FEROZ AHMAD

İttihatçılıktan Kemalizme

3. BASIM

KAYNAK YAYINLARI

62

FEROZ AHMAD İttihatçılıktan Kemalizme

FEROZ AHMAD

İttihatçılıktan Kemalizme

Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Kasım 1985
İkinci Basım: Şubat 1986
Gözden Geçirilmiş Üçüncü Basım: Mart 1996
Dizgi ve Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın
Baskı: Sistem Ofset

Kapak: 1922 yılında düzenlenen Misak-ı Millî tablosu. Tabloda o güne kadar elde edilen başarıların tarihleri, İstiklal Marşı'nın giriş mısralarıyla son kıtası ve Kurtuluş Savaşı'nı yöneten komutan ve yöneticilerin resimleri bulunmaktadır. Mustafa Kemal'in çevresinde kümelenenler şunlardır: Sağdan sola; Bekir Sami Kunduh, H. Rauf Orbay, İsmet İnönü, Cevat Çobanlı, Kâzım Karabekir, Ali İhsan Sabis, Muhittin Akyüz, Nurettin Paşa, Refet Bele, Kemalettin Sami Gökçen, Fevzi Çakmak, Selahattin Adil Paşa, Halit Karsıalan, Cafer Tayyar Eğilmez, Kâzım Özalp, Şehit Yb. M. Nâzım Bey. (*Aydınlık* arşivi)

ISBN: 975-343-113-9

KAYNAK YAYINLARI: 62

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM UYGULAMA LTD. ŞTİ.
Adres: İstiklal Cad. 184/4 80070 Beyoğlu/İstanbul
Tel/Faks: (0212) 252 21 56-252 21 99

FEROZ AHMAD

İttihatçılıktan Kemalizme

Çeviren: Fatmagül Berktay (Baltalı)

İÇİNDEKİLER

GENÇ TÜRK DEVRİMİ 7

DOĞMAKTA OLAN BİR BURJUVAZİNİN ÖNCÜSÜ:
GENÇ TÜRKLER'İN SOSYAL VE EKONOMİK POLİTİKASI
1908-1918 25

GENÇ TÜRKLER'İN TARIM POLİTİKASI
1908-1918 61

İTTİHATÇILARIN, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ
RUM, ERMENİ VE YAHUDİ
CEMAATLERİYLE OLAN İLİŞKİLERİ
1908-1914 84
İttihatçılar ve Osmanlı Rum Cemaati 91
İttihatçılar ve Ermeni Milleti 111
İttihatçılar ve Osmanlı Yahudi Cemaati 123

1908-1914 YILLARI ARASINDA
İNGİLTERE'NİN GENÇ TÜRKLER'LE İLİŞKİLERİ 130

KEMALİST TÜRKİYE'DE İDEOLOJİ ARAYIŞI
1919-1939 160

KEMALİZMİN EKONOMİ POLİTİĞİ 178

THE TİMES (LONDRA) VE KEMALİST DEVRİM
1930-1939 199

GENÇ TÜRK DEVRİMİ*

Türkiye'de, anayasal bir devrime yol açan Temmuz 1908 ve Nisan 1909 hareketlerinin patlak vermesinin karmaşık ve çeşitli nedenleri vardı. Bunlardan en önemlisi, Sultan Abdülhamit yönetimindeki Saray'ın egemenliğiydi. İktidar, Osmanlı siyasetine ilişkin belli başlı kararları alan ve Saray çevresinde kümelenmiş küçük bir grubun tekelindeydi; ancak sadrazam ve nazırlar keyfi olarak değiştirilebildikleri için, bu durum, istikrar ve süreklilik anlamına gelmiyordu. Abdülhamit'in saltanatı sırasında 28 sadrazam gelip geçmişti. Entrika, hile ve rüşvetin kol gezmesi, yönetimin etkisizliği ve istikrarın kesin yokluğu gibi apaçık kusurların dışında bu sisteme yöneltilen esas eleştiri, siyasal yaşama –teorik olarak bile– ancak çok küçük bir azınlığın katılmasına fırsat tanımasıydı. Yeni güçlerin doğmakta olduğu bir zamanda bu durumun karışıklığa yol açması kaçınılmazdı. Gerçekten sistemin muhalifleri yavaş yavaş Saray'a karşı birleşti; buhran patlak verdiğinde, Sultan, kendisini tecrit olmuş ve herhangi bir yabancı güçten, yardım ve destek isteyemeyecek bir durumda buldu.

Sistemin en açık ifadesini ülkenin mali durumunda bulan verimsizliği, ordu ve yönetimde hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Sultan'ın despotluğunun aracı haline gelen ihbarcılık ağının moral bozukluğuna yol açtığı bu iki kesimde de birlik duygusu yok olmuştu. Büyük Devletler'in saldırgan ve emperyalist ihtirasları ise durumu daha da kötüleştiriyordu. İngiltere ve Rusya'nın, daima karışık bir bölge olmuş olan Makedonya'ya müdahale ederek bu eyaleti Sultan'ın denetiminden koparacağı korkusu vardı. İngiliz Kralı ile Rus Çarı'nın 1908 Haziran'ında Reval'deki buluşmaları, bu korkuyu haklı çıkarmış gibi göründü ve bu da devrimci hareketin hız kazanmasına yol açtı.

* Bu makale, *Journal of Contemporary History*'de (c.III, sayı 3, Temmuz 1968) yayımlanmıştır.

Bunlar, devrimin zeminini hazırlayan olumsuz etkenlerden bazılarıydı. Olumlu yanda ise Genç Türkler –muhaliflere böyle deniyordu–, Japonya'nın reform ve ilerleme örneğinden ve komşu Rusya ile İran'ın anayasal rejimler kurma girişimlerinden güç alıyorlardı. Uzun süredir içten içe hazırlanmakta olan devrim 3 Temmuz 1908'de patlak verdi ve 1878'den beri askıya alınmış olan 1876 Anayasası'nın (Kanun-u Esasi) yeniden yürürlüğe konması talebinde somutlaştı. Abdülhamit, bu isteğe 23 Temmuz'da boyun eğerek parlamentonun Kanun-u Esasi'ye uygun olarak toplanacağını ilan etti. Devrimin siyasal aşaması sona ermişti ama, daha köklü değişiklikler için mücadele henüz başlıyordu.

Genç Türk hareketinin ilk habercilerini, III. Sultan Selim'in başlattığı, sonra da haleflerinin sürdürdüğü ıslahatlarda (reformlarda) bulmak mümkündür. Bu hareket, Sultan'ın ilk resmi Anayasa'yı ilan etmek zorunda kaldığı 1876 yılında doruğuna ulaşmıştı. Ne var ki, reformcuların başarısı geçici olmuş; kendilerinin tahta geçirdiği Abdülhamit, 1878'de parlamentoyu dağıtarak ve Anayasa'yı rafa kaldırarak durumu tersine çevirmeyi başarmıştı. Bu gerilemeye karşın, hareket, ortadan silinmedi. Sürgündeki reformcular anayasa idealini canlı tuttular. Siyasal alanda statüko değişmeden kalsa bile, imparatorluğun sosyoekonomik yapısını yavaş yavaş değiştirmekte olan gelişmeler de harekete yeni bir toplumsal temel kazandırmaktaydı. Sultan, liberal fikirlere düşman olmakla ve bunları kendi otoritesi için doğrudan bir tehdit olarak görmekle birlikte, kurumsal modernleşmenin, kendi durumunu pekiştirmek ve imparatorluğu güçlendirmek açısından gerekli olduğunu anlıyordu. Bu yüzden, "Politika dışında, Abdülhamit'in saltanatının ilk 15-20 yılı değişme ve reform bakımından yüzyılın başından bu yana herhangi bir dönemin olduğu kadar aktif bir dönemdi... Bütün bir Tanzimat hareketi –hukuk, idare ve eğitim alanlarında reform hareketi– doruğuna ulaşmıştı."[1]

Abdülhamit reformlarının bir yan ürünü, geleneksel seçkinlerden ayrı ve çıkarları onlarınkine ters olan ve Osmanlı toplumunda çok daha geniş bir temele sahip bulunan yeni bir sosyal sınıfın ortaya

1 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1965, s.174-175. Devrimin belgesel bir öyküsü için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, 1956, s.103-174; Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, i/II, Ankara, 1964, s.59-61 ve E.E. Ramsaur, *The Young Turks*, Princeton, 1957, s.132-137.

çıkmasıydı. Bu sınıfın temsilcileri de liberalleşme istemekle birlikte, onların talepleri, olayların kısa zamanda ortaya çıkaracağı gibi yalnızca siyasal değişmeyle sınırlı değildi. Onlar, İmparatorluğun yalnızca siyasal yapısını değil, toplumsal ve ekonomik yapısını da kendi lehlerine değiştirmek istiyorlardı.

19. yüzyılın son yılında başka bir dikkate değer olay oldu: Sultan'ın ailesinden üç kişi, sürgündeki Meşrutiyetçilerin saflarına katıldı. Sultan'ın kayınbiraderi Damat Mahmut Celalettin Paşa, iki oğlunu, Sabahattin ve Lütfullah'ı yanına alarak Paris'e kaçtı. Bu olay yalnızca muhalefetin moralini yükseltmekle kalmadı, aynı zamanda egemen grubun da kötü yönetimin olası sonuçlarını sonunda görmeye başladığı sanısını uyandırdı.

Abdülhamit'in, 23 Temmuz'daki iyi zamanlanmış tavizi, devrimi varlık nedeninden yoksun bıraktı. Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe konması talebi karşılanmış durumdaydı; üstelik Sultan, nazırları değiştirip yerlerine tanınmış ve dürüst kişiler getirerek Meşrutiyetçilere taviz vermekte daha da ileri gitmişti. Gene de meşrutiyet yönetiminin ilk günlerinde İmparatorluğun durumu iyice karışıktı; yasa ve düzen bozulmuş, yönetim işlemez olmuştu. Devrimin siyasal önderi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) işe el koymasının gerekçesi işte buydu. İktidarı ele geçirmek için herhangi bir girişimde bulunulmamıştı; Sultan tahtta bırakılmış ve kendi seçtiği nazırlar aracılığıyla ülkeyi yönetmesine izin verilmişti. Cemiyet'in, devrimi, devlet aygıtına karşı değil, onunla birlikte sürdürmeye çalıştığı anlaşılıyordu; güç ve etkileri arttıkça arzu edilen değişikliklerin kendiliğinden geleceğini umuyorlardı. Yönetimi devralmak için gerekli eğitim ve deneyimden yoksundular. Daha da önemlisi, geleneksel olarak böylesine tutucu bir toplumda kendilerini önder olarak kabul ettirebilmek için gerekli olan sosyal statüye sahip değillerdi. Eksiklerinin bilincinde olmakla birlikte, devrimciliğe pek uymayan bir tutumla, bunun üstesinden gelemeyecek kadar tutucu davranıyorlardı. Ayrıca, yeni elde ettikleri gücü nasıl kullanacakları konusunda aralarında fikir birliği de yoktu. İçlerindeki bir azınlık bu gücü sonuna kadar kullanmak istiyordu, ama çoğunluk devrimi siyasal aşamadan öteye götürmek hevesinde değildi. Saray'a karşı mücadelesinde Cemiyet'i desteklemişlerdi ve artık mücadele sona erdiğine

göre İTC'nin amacına ulaştığı kanısındaydılar; bunlardan birçoğu İttihat ve Terakki'den koparak 1908 Eylül'ünde Osmanlı Ahrar Fırkası'nı kurdular.[2]

Liberaller, genellikle, Osmanlı toplumundaki zengin ve tutucu ailelere mensuptular ve sosyal olarak İttihatçılar'dan daha yüksek bir tabakaydılar. Yönetimde adem-i merkeziyetçilikten ve geleneksel *millet* sisteminde olduğu gibi etnik grupların fiili özerkliğinden yanaydılar; bu da, İmparatorluğun Türk olmayan nüfusunun onları desteklemesine yol açıyordu. Aynı zamanda, hükümet müdahalesinin en az olduğu serbest bir ekonomik sistemi savunuyorlardı.

Buna karşılık İttihatçılar, 19. yüzyılın son çeyreğindeki reformların ortaya çıkardığı yeni sosyal sınıfın özlemlerini dile getiriyorlardı. Tutuk ve kendine güvensiz olan bu sınıf, esas olarak meslek sahibi kişilerden oluşuyordu: Öğretmenler, avukatlar, gazeteciler, doktorlar, küçük rütbeli subaylar, küçük memurlar ve kentlerde buhran içindeki zanaatkârlar ile tüccarlar. Siyasal değişiklikler bu gruba gerçek bir avantaj sağlamamıştı ve bunlar devrimi daha ileri götürmeye kararlıydı.

İttihatçılar var olan toplumsal yapıyı yıkmak istemeseler bile, statükoyu devam ettirmek niyetinde de değillerdi. Onlar da hiyerarşiye önem veriyorlardı, ama kastettikleri geleneksel olarak yerleşmiş ayrıcalıklar hiyerarşisi değildi. Zamanla yönetici elitin tekelini kırma umudu içinde daha fazla siyasal ve ekonomik katılımı özendirmekle birlikte, uyguladıkları seçim sistemi ve sosyalizme karşıt tutumları, kitlelere herhangi bir iktidar tanımaya hazırlıklı olmadıklarını ortaya koyuyordu. Onların istediği, geleneksel kurumlardan bağımsız olarak seçilmiş bir meclisin denetlediği merkezi bir yönetimdi. Bu, din alanı dışında, dini cemaate (*millet*) ve onun kapsamlı etkisine son verecekti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, aynı zamanda, ekonomik reformdan ve özellikle de kamu maliyesinin daha rasyonel bir biçimde örgütlenmesinden yanaydı. Çoğu görüşlerinin esin kaynağını geçmişten almakla birlikte, siyasal ve sosyoekonomik örgütlenmeye ilişkin anlayışları moderndi ve bu da onları otomatik olarak tutucularla karşı karşıya getiriyordu.

2 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.239 vd.; Bayur, *aynı eser*, s.134-135.

Temmuz devrimi yeni ve akışkan bir siyasal durum yaratmıştı: Saray, Liberaller (bunlar etkinliklerini hükümet aracılığıyla sürdürüyorlardı) ve İTC arasında hassas bir denge! Cemiyet, devrimin önderi olarak üstün durumda gözükse bile, bu güçlü görünümü aldatıcıydı; çünkü kendi içinde, çatışan çıkarları, hedefleri ve görüşleri olan hiziplere bölünmüş durumdaydı. Hükümette görev almayı reddetmeleri ve kendi çıkar gruplarını oluşturmayı başaramamaları, örgütlerini sağlam temellerden yoksun bırakıyordu. Aynı zamanda, değişmenin savunucuları olmakla ve Babıâli'yi, kamu yönetiminde ve orduda geniş çaplı tasfiyeye yol açan reformlar yapmaya zorlamakla düşman kazanıyorlardı.[3] Otoritenin tanımlanmamış olduğu ve siyasal bir boşluğun hüküm sürdüğü bu ortamda, bir iktidar mücadelesinin patlak vermesi kaçınılmazdı.

Abdülhamit, 1 Ağustos'ta, iktidarı yeniden ele geçirmek için dolaylı bir girişimde bulundu. Yayınladığı bir Hatt-ı Hümayun ile sadrazamın, şeyhülislamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının (bakanlarının) atanması hakkını kendine tanıdı (10. madde). Bu, 27. maddesi ile Padişah'a, sadrazamı ve şeyhülislamı atama hakkını tanımakla birlikte geri kalan nazırların atamalarını ancak onaylamak hakkını veren 1876 Anayasası'nın ruhuna aykırıydı. Sorun bir anayasa sorunu olmaktan öteydi; söz konusu nazırlıklar son derece önemliydi; çünkü Harbiye ve Bahriye nazırlarını atayan kimse, silahlı kuvvetlerin ve dolayısıyla İmparatorluğun denetimini elinde tutardı. Babıâli ve Cemiyet tehlikeyi sezdiler ve onların müdahalesi sonucu 10. madde geri alındı; kabahat, Hattın ilk taslağını hazırlamış olan Sadrazam Sait Paşa'ya yüklendi ve kendisi istifa etmek zorunda bırakıldı.[4]

Bu sonuçsuz girişimden sonra Sultan başka bir harekete kalkışmadı ve Aralık'ta Meclis-i Mebusan'ın açılışına dek Liberaller ile İttihatçılar arasında resmi olmayan bir ateşkes hüküm sürdü. Her iki taraf da, meclis aracılığıyla denetimi ele geçirmek umudu içinde beklemekten hoşnut görünüyordu. Seçimler 1908 sonbaharında yapıldı ve seçime İTC, Liberaller ve az sayıda bağımsız unsur katıldı. Cemiyet büyük bir çoğunluk elde etti. Liberaller payitahtta* tek bir üyelik bile kazanamadılarsa da, umutlarını yitirmediler. Sait Paşa'dan sonra Sadrazamlığa getirilen ve Li-

3 Celal Bayar, *Ben de Yazdım, I,* İstanbul, 1965, s.208.

4 Şeyhülislam Cemalettin, *Hatırat-ı Siyasiye,* Kahire, 1917, s.10-12; Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi,* Ankara, 1960, s.8; Bayur, *aynı eser,* s.69-70, 72-76.

* Payitaht: Başkent. (Y.N.)

berallerin adayı olan Kâmil Paşa, İngiltere'nin Babıâli'deki Elçisi Sir Gerard Lowther'a, meclis toplandığı zaman Cemiyet'in çoğunluğu sağlayamayacağı yolunda güvence veriyordu.[5]

Cemiyet'i ciddiye alan pek az kişi vardı. Herkes –belki Saray hariç– Meşrutiyet'i getirdiği için Cemiyet'e minnettar olsa bile, Liberaller ve tutucu unsurlar, İTC'nin artık siyasetten çekileceğini ve yönetim işini bu işi bilenlere, yani Babıâli'ye bırakacağını umuyorlardı. Ama İttihatçıların niyeti başkaydı ve kısa zamanda Anayasa'nın bekçileri olduklarını ortaya koydular. Siyaset ve Kâmil Paşa'nın siyasal programı konusunda hükümete tavsiyelerde bulundular ve böylece Kâmil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'daki konuşması İttihatçıların görüşlerini yansıttı...[6] Kamuoyunu harekete geçiren ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden ve Bosna-Hersek'in ilhak edilmesinden sonra yapılan görüşmelerde hükümeti kesin bir tavır almaya zorlayan gene İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. Cemiyet temsilcileri, hükümetin ve halkın sözcüleri olarak yabancı elçiliklere başvurdular ve İttihatçılar, İtilaf devletleriyle bir ittifak yapmak üzere Avrupa'ya bile gittiler.[7] 1908'de İTC, Osmanlı hükümetinin ardındaki itici güç ve ülkenin siyasal yaşamındaki denetleyici unsur durumundaydı.

Kâmil Paşa ve Liberaller, doğal olarak, İttihatçıların faaliyetlerinden ve hükümete müdahale etmelerinden hoşlanmıyorlardı. Seçimlerdeki yenilgilerinden sonra bile bu durumu, bir kez meclis toplandı mı sona erecek geçici bir dönem olarak görüyorlardı. Bu arada Kâmil Paşa, kabinesine reformcu nazırları alarak İttihatçıları yatıştırmak yoluyla zaman kazanmaya çalışıyordu. Kasım'da İttihatçı bir milletvekili olan Manyasizade Refik Bey'i Adliye Nazırlığı'na, eski Makedonya Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'yı ise Dahiliye Nazırlığı'na getirdi.[8]

Meclis-i Mebusan 17 Aralık'ta toplandığı zaman iyimser bir hava esiyordu; ama Liberaller, İTC ile Babıâli arasındaki ikiliği çözmekte

5 Lowther'dan Grey'e, No. 415, İstanbul, 12 Aralık 1908, F.O. 371/557/43443. (Public Record Office –İngiliz Resmi Arşivi; bundan sonra F.O. diye anılacaktır.)

6 Bu programın metni, 16 Ağustos 1908 tarihli *Sabah*'ta yayımlanmıştır; programın İngilizce çevirisi için bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 494, Tarabya, 18 Ağustos 1908, F.O. 371/546/29298; Cemiyet'in 1908 yılı resmi programı için bkz. Tunaya, *Partiler*, s.208-210.

7 Ahmet Rıza Bey'le Nâzım Bey'in Sir Edward Grey ile yaptıkları görüşme; bkz. Grey'den Lowther'a, Londra, 13 Kasım 1908, F.O. 800/185 A (Lowther Papers).

8 Lowther'dan Grey'e, No. 408 ve 819, İstanbul, 30 Kasım ve 2 Aralık 1908, F.O. 371/561/41872 ve 42605.

kararlıydılar. Cemiyet içinde de Sadrazam'a güvenmeyen ve onu alaşağı etmek isteyen bir hizip vardı. Kâmil Paşa, ne de olsa sonuç olarak seçimlerde Liberallerin adayıydı ve onlar tarafından desteklenmekteydi. Üstelik ülke içi reform vaadini tutmamakla, "hem iç, hem de dış politikada yavaşlık ve beceriksizlikle ve Saray istibdadını hükümete aktarmakla"[9] suçlanıyordu. Bulgaristan ve Avusturya ile anlaşma sağlanamamasının sorumlusu olarak görülüyordu ki, bu doğruydu ve bu görüşmeleri mecliste kendi durumunu güçlendirmek için kullanmakla eleştiriliyordu.[10] Ancak İttihatçıların bu saldırılarına ve eleştirilerine karşın İTC, örgüt olarak, Kâmil Paşa'nın düşmesini istemiyordu.

Kâmil Paşa'yı iktidarda tutmanın bazı pratik nedenleri vardı. Liberal görüşleri ve bağımsız fikirleri herkes tarafından saygı gören tecrübeli bir devlet adamı olarak Kâmil Paşa, Genç Türkler'in anayasal yönetim tecrübelerine henüz başladıkları bir dönemde, özellikle de Büyük Devletler ile olan ilişkilerinde çok değerliydi. Kâmil Paşa'yı İngiliz Büyükelçiliği de hararetle destekliyordu ve bu etken, 1908-1909 yıllarında ve aslında 1912-1913 Balkan Savaşı'na dek İTC başka herhangi bir devletten çok İngiltere'ye dayandığı için, özellikle önemlidir. Kâmil Paşa'ya İttihatçıların yönelttiği eleştiriler, Sadrazam'ın iktidarına son vermeyi değil, onu sınırlamayı amaçlıyordu ve Enver Paşa ile Talât Paşa'dan oluşan bir heyet Kâmil Paşa'ya, Cemiyet'in, bazı üyelerince Sadrazam'a karşı takınılan düşmanca tavır ile arasına sınır çekmiş olduğunu bildiriyordu.[11] Ve bu yüzden de, Kâmil Paşa meclis söylevini okuduğu zaman büyük bir çoğunlukla güvenoyu alıyordu.

Liberaller, Meclis'in Kâmil Paşa kabinesine verdiği güvenoyunu kendi partileri için bir zafer ve Cemiyet için de bir gerileme olarak değerlendirdiler. Kâmil Paşa'nın, mecliste Cemiyet'in durumunun zayıf olduğu şeklindeki değerlendirmesi doğrulanmış gibi görünüyordu. Özellikle Bulgaristan ve Avusturya'yla yapılan görüşmelerde ilerleme kaydedildiği bir zamanda, zaten kendilerinin olan iktidarı pekiştirmenin fırsatı çıkmış gibiydi.

9 Lowther'dan Grey'e, No. 894, Pera, 29 Aralık 1908, F.O. 371/760/330; *Şurayı Ümmet*, 15 Aralık 1908.

10 İsmail Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Londra, 1920, s.324.

11 Lowther'dan Grey'e, No. 29, Pera, 14 Ocak 1909, F.O. 371/760/2283.

Liberallerin iktidarı pekiştirme yöntemleri ise, Sultan'ın 1 Ağustos'ta yapmaya kalktığı şeyin aynısıydı: Silahlı kuvvetlerin denetimini ele geçirmek. 10 Şubat 1909'da Kâmil Paşa, Harbiye ve Bahriye nazırlarını azlederek yerlerine kendi adamlarını getirdi. Yeni atamalar Abdülhamit tarafından alelacele onaylandı ve Liberaller, Sultan'ı devirmek için yapılan ve eski Harbiye Nazırı ile Cemiyet'in de adının karıştırıldığı bir komplo söylentisi yayarak siyasal bir saldırı başlattılar. Selanik'te, Abdülhamit'in tahttan indirilmiş olduğu haberi bile yayıldı.[12] Cemiyet, buna hemen, söylentileri yalanlayan ve durumun sakin olduğunu belirten bir açıklamayla cevap verdi.[13] Ortaya çok ciddi bir siyasal buhran çıktı. Üç nazır, Kâmil Paşa'nın keyfi davranışını ve uygulamaya geçmeden önce kabine üyelerine danışmamasını protesto etmek için istifa etti. İttihatçı basın Sadrazamın davranışını en sert terimlerle mahkûm etti ve bu davranışı bir hükümet darbesi, Meclis'in haklarına bir tecavüz ve anayasal ilkelerin ihlali olarak niteleyerek Meclis'in derhal tavır almasını talep etti.

13 Şubat Cumartesi günü Sadrazam, nezaret değişiklikleri konusunda hesap vermek üzere Meclis'e çağrıldı. Kâmil Paşa Meclis'e, değişikliklerin dış politika sorunlarıyla ilgili olduğunu öne sürerek gensorunun Çarşamba'ya ertelenmesini isteyen bir not yolladı. Mebuslar, bunu, Kâmil Paşa'nın kamuoyu yaratmak ve durumunu güçlendirmek amacıyla zaman kazanmak için başvurduğu bir manevra olarak değerlendirdiler ve reddettiler. Paşa'ya yeni bir çağrı yapıldı ve reddedildi. Sabrı tükenen Meclis, Sadrazam'a 8'e karşı 198 güvensizlik oyu verdi. Bu arada Kâmil Paşa, Anayasa'nın 38. maddesine göre herhangi bir gensoruyu 17 Şubat'a dek erteleme hakkını hatırlatan üçüncü ve sonuncu bir not yolladı. Bu notta, davranışının dış politika gereklerinin bir sonucu olduğunu yineliyor ve mebusların konuyu daha fazla üstelemeleri durumunda istifa edeceği tehdidini savuruyordu. Eğer istifaya zorlanırsa bunun nedenlerini basında açıklayacağını ve Meclis'i, devletin uğrayacağı zararın sorumlu-

12 Ali Cevat, *aynı eser*, s.36; Bayur, s.164-171; *Neue Freie Presse*'te Kâmil Paşa ile yapılan görüşme, 18 Şubat 1909, aktaran *Fortnightly Review*, 1909, s.397-398.

13 Ali Cevat, *aynı eser*, s.36. 13 Şubat 1909 tarihli *İkdam*'da yer alan açıklama. Ayrıca bkz. *The Times*, 15 Şubat 1909.

luğu ile baş başa bırakacağını da ekliyordu. Ama bu, geç kalmış bir tehditti; Kâmil Paşa düşürülmüş ve ertesi gün Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazamlığa atanmıştı.[14]

Kâmil Paşa'nın düşürülmesi, İTC ile muhalefet arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktasıydı. Cemiyet, siyasetten çekilmesinin ve bütün iktidarı hükümete bırakmasının mümkün olmadığını anlamıştı. Bir ay önce Meclis, Kâmil Paşa'yı neredeyse oybirliğiyle desteklemişti; ikinci kez ise yalnızca 8 mebus onun lehinde oy vermişti. Kâmil Paşa'ya göre 60 kadar mebusa Cemiyet tarafından gözdağı verilmiş ve bunlar oy vermeden Meclis'i terk etmişti.[15] Onun yenilgisi, muhalefete, İTC'yi iktidardan uzaklaştırmak istiyorlarsa anayasal yöntemlerden başka yöntemlere başvurmaları gerektiğini açıkça göstermişti.

Kâmil Paşa'nın düşüşü ile 13 Nisan'daki ayaklanma arasında geçen iki ayda siyasal gerginlik iyice arttı. Bu gerginlik, muhalif basın ile İttihatçı basın arasında cereyan eden şiddetli kapışmada kendini gösterdi. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve İmparatorluktaki İngiliz çıkar çevreleri, hükümet değişikliğinin kendi itibarlarına darbe vurduğu düşüncesiyle İTC aleyhindeki koroya katıldılar. Muhalefet, İngiltere'nin destekleyici tutumunu (bu, özellikle *The Times* gazetesinde yansıyordu) kullanmakta gecikmedi ve İngilizce basında çıkan makaleler "halkın geniş kesimleri tarafından benimsenerek Cemiyet aleyhtarı basın organlarında yorumlarla birlikte yayımlandı".[16] Büyükelçiliğin İttihatçı aleyhtarlarına manevi, sonra da fiili desteği, Türk politikasında önemli bir etken haline geldi.

İttihatçılar, İngiliz desteğinin önemini biliyorlardı ve Kâmil Paşa'nın düşürülüşünün İngiliz Büyükelçiliği'yle olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyeceğinin farkındaydılar. Kâmil Paşa'nın düşüşünden sonraki ilk adımlarından biri, Lowther'a, Kâmil Paşa'ya anayasal gerekçelerle karşı çıktıklarını ve onun İngiltere'yle dostluk politikasını sürdürmeyen hiçbir

14 *Takvim-i Vekayi*, 18, 19 Şubat 1909; *İkdam*, 14 Şubat 1909; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1951, s.18-21; H.K. Bayur, *Kâmil Paşa*, s.293 vd.; İsmail Kemal, s.325; *Sabah*, 15 Şubat 1909; Ali Cevat, *aynı eser*, s.36-38.

15 Kâmil Paşa'nın *İkdam*'da (3 Nisan 1909) yayımlanan savunması; Fransızca çevirisi için bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 249, Pera, 6 Nisan 1909, F.O. 371/761/13689.

16 Lowther'dan Grey'e, No. 151, Pera, 3 Mart 1909, F.O. 371/761/8914; F. McCullagh, *The fall of Abd-ul Hamid*, Londra, 1910, s.31 ve 56.

nazırı desteklemeyeceklerini bildirmek olmuştu.[17] Hilmi Paşa, büyükelçiye, İngiltere'ye karşı siyasetin Kâmil Paşa'nınkiyle aynı olacağı ve Türkiye'nin, Majestelerinin Hükümetinin tavsiyelerine uygun olarak hareket etmeye devam edeceği yolunda güvence vermişti.[18] Lowther ise bu konuda ikna olmamış ve Liberalleri desteklemeye devam etmişti.[19]

İttihatçılar endişeliydi. Basın kampanyasında avantaj, fiilen gazeteleri tekelinde tutmakta olan ve aynı zamanda da İngiliz ve Fransız basınının desteğini alan muhalefetin elindeydi. Gerginliği azaltıp Liberallerle bir uzlaşmaya varmak Cemiyet'in lehineydi. Bu nedenle, siyasal bir ateşkes önererek Liberalleri var olan sorunlara çözümler bulmak konusunda İTC'yle işbirliği yapmaya çağırdılar. Ama Liberaller uzlaşma havası içinde değildi. İşbirliği yapmalarının bedeli olarak İTC'nin dağıtılmasını ve hükümet ile ordunun işlerinden elini çekmesini talep ediyorlardı. Bu katı tavırları, Talât Paşa'yla Hilmi Paşa'nın kendisini ziyareti üzerine, "İşleri bu raddeye vardıran Cemiyet ve onu temsil eden yeni hükümet olduğuna göre, duruma çare bulmak da bize değil, onlara düşerdi" diyen İsmail Kemal Bey tarafından özetlenmekteydi.[20]

Cemiyet ve hükümet, yasama önlemleriyle inisiyatifi yeniden ele geçirmeye çalıştılar. 3 Mart'ta, herhangi bir gösteriden 24 saat önce yetkililere haber verme zorunluluğu getiren bir yasa çıkardılar. Hilmi Paşa, ayrıca basın özgürlüğünü kısıtlayan bir kararname çıkarmak istediyse de, bu önleme karşı öylesine sert bir muhalefet doğdu ki, 25 Mart'taki oturumda öneri reddedildi. Sonunda Nisan başında hükümet, Sultan'a ve eski rejime fanatik bir biçimde bağlı olan Arnavut ve Arap Saray muhafızlarını Meşrutiyet rejimine bağlı birliklerle değiştirdi.[21]

İttihatçılara karşı olan güçler de daha iyi örgütlenmeye başlamıştı: İttihad-ı Muhammedi 5 Nisan'da resmen kuruldu; daha önce *Volkan* gazetesinin sütunlarında zaten boy göstermiş durumdaydı ve 3 Mart'ta burada siyasal programı yayımlanmıştı. İttihad-ı Muhammedi, ortodoks İs-

17 Hüseyin Cahit, "Kabinenin Sükûtu ve İngiltere", *Tanin*, 15 Şubat 1909 Ayrıca bkz. "x", "Les courents politiques dans la Turquie", *Revue du monde musulman*, 1912, s.193.

18 Lowther'dan Grey'e, No. 53, İstanbul, 15 Şubat 1909, F.O. 371/760/6275.

19 Lowther'dan Hardinge'e, İstanbul, 2 Mart 1909, F.O. 800/184 (Hardinge Papers).

20 İ. Kemal, *aynı eser*, s.330-331; Lowther'dan Grey'e, No. 223, Pera, 3 Mart 1909, F.O. 371/761/12788.

21 Ali Cevat, *aynı eser*, s.39, s.44-45; Lowther'dan Grey'e, No. 223, Pera, 30 Mart 1909, F.O. 371/761/12788; *The Times*, 7 Nisan 1909.

lamın savunucusu olarak ortaya çıkan aşırı dinci bir hareketti; modernleşmeye kesinlikle karşıydı ve milli birliğin İslam idealine dayanması gerektiğini öne sürerek şeriatın uygulanmasını savunuyordu.[22] Teorik olarak İttihad-ı Muhammedi'nin, hem İttihatçıların, hem de İttihatçılara göre daha fazla "sosyal ilerlemeci" olan Liberallerin Batıcı reformculuğuna karşı olması gerekirdi. Ama olayların da sonradan ortaya koyacağı gibi İttihad-ı Muhammedi, dini, yalnızca Cemiyet'e karşı bir siyasal araç olarak kullanmaktaydı. Tutucu ve dinci unsurlara seslenmekte ve gazetesi *Volkan* aracılığıyla geleneğe bağlı mebuslar ile ordudaki sıradan askerler üzerinde önemli bir etkide bulunmaktaydı.

Nisan başında İttihatçı aleyhtarı faaliyetine hız veren muhalefet, bir ayaklanmanın zeminini hazırlıyor gibiydi. Kâmil Paşa'nın iyice gecikmiş açıklaması 3 Nisan'da basında yayımlandı; ama Kâmil Paşa bu fırsatı, nazır değişikliğinin nedenini aydınlatmaktan çok, Cemiyet'in, Meclis'in açılışından önce ve sonra hükümete yaptığı müdahalelere saldırmak için kullandı. İttihad-ı Muhammedi 5 Nisan'da kuruldu ve iki gün sonra *Serbesti* gazetesinin başyazarı ve şiddetli bir İttihatçı düşmanı olan Hasan Fehmi, Galata Köprüsü üzerinde vuruldu. Muhalefet, bu cinayeti siyasi amaçları için kullanmakta gecikmedi. İTC gazeteciyi öldürtmekle suçlandı ve Hasan Fehmi'nin cenazesi, Cemiyet'e karşı isterik bir gösteriye dönüştürüldü. İttihatçılar, cinayetin kendi örgütleriyle ilişkilendirilmesini kınayan bir basın bildirisi yayınladılar; "suçlamayı reddetmeye gerek yoktu, çünkü zaten iftiradan ibaretti".[23] 12 Nisan'da Hüseyin Cahit, *Tanin*'de "Birlik" başlıklı bir makale yayımladı. Liberallere, İttihatçılarla olan ayrılıklarının üzerine sünger çekerek gericilik tehlikesine karşı safları sıklaştırma çağrısında bulundu. Liberallerin bu çağrıya cevap verecek zamanı olmadı, çünkü 12-13 Nisan gecesi ayaklanma patlak verdi. İstanbul garnizonu isyan ederek subaylarını etkisiz hale getirdi; askerler başlarında softalar olmak üzere Ayasofya Meydanı'na doğru yürüdüler ve şeriatın geri getirilmesini istediler.[24] Hükümet istifa etti. Meclis-i Mebusan kargaşalık içine düştü ve Sultan da isyancıların taleplerini kabul etti; bir gün içinde düzen yeniden sağlanmış ve İTC iktidardan uzaklaştırılmıştı.

22 Açıklama ve program için bkz. Tunaya, *Partiler*, s.270 vd.

23 *Levant Herald*, 10 Nisan 1909.

24 Yukarıda sözü edilen eserlerin çoğu bu olayı da ele almaktadır; daha eksiksiz bir kaynakça için bkz. B. Lewis, *Emergence*, s.212.

Bu ayaklanma Türk tarihinde, o zaman kullanılmakta olan takvim dolayısıyla "31 Mart Vakası" olarak bilinir. Bu olay hâlâ tartışmaya neden olmakta ve yıldönümleri, basında günün siyasal havasına uygun yorumlarla anılmaktadır. Genel olarak, laikliğe ve modernleşmeye karşı dinci-gerici bir tepki olarak görülmüş, buna karşılık siyasal yönüne pek önem verilmemiştir. Gelenekleri geniş ölçüde egemen dinin etkisi altında biçimlenmiş her toplumda olduğu gibi burada da, dinin önemli bir rol oynadığı kesindir; ancak bu rol abartılma eğilimindedir. 13 Nisan (31 Mart) hareketi ne dini anlamda gerici, ne de siyasal anlamda karşıdevrimcidir. Hareketin içinde her iki unsur da olmakla birlikte, aşağıda göreceğimiz gibi, bir kere İTC devrildikten sonra etkisiz ve sözcüsüz kalmıştır.

İttihad-ı Muhammedi'nin kurucusu Derviş Vahdeti'nin dinsel fanatizmi ve içtenliği bile kuşkuludur. Onun ve izleyicilerinin İTC'yi devirmekte kararlı olan ve bu amaçla İslamiyeti kullanan araçlar oldukları söylenmiştir. Bu tez temellendirilmeye muhtaç olmakla birlikte, lehinde çok sayıda kanıt vardır. *Volkan*'ın ve İttihad-ı Muhammedi'nin mali kaynaklarının nereden geldiği belli değildir; özellikle *Volkan*'ın parasız dağıtıldığı hatırda tutulursa bu konu önem kazanmaktadır. Kaynağın Sultan ya da Saray tarafından karşılanmış olması muhtemeldir;[25] Liberaller tarafından karşılanmış olması da mümkündür. O dönemde, Vahdeti'nin İngiliz Elçiliği'nin ajanı olduğu ve oradan para aldığı söylentisi bile vardı.[26] Gerçek hangisi olursa olsun, hareketin, ancak İttihatçı düşmanlarının İslamiyeti en geniş kitleye ulaşabilmek amacıyla kullandıkları ölçüde dinsel olduğuna hükmetmek akla yakındır. Bunun dışında hareket, bütün görünümleriyle siyasal bir nitelikteydi.

Ayaklanma, Liberallerle İttihatçılar arasındaki iktidar mücadelesinde kritik bir aşamaydı. Dinle laiklik arasındaki bir çatışma değil, kendi egemenliklerinin temeli olarak dinin ve şeriatın üstünlüğünü sağlamak isteyen güçler ile İTC'nin temsil ettiği değişmeden yana güçler arasındaki bir çatışmaydı. Hareket geniş ve çok kapsamlıydı, çünkü Cemiyet'e karşı çeşitli unsurlar birleşmiş durumdaydı. Din unsuru, şeriatın yeniden uygu-

25 Vahdeti, para yardımı için Sultan'a başvurmuş ama reddedilmişti; bkz. Ali Cevat, s.45-46.

26 Halide Edip, *Memoris*, Londra, 1926, s.278; P.P. Graves, *Briton and Turk*, Londra, 1941, s.136.

lanması yolundaki anlamsız talebi karşılanır karşılanmaz iflas etti, çünkü başka bir hedefi yoktu. Hilmi Paşa istifa ettikten ve İttihatçılar uzaklaştırıldıktan sonra, karşıdevrimciler önemlerini yitirdi. Her iki unsurun da sunacak herhangi bir olumlu alternatifi yoktu; bu durumda, Abdülhamit de fırsattan yararlanmakla birlikte, iktidarı Liberaller devraldı.

13 Nisan'ı izleyen olaylar, hareketin, siyasal ve İttihatçı düşmanı niteliğini daha iyi ortaya koymaktadır. Eğer bu hareket, dinci ve gerici bir nitelikte, eski yeniçeri isyanlarında olduğu gibi sıradan asker ile softalar arasındaki geleneksel ittifak biçiminde olsaydı, İstanbul'un gayrimüslim ahalisine korku salardı. Oysa sosyal bakımdan ilerici Liberaller şöyle dursun, bir tek gayrimüslimin bile kılına dokunulmamıştı. Gayrimüslim topluluklar, ayaklanmayı İttihatçılara ve onların merkeziyetçi siyasetlerine indirilmiş bir darbe olarak alkışlamışlardı. Rumca yayın yapan bir gazete olan *Neologos*'un 14 Nisan sayısı, orduyu yurtseverliğinden ötürü övüyor ve "ordunun, önceki gün, vatan aşkından gayrı hiçbir duyguyla hareket etmemiş olduğu" sonucuna varıyordu.[27] Ayrıca, isyancı askerler kendiliğinden bir başkaldırı için fazla disiplinliydi. Yağmacılık yapmaktan kaçınmışlar ve şiddet uygulamak için yalnızca İttihatçıları ve onların destekçilerini seçmeye büyük özen göstermişler, aynı şekilde yalnızca İttihatçı basının bürolarını basmaya dikkat etmişlerdi.

Herhangi bir muhalefetle karşılaşmayan ayaklanma, beklenmedik bir hızla başarıya ulaştı. Hükümet hiç direnmedi. Hilmi Paşa'nın yaptığı biricik şey de Polis Müdürünü isyancıların taleplerini öğrenmeye yollamak oldu. Şeriatın yeniden yürürlüğe konması isteği dışında, isyancılardan siyasal yönelime sahip ve fikirlerini ifade edebilecek durumda olanların talebi, Harbiye Nazırı ile Meclis-i Mebusan'ın İttihatçı reisinin azledilmesiydi. Kâmil Paşa'nın Sadrazamlığa, Nâzım Paşa'nın da Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi talebinin bulunduğu da söylenmiştir. Böyle bir buhranla baş etme irade ve kararlılığından yoksun bulunan Hilmi Paşa Saray'a giderek Padişah'a istifasını sundu.[28] İstanbul'da bulunan 1. Ordu'nun Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, daha sonra, eğer Sadrazam kendisine gerekli emri ve yetkiyi vermiş olsaydı ayaklanmayı kolayca bastırabileceğini söylemiştir.

27 McCullagh'ın aktardığı *Neologos*, s.59; ayrıca bkz. İ.H. Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1961, s.210-211.

28 Ali Cevat, *aynı eser*, s.48 ve 90-92.

Böyle bir fırsat ele geçmiş olsa bile kısa zamanda yitmişti. İsyancıların bütün taleplerini karşılamaya ve isyancı askerleri de affetmeye söz vermiş olan Sultan, Hilmi Paşa'nın istifasını kabul etti. Bir bildiri hazırlanmış ve Sultan'ın birinci kâtibi Ali Cevat, bunu Meclis'te ve Ayasofya Meydanı'ndaki isyancılara okumak üzere görevlendirilmişti.

Sözüne en güvenilir otoriteler Abdülhamit'in 13 Nisan'ın patlak vermesiyle ilgili herhangi bir sorumluluk taşımadığını öne sürmektedir.[29] Bunu çürütmeye yeterli kanıt bulunamadığı gibi, bulunacak gibi de görünmemektedir. Ne var ki, Padişah'ın bu durumdan eski otoritesini yeniden kurma yolunda yararlanmaya çalıştığı açıktır. Hareketi durdurmak için hiçbir girişimde bulunmamış ve oldubittiyi derhal kabul etmesi de yalnızca isyancıları teşvik etmeye yaramıştır. Sultan, halife olarak, ayaklanmanın çevresinde odaklaştığı geleneksel semboldü ve onun pasif desteği olmaksızın hareketin meşruiyet kazanması mümkün değildi. Yangını çıkaran Abdülhamit olmadıysa bile, onu söndürmek için herhangi bir çaba sarf ettiği de söylenemez. Padişah, 1908 Ağustos'unda yaptığı gibi inisiyatifi yeniden ele geçirmeye çalıştı. 14 Nisan'da Tevfik Paşa'yı Sadrazamlığa atadı ve Ağustos 1908 kararına aykırı olan Bahriye ve Harbiye nazırlarını atama hakkını yeniden kendi eline aldı. Tevfik Paşa, Sadrazam'ın haklarına yapılan bu tecavüzü protesto etti ve bu koşullar altında görev alamayacağını belirtti. Sultan, geri adım attıysa da gerçekte kendi adayı olan Feldmareşal Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atamıştı bile. Abdülhamit, Liberallerin tercih edeceği Kâmil Paşa'yla Nâzım Paşa'yı tayin etmekten, bunun İTC'ye karşı bir meydan okuma ve hakaret anlamına geleceği gerekçesiyle çekinmişti.[30] Ama daha akla yakın neden, kendine sadık ve uysal nazırlar atamak istemesiydi ki, Kâmil Paşa'yla Nâzım Paşa bu tanıma uymuyordu.

Cemiyet yenilgiye uğratılmış ve yeni bir rejim kurulmuştu; Liberallere kalan ise, İmparatorlukta kendi otoritelerini kurmaktı. Tevfik Paşa'nın atanması doğru yoldaki bir adımdı ve bu, Liberallerin Kâmil Paşa'nın atanması için neden baskı yapmadıklarını açıklıyordu. Öte yandan Tevfik Paşa, Genç Türkler'in çeşitli hizipleriyle olan ilişkilerinde tarafsız dav-

29 Danişmend, *aynı eser*, s.19-21; Türkgeldi, *aynı eser*, s.43.

30 Lowther'dan Hardinge'e, İstanbul, 14 Nisan 1909, F.O. 800/184; McCullagh, s.127; Abdülhamit, "işleri kızıştırmamak için" Tevfik'i atadığını söylüyordu, s.138.

randığı bilinen bir kişiydi. Herkes tarafından kabul edilebilme şansı yüksekti ve kabinesi de, ılımlı unsurları uzlaştırmak, partizanlığın üstesinden gelmek ve İttihatçılık davasının merkezi olan Makedonya'yı Liberallerin davasını kazanmak kaygısı gözetilerek oluşturulmuştu. Böylece Hilmi Paşa'ya bir görev verilirken, *İkdam*'ın başyazarı Ali Kemal ve İsmail Kemal gibi ünlü İttihatçı düşmanları kabine dışı bırakılmıştı (gene de, İsmail Kemal Meclis Reisliğine getirilmişti). Ancak bu, gerçekte, yalnızca zaman kazanmak ve yeni rejimin kendisini pekiştirmesine olanak sağlamak için kurulmuş geçici bir hükümetti. Liberaller durumuna hâkim olur olmaz, kendi görüşleri doğrultusunda bir hükümet kurmak niyetindeydiler.

Eğer ordu olmasaydı, yeni rejim kuşkusuz yerleşirdi. Ama sıradan askerlerin ayaklanmada oynadığı rol ve siyasete karışmış olmaları, yüksek rütbeli komutanların müdahale edip disiplini yeniden kurmalarını zorunlu kılmıştı. Birlikler isyan etmiş, subaylarını etkisiz kılmış, bazılarını da öldürmüşlerdi; böyle bir davranışın cezasız kalmasına göz yumulamazdı. Sultan, isyancıları bağışlamakla işleri daha da kötüleştirmişti. Dolayısıyla ordu, İTC adına değil; askerler arasında disiplini ve başkentte kanun ve nizamı yeniden kurmak için müdahale etmiş bulunuyordu.

Ordu esas olarak mesleki gerekçelerle hareket ederken, Cemiyet meşrutiyeti savunuyordu. Liberallerin Anayasa'nın ihlal edilmiş olduğu şeklindeki iddiasını kabul etmiyor ve Tevfik Paşa kabinesini tanımayı reddediyordu. Meşruiyet görüntüsünü sürdürmek, bir mebusun ve nazırın öldürülmesi, İttihatçı basının susturulması ve İttihatçıların başkentten Selanik'e kaçışıyla daha da zorlaşmıştı. Cemiyet, Saray'a ve Babıâli'ye protesto telgrafları yağdırıyor; Sultan'ı, Kanun-u Esasi'yi ayaklar altına almakla suçluyor ve bazı önde gelen Liberaller ile gericilerin tutuklanmasını talep ediyordu.[31] Bu arada Makedonya'da, İstanbul'a doğru yürüyüşe geçecek bir ordu örgütleniyordu. Hareket Ordusu adıyla bilinen bu güç, İmparatorluktaki diğer askeri kumandanları yoklayıp tarafsızlaştırmış olarak 17 Nisan'da İstanbul'a doğru hareket etti. Açıklanmış hedefi, başkentte (İstanbul) düzeni ve ordu içinde disiplini sağlamak olduğundan Sultan'ın bu müdahaleyi iyi karşıladığı söylenmiştir; ama Liberaller arasında ordunun

31 Cevat, *aynı eser*, s.62; Danişmend, *aynı eser*, s.32 vd., Türkgeldi, *aynı eser*, s.29-30.

yürüyüşe geçtiği haberi panik yarattı. Hareket Ordusu'nu karşılamak üzere yüksek düzeyli heyetler göndermeye ve her şeyin yolunda olup Kanun-u Esasi'nin ihlal edilmediğine askerleri ikna etmeye karar verdiler.

Heyetler yollandı, ama başarı kazanamadılar; bir heyet de gözaltına alınarak İstanbul'a dönmekten alıkondu.[32] İTC'nin ordu üzerindeki siyasal denetimi kolayca kırılmayacak kadar güçlüydü. İsmail Kemal'in ricası üzerine İngiliz Büyükelçisi, Makedonya'daki konsoloslarını, ayaklanma dolayısıyla "Kanun-u Esasi'nin pazarlık konusu olmadığına halkı ikna etmekle" görevlendirdi. Makedonyalıları Anayasa'nın tehlikede olmadığına ikna etmekle, Liberaller, İTC'nin oradaki ideolojik konumunu baltalamayı umuyorlardı. Ancak İttihatçıların Liberal propagandaya etkin bir biçimde karşılık vermesi, bu önlemi boşa çıkardı. Bu sefer yaklaşmakta olan müdahale karşısında Liberaller, Lowther'ın, baştercümanı Fitzmaurice'i bir heyetle birlikte Hareket Ordusu'na yollamasını istediler; İngiliz desteğinin böylesine açık bir kanıtının kendi pazarlık güçlerini artıracağını ve düşmanın kararlılığını sarsacağını hesap ediyorlardı.[33] (Fitzmaurice'e gitme izni verildi, ama Liberaller daha sonra onu heyete almaktan vazgeçtiler.) Bu heyet de herhangi bir başarıya ulaşamadı ve Hareket Ordusu başkenti kuşatmaya devam etti. Harekât, 23-24 Nisan gecesi başladı ve birkaç ufak çatışmadan sonra İstanbul işgal edildi.[34]

Her iki meclis (Ayan ve Mebusan) 22 Nisan'da birleşerek Milli Meclis (Meclis-i Umumi-i Milli) adını almıştı ve İstanbul'un banliyölerinden Yeşilköy'deki Yat Kulübü'nde toplantı halindeydi. Milli Meclis, Hareket Ordusu'nun bildirisini onayladı, Kanun-u Esasi'nin ve iç güvenliğin teminat altında bulunduğunu ve Makedonya ordusunun eylemlerinin milletin emellerine uygun olduğunu bildirdi.[35] 27 Nisan'da Milli Meclis, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevki Paşa'nın direktifi üzerine, Abdülhamit'in tahttan indirilerek yerine Mehmet Reşat'ın geçirildiğini ilan

32 İ. Kemal, *aynı eser*, s.343; Lowther'dan Grey'e, No. 287, İstanbul, 17 Nisan 1909, F.O. 371/771/15582.

33 Lowther'dan Grey'e, No. 129, telgraf. İstanbul, 17 Nisan 1909, F.O. 371/770/14474.

34 Abidin Daver, "Hareket Ordusu İstanbul'a Nasıl Girmişti?", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1951; ayrıntılı bilgi için bkz. Albay Surtees'den (askeri ataşe) Lowther'a mektup: Lowther'dan Grey'e, No. 307, İstanbul, 28 Nisan 1909 içinde, F.O. 371/771/16541.

35 *İkdam*'da (21 Nisan 1909) yayımlanan Hareket Ordusu Bildirisi; Milli Meclisin *Takvim-i Vekayi*'de (24 Nisan 1909) yer alan onayı.

etti.[36] Bu karar, pek de istekli olmayan Şeyhülislam'ın fetvasıyla onaylandı.[37] Böylece, Temmuz 1908 anayasal devriminin ikinci aşaması sona ermiş oldu.

Cemiyet'in 13 Nisan'daki ani çöküşünün ve Liberallerin kendi iktidarlarını meşrulaştırmayı başaramamalarının nedenlerini kısaca gözden geçirmek ve ayaklanmanın, sonraki olaylar üzerindeki bütünsel etkisini değerlendirmek yerinde olabilir.

Temmuz Devrimi'nden sonra İttihatçıların önünde iki seçenek vardı: Ya eski iktidar kaynaklarını ve kurumlarını yıkarak yerlerine yenilerini koyacaklardı, ya da var olan kurumlara dokunmayarak bunları kendi hareketleri yararına kullanacaklardı. Birincisini yapmaya kalkışamayacak kadar tutucu ve geleneklere bağlı oldukları için kendi devrimlerini devlet iktidarına karşı değil, onunla birlikte gerçekleştirmeye çalıştılar ve iktidarı ele geçirdikten sonra reformlara başlayabileceklerini umdular. Ne var ki, bu tutum, kendi saflarındaki hırslı unsurlara ters düştüğü gibi Cemiyet'in kendisini, Osmanlı toplumundaki hiçbir gerçek çıkarla özdeşleştirememesi anlamına da geldi. Sonuç olarak, sayıca çok olmakla birlikte 1908-1909 yıllarında etkileri ya da iktidarları pek az olan gruplarca desteklendi. Aynı zamanda, Saray'a karşı mücadele sırasında Cemiyet'in gücünü oluşturmuş olan fikir birliği de artık yoktu. İTC, geniş bir üstyapı kurmuş; ama devrimden sonra somut çıkarlara dayanan temeller atamamış ve Liberaller de bu zaafı gözler önüne sermekte gecikmemişti.

Devrimden sonra siyasete sürekli müdahale etmekle Cemiyet, Saray'a karşı mücadelesinde kendisini desteklemiş olan ama gerçekleştirilen değişikliği yeterli bulan bütün unsurları uzaklaştırmıştı. Bunlar, İttihatçıların bir sosyoekonomik devrim yapma projesine, herhangi bir sempati duymuyorlardı. Bu unsurlar, Sultan'ın yetkilerini devralma hedefini güden Liberallerdi. Liberaller, Cemiyet'in siyasete karışmasına karşı çıkarak onun en amansız düşmanı haline geldiler; onların gözünde Kanunu Esasi'yi yerleştirir yerleştirmez Cemiyet'in oynayacağı başka bir rol kalmamıştı.

36 *Takvim-i Vekayi,* 28 Nisan 1909; Ali Cevat, *aynı eser,* s.153-154; Ahmet Rıza, "Hatıralarım", *Cumhuriyet,* 3 Şubat 1950.

37 B. Lewis, *aynı eser,* s.213; Türkgeldi, *aynı eser,* s.36; Cevat Paşa'dan Grey'e, No. 1, Londra, 27 Nisan 1909, F.O. 371/771/15929; fetvanın metni için bkz. Ali Cevat, *aynı eser,* s.148.

İTC'nin tersine Liberaller hem geniş, hem de güçlü çıkarlar tarafından destekleniyordu. "Adem-i merkeziyetçilik ve şahsi teşebbüs" şeklinde özetlenen ideolojileri, Osmanlı toplumunda, varlıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce tehdit edilmekte olan unsurları çekmeyi amaçlıyordu. Bu kategoriye geleneksel yönetici seçkinler; Rum, Ermeni ve Bulgarlar gibi gayrimüslim cemaatler; milliyetçi emelleri olan Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman topluluklar; yabancı devletler ve onların İttihatçıların ekonomik milliyetçiliği yüzünden tehdit altında olan ekonomik çıkarları ve sonunda Saray ve gericiler ile devrimden sonra yerinden olan herkes giriyordu. İTC'nin laik siyasetleri, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun bütün muhalefeti birleştiriyordu. Siyasal yapının genişlemesi ve katılımın artması, Büyük Devletler'in ülke içindeki gruplar lehine müdahale etme olanağını artırıyordu ve Büyük Devletler de esas olarak İttihatçılara karşıydılar.

Liberallerin durumu çok daha güçlüydü ve bu 13 Nisan'da iyice açığa çıktı. Ama onlar da başarılarını pekiştirip kendilerine bir meşruiyet zemini yaratamadı; bunun esas nedeni, yüksek rütbeli komutanların tutumuydu. Askerler, Liberallere değil, onların Cemiyet'i alaşağı etmekte kullandıkları yöntemlere karşıydı. İsyanın cezasız kalmasının ciddi sonuçlar doğurmaması mümkün değildi; ayrıca yüksek rütbeli subaylar Sultan'ın eski mevkiine kavuşmasına da taraftar değillerdi, ki ayaklanma buna yol açmış gibi görünüyordu.

Ayaklanmadan sonra, Temmuz'dan beri var olan akışkan siyasal durum billurlaştı. Türk siyasetindeki egemen unsurlardan biri olarak Saray'ın rolü sona erdi ve İttihatçılar ile Liberaller arasındaki mücadele bir çözüme ulaşmasa bile, geçici olarak rafa kaldırıldı. Askerler isyanı bastırmış, ama İttihatçıların muhalefeti ezmesine izin vermemişti. Onun yerine sıkıyönetim ilan edilmiş ve asker, Meşrutiyet rejiminin koruyucusu ve siyasetçiler arasındaki mücadelede hakem haline gelmişti. Askerlerin herhangi bir ideolojisi yoktu ve müdahaleyi yasa ve düzen adına, dizginleri elde tutarak siyasal çatışmayı önlemek amacıyla yapmışlardı. Dolayısıyla, askerlerin siyasete müdahalesi Genç Türk Devrimi'nin belki de en uzun süreli mirası oldu. Bu müdahale, "askerileşmiş bir hükümet ve siyasileşmiş bir kumanda gibi iki kötülüğe yol açan, ordunun politikaya karışması"nı[38] belirliyordu ki, bunun sonuçlarının günümüzde de izlenmesi mümkündür.

38 B. Lewis, *Emergence*, s.222.

DOĞMAKTA OLAN BİR BURJUVAZİNİN ÖNCÜSÜ: GENÇ TÜRKLER'İN SOSYAL VE EKONOMİK POLİTİKASI 1908-1918

Devletin kadiri mutlak olduğu, Osmanlı toplumu ve kültüründe iyice yer etmiş bir düşünceydi ve bu, devletin bütün faaliyet alanlarına müdahale etmesini mümkün kılıyordu. Genişleme ve gerileme dönemlerindeki her türlü inisiyatif devletten geliyordu. Dolayısıyla, Batı Avrupa'daki oluşumların tersine, devlete karşı kendi çıkarlarını dayatabilecek kadar güçlü bir sınıfsal gelişme görülmüyordu.

Bu yüzden, parti (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ile devletin iç içe geçtiği bir tekparti devletinin, yeni bir sınıf –Türk Burjuvazisi– yaratmaya yönelik sosyal ve ekonomik politikalar uygulaması, hiç de şaşırtıcı değildir. Ve tam da bu nedenle, İTC "Türk burjuvazisinin öncü partisi" olarak tanımlanabilir. Daha fazla ilerlemeden, burjuvazi terimiyle neyi kastettiğimizi açıklamak yerinde olur. Bizim tanımımız, esas olarak siyasal bir tanımdır ve bu sınıfın işlevsel ve toplumsal özellikleriyle sınırlı değildir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda bir burjuvazinin ekonomik işlevlerini sürdüren, ama hiçbir zaman devleti kendi çıkarları ve anlayışları doğrultusunda şekillendirecek siyasal gücü ve etkiyi kazanamamış olan kişiler vardı. Bernard Lewis'in de şu sözlerle aynı şeyi kastettiği açıktır:

> "Türkiye'de de, Yunanlı Mihail Kantakuzenos ve Portekizli Yahudi Joseph Vasi –Braudel'in deyimiyle, Şark'ın Fugger'i– gibi zengin tüccarlar ve bankerler vardı. Ama bunlar hiçbir zaman Avrupa'daki benzerlerinin oynadığı mali, ekonomik ve siyasal rolü oynamayı başaramadılar... Mali işlemlerinin çapına ve genişliğine karşın, ticaret açısından daha elverişli siyasal koşulları yaratamadılar..."[1]

1 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 1968, s.31-37

Bu nedenle bankacılık, ticaret ve sanayi gibi burjuva faaliyetlerini sürdüren Osmanlılardan söz edilebilse de, devlet üzerinde önemli bir siyasal etkisi olan bir burjuva sınıfından söz etmek mümkün değildir. İmparatorluk geriledikçe, bu grubun üyeleri daha da zayıfladılar. Ancak, İmparatorluğun Avrupa kapitalist ekonomisiyle bütünleştiği 19. yüzyılda, bunlar arasındaki önde gelen gayrimüslim unsurlar kendi çıkarlarını Avrupa'nın büyük devletlerinin çıkarlarıyla birleştirdi. Böylece özünde, Avrupalıların kapitülasyonlar aracılığıyla yararlandıkları ülke dışı ayrıcalıkları kullanan bir komprador burjuvazi, Avrupalılar ile Osmanlılar arasındaki ekonomik aracılar haline geldi. Hatta bunların birçoğu yabancı ülke vatandaşlığına geçerek Osmanlılara karşı yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet etti. Kimi zaman burjuvazi olarak adlandırılan bu kişiler, Osmanlı devletini, aracılığıyla kendi toplumsal durumlarını yükseltebilecekleri kendi devletleri olarak pek görmüyordu. Tam tersine, Osmanlı devletinin otoritesinin zayıflaması, komprador burjuvazinin daha fazla işine geliyordu. Dolayısıyla, burjuvazi ile devlet arasındaki olumlu bir ilişkiyi bu sınıfın tanımlanmasında gerekli bir unsur olarak kabul edersek, İttihatçılar yaratmaya koyuluncaya dek bir Türk burjuvazisinin bulunmadığı sonucuna varmak zorunda kalırız. 1908 Devrimi'nden önce Müslümanlar arasında böyle bir sınıf yoktu, gayrimüslimlerin çoğu ise Osmanlı devletini kendi devletleri olarak görmüyordu. Ayrıca devrime kadar devlet, yalnızca bürokrasinin ve toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyor ve bir burjuva toplumu perspektifinden yoksunmuş gibi gözüküyordu.

Bazı bilim adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Müslümanlar arasında gelişmekte olan bir burjuvaziyi kastederek "doğmakta olan sınıflar"dan söz etmektedir. Bu unsurları, 19. yüzyıl boyunca gelişen acımasız bir kapitalizm karşısında geleneksel ekonomideki durumları hızla bozulan "gerileyen unsurlar" olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu kişiler genellikle geçmişin hayaliyle yaşıyor ve statükoyu sürdürebilmek amacıyla, Avrupa'nın ekonomik sızmasını denetlemesini boş yere bekledikleri devletin himayesini arıyorlardı. Bunlar, genellikle bir burjuvazinin belkemiğini oluşturan girişimciler olmaktan uzaktı. İttihatçılar, bu tür kişileri kendi burjuvazilerinin bir unsuru olarak kullanmak zorunda kaldı. Ne var ki, Selim İlkin gibi bilim adamları, çoğunlukla esnaf ve zanaatkâr loncalarından gelen bu kişilerin, İttihatçıların kafasındaki

ilerici işlevleri yerine getirebilmek için fazla tutucu olduklarını ortaya koymuşlardır.[2] Bu, kâr etmek ile vurgunculuk arasında bir ayrım yapamayan yeni sınıfın en önemli zaaflarından biri olacaktı.

Tarihsel gerçeğe bağlı kalmak kaygısı açısından, bütün gayrimüslimlerin komprador burjuvaziye mensup olmadığını vurgulamak gerekir. Cemaatlerin Osmanlı devletine karşı tutumları, Avrupa'nın egemen olduğu ekonomik sektörle ne ölçüde bütünleştiklerine; ya da tersine, gerilemekte olan geleneksel Osmanlı ekonomisinin hâlâ bir parçası olup olmadıklarına bağlıydı.

İmparatorluğun bir dünya ekonomisi içine çekilmesi görece yeni bir olguydu. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı ekonomisi hâlâ otarşik (kendi içine kapalı) niteliğini koruyordu. Nitekim 1914 Mart'ında *Sabah* gazetesinin bir yazarı şöyle demekteydi:

> "Makinalar ve buhar çağına kadar... Osmanlı maliyesi böyle bir (dengesizlik ve bağımlılık) durumunda değildi. Kendi sanayi ihtiyaçlarımızı, geniş ölçüde, kendi fabrikalarımızda karşılıyorduk. Yaşantımız basitti. Batı ile karşılaştırıldığında bir çöküntü gibi gözükse de, bu basitliği, toprağın ihtiyaçlarımızın daha büyük bölümünü karşılama yeteneği telafi ediyordu. Seksen yıl önce (yani 1834'te) halkın giyim ihtiyacının neredeyse tümü yerli imalât tarafından karşılanıyordu. Zengin sayılmasa bile Türkiye, o zaman mali açıdan daha istikrarlıydı."[3]

Avrupa'nın yarattığı ekonomik devrimden yararlanabilen ve modern sektörle birleşenler hangi unsurlardı? Bu grubun önderleri, Avrupa ile Akdeniz bölgesinden gelerek Türkiye'de yerleşmiş ve kuşaklar boyunca kendi dil ve kültürlerini korumuş olan ve geniş bir tanımla "Levantenler" olarak adlandırılabilecek kişilerdi. İmparatorluğu yakından tanıma fırsatı bulan Kont Ostrorog, İngilizlerin, Doğu Kumpanyasının en civcivli günlerinde Türkiye'ye yerleşmiş olduklarına işaret ederek şöyle yazmaktadır:

2 Profesör Selim İlkin ile özel konuşmalar ve aynı zamanda İlhan Tekeli ile birlikte yazdıkları ve nezaket gösterip okumama izin verdiği "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsil-i Mesleki Programı" makalesi.

3 *Sabah* (tarihsiz), *The Orient*, v/12, 25 Mart 1915, s.117'de aktarılıyor.

"Bazı aileler hâlâ mevcut, Lafontaine'lerin, Hayes'lerin, Barker'ların, Charraud'ların, Whittal'ların, Hanson'ların başka bir kökeni yok... Konstantinopl'da Moda ve Bebek semtleri İngilizlerin merkezi olarak biliniyor; aynı şey İzmir yakınlarındaki güzel Bornova için söylenebilir; hatta burası daha da fazla İngilizlere özgüdür."[4]

İmparatorlukta geçirdikleri uzun yıllara karşın bu insanlar yabancı vatandaşlığını sürdürdüler ve hem kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlandılar, hem de kendi sefaret ve konsolosluklarının himayesi altında yaşadılar. Ekonomideki rolleri çok önemli olsa bile, hiçbir zaman kendilerini Osmanlı devletiyle özdeşleştirmediler.

Komprador burjuvazinin iç çekirdeğini Rumlar ve Ermeniler oluşturuyordu. Sussnitzki'ye göre, bu iki cemaat, Osmanlı ekonomik yaşamının neredeyse bütün alanlarında hâkimdi. Tahıl yerine kârlı pazarlık ürünleri (sebze, meyve, tütün, dut) yetiştiriyorlar ve dolayısıyla Batı Anadolu'daki ipekçilik üretimini ellerinde tutuyorlardı. Hâlâ makineleşmemiş ve el emeğiyle sınırlı bulunan imalat alanında çeşitli cemaatler arasında daha eşit bir durum vardı ve Türkler kendi ellerindekini henüz koruyorlardı. Ancak ticaret ve bankacılık alanlarında Rumlar ile Ermeniler üstünlüklerini kurmuştu. Sussnitzki, durumu, sanki ekonominin bu dalında tam bir tekel kurmayı başarmışlar gibi tasvir etmektedir. Şöyle yazmaktadır:

"Bunlar diğer milli gruplara kendi ekonomik güçlerini geliştirme fırsatını pek tanımazlar. Ve çoğunlukla, sanki amaçları, iki rakip grubun karşılıklı rekabetinden korumak için piyasayı bölüşmekmiş gibi hareket ederler..."

Rum-Ermeni ekonomik üstünlüğünün nedenleri arasında Sussnitzki, "kimi zaman uyrukları oldukları ve böylece elde edilmiş kapitülasyonlar sayesinde vergiden muaf tutulmalarını sağlayan yabancı devletlerin himayesi"ni saymaktadır.[5]

Ne Rumlar, ne de Ermeniler Osmanlı devletini kendi çıkarlarının temsilcileri olarak görüyorlardı. Bu olgu, 1908 sonrasındaki Meşrutiyet

4 Kont Leon Ostrorog, *The Turkish Problem*, 1919, s.vii.

5 A.J. Sussnitzki, "Zur Glienderung Virtschaftslicher Arbeit nach Nationaliten in der Turkei", *Archiv für Wirtschafts-Forschung in Orient*, II, 1917. s.382-407, Charles Issawi (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, 1966 içinde, s.120-121.

rejimi ile olan ilişkilerinde açıkça ortaya çıkar. Meşrutiyete karşı, milletlerin,* kapitülasyonlar kadar kutsal tuttukları geleneksel ayrıcalıkları uğrunda kararlı bir mücadele yürüttüler. Bu yüzden, kendi açılarından kolay anlaşılır nedenlerle, İttihatçıların kurmaya çalıştıkları milli ve merkeziyetçi devlete karşı açıkça düşmanlık güttüler. Atina'ya derin duygusal ve kültürel bağlarla bağlı olan Osmanlı Rumlarının çoğu, kendilerini İstanbul ile özdeşleştirmekte güçlük çekiyordu. Ermenilerin durumu daha belirsizdi; Osmanlı yönetimi altında zenginleşen küçük bir grup olsa bile, milliyetçilik çağında, tam bağımsızlık değilse de milli özerklik peşinde koşmaktan geri durmuyorlardı. İstanbul cemaati içinde İttihat ve Terakki'nin siyaseti ile doğmakta olan milli devleti destekleyen Ermeniler vardı. Ne var ki, bir bütün olarak cemaatin kendisi, bu kaçınılmaz dönüşüme karşı direniyordu.

Rumların ve Ermenilerin aksine Osmanlı Yahudileri, geleneksel kapitalist olmayan sosyoekonomik yapının ayrılmaz bir parçası olarak kaldılar. Osmanlı ekonomisinin Avrupa'nın egemenliğine girmesinde hiçbir çıkarları olmadığı gibi, İmparatorluğun bir yarısömürgeye dönüşmesinin sonuçlarından da zarar görüyorlardı. Ostrorog;

> "Türk Yahudileri hiçbir şekilde Frankfurt'un parababalarına benzemezler. Tıp ya da hukuk alanında uzmanlaşmış birkaç tanesi zenginlik ve nüfuz sahibidir; ancak büyük çoğunlukla ufak tefek işlerle uğraşan ya da kayıkçılık, hamallık vb. çok niteliksiz el emeğiyle geçinen basit insanlardır..."[6]

demektedir. Sussnitzki de bu görüşü doğrulamaktadır:

* *Millet* sistemi, Osmanlı toplumunun dinsel cemaatlere göre bölünmesine ve milletin ya da dinsel cemaatin dışında, sınıfların kesinlikle yok sayılmasına dayanıyordu. Gayrimüslim milletler neredeyse tam bir dinsel ve kültürel özerkliğe sahiptiler ve bu da, Osmanlı devletinin onların işlerine karışmamasını ve gayrimüslim halkla herhangi bir çatışma çıkmamasını sağlıyordu. Her milletin başı, kendi cemaati ile devlet arasında aracı rolünü oynuyordu. Millet sistemi var olduğu sürece milli bir ekonomi mümkün değildi, çünkü "Osmanlı milleti" bir işbölümünü temsil eden dinsel-etnik çizgilere göre bölünmüş durumdaydı. İttihatçılar bu işbölümünden memnun değildi ve onu ortadan kaldırmak için millet sistemini ortadan kaldırmaları gerektiğini biliyorlardı.

6 Ostrorog, *Turkish Problem*, s.14.

"Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler ile rekabet halindeydiler; ama, rakiplerinin tersine (yabancı devletlerin) himayesini pek elde edemediklerinden bu rekabette de pek başarılı olamıyorlardı."[7]

Her iki cemaat de Avrupa üstünlüğünün sonuçlarından zarar gördüğü için, Yahudilerin durumu ile Türklerin durumu birbirine benziyordu. Dolayısıyla her iki cemaatin de, devletin siyasal egemenliğinin ve ekonomik bağımsızlığının yeniden kurulmasından kazanacağı çok şey vardı.

İşte bu nedenle, Yahudi cemaati, Selanik'ten Bağdat'a kadar, İttihatçıları yürekten destekledi. Ekonomik çıkarlar ile siyasal tutum arasındaki bu ilişkiye 1917 yılında Amerikalı bir gözlemci de dikkat çekmişti:

"(Dönme) Yahudilerin Avrupa'daki diğer Yahudilerden farklı oldukları öne sürülür; çünkü bunlar, Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürerek zengin olmuşlardır ve gelecekteki refahları için de Türkiye'ye muhtaç olduklarından yeni ve daha büyük bir Türkiye'nin doğması özlemi içindedirler."[8]

Türklerle Yahudilerin çıkarları öylesine uyum içindedir ki; birçok Avrupalı yazar, Genç Türk hareketini, İttihatçıların, Yahudilerin, Dönmelerin ve gizli-Yahudilerin elinde oyuncak oldukları bir Yahudi-Mason komplosu olarak nitelemişti. Gene bu nedenle Siyonist hareket, "Osmanlı Yahudileri arasında pek ilgi görmemiş ve bunlar tümüyle İstanbul'a bağlı kalmışlardır."[9]

1908 Devrimi'ni yaptıkları sırada İttihatçıların devraldıkları durum işte buydu. İttihatçı hareketin belli başlı hedeflerinden biri, Avrupa'dan bağımsızlaşabilmek amacıyla milli bir ekonomi ve milli bir burjuvazi yaratmaktı. Bu hedefe ulaşmak konusunda kararlı davrandılar ve ileride göreceğimiz gibi, belli bir başarı da kazandılar.

Temmuz 1908 Genç Türk Devrimi, öncelikle, İmparatorluğu eski düzenden kurtarmayı ve Avrupa devletlerinin denetiminden çıkarmayı

7 Sussnitzki, *aynı eser*, s.121.

8 "Şu sırada Yakındoğu'da Seyahat Etmekte Olan Bir Amerikan Vatandaşının" 21 Ocak 1918 tarihli raporu: ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı *Weekly Report on Matters Relating to the Near East*, No. 8, 7 Mart 1918, s.8'de aktarılmaktadır.

9 Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, VII/i, 1971, s.89-104; Abraham Galanté, *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932; aynı yazar, *Türkler ve Yahudiler*, 1947.

amaçlayan bir siyasal hareketti. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadarki altı yıl boyunca, mücadele esas olarak siyasal nitelikte kaldı. Ancak Büyük Devletler'in düşmanlıklarını açığa vurmalarından ve Türkiye'nin içişlerine müdahale olanağını yitirmelerinden sonradır ki, Genç Türkler kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdılar. Bu, onları, Büyük Devlet sefaretlerinin müdahalesi olmaksızın ekonomik politikalar uygulama özgürlüğüne kavuşturdu ve modern Türkiye'nin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Sir Andrew Ryan (İngiliz Sefareti Tercümanı), yabancı ülke sefaretleri ile Genç Türkler arasındaki çatışma konusunda şunları yazıyordu:

> "Mali ayrıcalıklarımız konusunda, hukuki ayrıcalıklarımız da olduğundan daha az inatçı davranmıyorduk. Bazen Türklere tavizler veriliyordu ama, yalnızca, bizim iznimiz olmadan yeni vergiler konmaması koşuluyla... Türklerin, kendilerine dayatılan sınırlamalardan hoşnut olmamaları hiç de şaşırtıcı değildi."[10]

Gene de, siyasal mücadele yıllarında bile, ilerde devletçilik haline gelecek ekonomik politikanın ana çizgilerini ayırt etmek mümkündür. Bu dönemin egemen siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümetin ilk toplantısında, uygulanmasını beklediği ekonomik programı açıklamıştı:

> "İşverenler ile işçiler arasındaki ilişkileri tanımlayan yasaların hazırlanması; köylülere toprak dağıtılması (ama bu arada toprak sahiplerinin haklarına tecavüz edilmemesi) ve düşük faizli kredi verilmesi; mevcut tapu sisteminin değiştirilmesi ve adım adım kadastro sistemine geçilmesi; eğitimde mevcut devlet denetiminin kurulması ve devlet okullarının bütün ırk ve dinlerden çocuklara açılması; ilkokullarda Türkçe öğretilmesi; ticaret, tarım, meslek okullarının kurulması ve nihayet ülkenin ekonomik bakımdan ilerlemesi ve tarımın geliştirilmesi için genel önlemlerin alınması."[11]

Genç Türkler'in Rumeli'deki demiryolu işçileri grevine karşı uyguladıkları baskı siyaseti, işverenler ile işçiler arasındaki ilişkileri

10 Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, 1951, s.35.
11 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, 1952, s.208-210.

düzenleyecek olan yasaların işverenler lehine olacağını göstermişti. Ama bu baskı siyaseti için öne sürülen gerekçe, tarihinin böylesine kritik bir döneminde milletin grevlere tahammül edebilecek durumda olmamasıydı. Milli ekonomiye sahip bir millet anlayışı da, o yıllarda Genç Türkler bunu açıkça ifade etmemiş olsalar bile, ortaya konmuş bulunuyordu. Bunun ilk belirtisi Bosna-Hersek'in Avusturyalılar tarafından ilhak edilmesinden hemen sonra açığa çıktı. Avusturya'nın kendisine karşı herhangi bir karşıönlem alamayan İttihatçılar, Avusturya mallarına ve bu malları satan dükkânlara karşı bir boykot örgütlediler. Bu boykot, esas olarak, Batı mallarının aracısı olan gayrimüslim tüccarlara zarar vererek daha küçük Türk tüccarlarına yarar sağladı. Avusturya'dan gelen fesin yerini Anadolu'da imal edilen kalpağın alması da işte bu boykot sırasındadır.[12]

İttihatçıların, boykotu destekleyen konuşmalar yaptıklarını belirtmek gerekir. Ahrar Fırkası üyeleriyse, bu tür gösteriler yerel ticareti engellediği için dükkânları boykot etmenin saçma ve gereksiz olduğunu öne sürerek itidal tavsiye ediyordu.[13] İttihatçılar ile Liberaller arasındaki siyasal çatışmanın ekonomik boyutu da böylece kendini gösteriyordu; İttihatçılar yalnızca modern, anayasal ve merkeziyetçi bir devletten yana olmakla kalmıyor, aynı zamanda devlet tekeli sistemini ve ekonomi üzerinde devlet denetimini de inançla savunuyorlardı.[14]

Ne var ki, İmparatorluğun siyasal ve ekonomik özerklik kazanması yönündeki bütün arzularına karşın İttihatçılar, ekonomik gelişme bakımından yabancı sermayeye olan bağımlılıklarının fena halde farkındaydı. Ülkeyi düzene koymak ve eskimiş bir yapıyı modern bir yapıyla değiştirmek yönündeki ıslahat çabalarının, yabancı devletleri etkileyeceğini umuyorlardı. Yabancı yatırımcıların da Genç Türk rejimine güven duyarak ekonomiyi canlandırmak için gerekli sermayeyi yatıracaklarını düşünüyorlardı. Tarihin cilvesine bakın ki; Genç Türk Devrimi, meydan okuyucu yeni milli bilinciyle yabancıları dehşete düşürerek tam tersi bir etki yarattı.

12 *Le Moniteur Oriental* ile 10 Ekim 1908 tarihli Türk basını ve René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, 2. basım, Paris, 1911, s.274.

13 René Pinon, *L'Europe*, s.275; 14 Ekim 1908 tarihli gazeteler, Lord Curzon'un Bengal'i bölme girişiminden sonra Hindistan Kongre Partisi'nin de, tepkisini, Ağustos 1905'te İngiliz mallarını boykot ederek göstermesi ilginç bir noktadır.

14 1908-1914 yılları arasında Türk politikasının bir tartışması için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 1969. Türkçede, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, çeviren Nuran Yavuz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yabancı sermayeye karşı olanlar da vardı, ama bunlar azınlıktaydı. 1909'da Maliye Nazırı olan ve o andan sonra da Türkiye'nin ekonomik politikasında kilit bir rol oynayan Mehmet Cavit Bey, egemen eğilimi temsil ediyordu:

> "Ülkemize yabancı sermayenin girmesini istemeyenlerin sayısı... yabancıların sandıklarından çok daha azdır. Ülkede birikmiş sermaye ile yürütülebilecek olan bazı küçük çaplı işletmeler vardır ki, doğal olarak bunların yabancıların eline geçmesini istemeyiz... Gene de bana göre, bizim o kadar mahrum olduğumuz bir beceri, işletmecilik ve rasyonalizasyon uğruna bu işletmelerde bile yabancıları kabul etmeliyiz. Önemli bayındırlık işlerine gelince, bunlar ancak yabancı sermaye ile yapılabilir... Kendilerini uygarlığa açma aşamasında olan bütün ülkeler, kendi güçleriyle ilerlemek isterlerse yolda kaçınılmaz olarak sendeleyip düşeceklerdir... Bütün yeni ülkeler ancak yabancı sermayenin yardımıyla ilerleyebilmişlerdir."[15]

Niyazi Berkes, İttihatçıların, İmparatorluğun sorunlarını "kapitalist ekonomi kategorileri içinde ve sanki Türkiye aynı ekonomik sisteme dahilmiş gibi" gördüklerini söylerken haklıdır.[16] Bir anlamda onlar da haklıydılar; çünkü 19. yüzyılda Türkiye gerçekten kapitalist dünya ekonomisinin içine çekilmişti ve Genç Türkler, kapitalizm altında böylesine olağanüstü bir ilerleme kaydeden Batı dünyasını örnek almak istiyorlardı. Ancak, Avrupa'nın bağımsız bir kapitalist ekonomi geliştirmelerine izin vereceğini ve bunun da sermayeyi ve onu işletmek için gerekli beceriyi gene Avrupa'dan ödünç alarak başarılabileceğini düşünmeleri safdillikti. Avrupa emperyalizmine karşı güvensiz olan İttihatçılar, kapitalizmi kurma girişiminde Japon uzmanları davet etmeye çalıştılar. Kısmen Batılıların muhalefeti, kısmen de Tokyo'nun Avrupa'ya bu kadar Batı'da meydan okuyarak bütün Büyük Devletler'i karşısına alma korkusundan dolayı, Japonya'nın desteği hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ama Japonya, İttihatçıların

15 Mehmet Cavit, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-u İçtimaiye ve İktisadiye Mecmuası*, 11, sayı 5, Mayıs 1919, s.129-130; aktaran Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s.424. (Alıntılar, söz konusu İngilizce kitaptan aktarılmıştır.)

16 Berkes, *Secularism*, s.424.

bağımsızlık mücadelesinde bir örnek ve esin kaynağı olmaya devam etti.[17] İttihatçılar yabancı sermayeye çok önem vermekle birlikte, onun beraberinde getirdiği kısıtlamaları –hele bunlar siyasal nitelikte olur ve devletin egemenliğini zedelerse– kabul etmeyi reddediyorlardı.

Meşrutiyetin ilk yılında Avrupa'nın para piyasalarından dış borç elde etmek zorlaştı. 1909 Eylül'ünde Maliye Nezareti 7 milyon Türk liralık bir iç borçlanmaya girişti. İngiliz Sefiri, "bu işlemin, Türklerin kendilerini, o güne dek borç aldıkları ve büyük ölçüde İngiliz-Fransız bankerlerinin egemenliğinde bulunan çok dar bankacılık çevresinin denetiminden kurtarmak, düzenli bir teminat göstermeksizin borç alabilmek, Osmanlı Düyun-u Umumiye'sinin ayrıca onayı olmaksızın borçlanabilmek ve gerçekte dünyaya... yeni rejimin ülkenin itibarını ne kadar artırmış bulunduğunu göstermek çabası" olduğunu yazıyordu. Ona göre, "Fransız, İtalyan ve Alman Sefirleri, bu girişimin başarıya ulaşamayacağı kanısındaydılar".[18]

Büyük Devletler, bu girişimi, Cavit Bey'in, "sonunda tamamen ortadan kaldırmak amacıyla gizliden gizliye önemini azaltmaya çalıştığı" Düyun-u Umumiye'yi safdışı bırakmak çabası olarak yorumladı.[19] Bu, muhtemelen doğru bir yorumdu; çünkü İttihatçılar mümkün olan en kısa zamanda mali bağımsızlıklarına kavuşmak istiyordu. Ama iç borçlanma başarısızlıkla sonuçlandı ve ertesi yıl Cavit Bey, bir kez daha, Fransa'ya borç aramaya gitmek zorunda kaldı. Ama Paris'te Fransızlar, Türk maliyesini ve Maliye Nezareti'ni Fransız denetimi altına sokmak anlamına gelen ve kendisine saygısı olan hiçbir hükümetin kabul edemeyeceği koşullar öne sürdüler.[20]

Fransızların bu istekleri İttihatçı çevrelerde büyük infial yarattı. İTC'nin sesi olan *Tanin* (13 Ağustos 1910), bu infiali şöyle yansıtıyordu:

> "Türkiye zayıftır ve yabancı devletlerden yardım istemektedir. Ama onların yardımını siyasal ayrıcalıklarla ödeyemeyeceğine

17 Ahmad, *The Young Turks*, s.23, dipnot 1.

18 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, 723 sayılı ve gizli, Tarabya, 8 Eylül 1909, F.O. 371/763/34194.

19 Sir Adam Block'tan Sir Charles Hardinge'e, İstanbul, 14 Eylül 1909, F.O. 371/763/34938 (Block, Düyun-u Umumiye'nin direktörüydü).

20 Ahmad, *The Young Turks*, s.75-81. İç borçlanmaya girişmenin zorluğu, "milli banka" gibi bir aracın elde olmaması yüzündendi. Sonuç olarak halk, parayı elinde tutmayı yeğliyordu.

göre, taviz olarak maddi ayrıcalıklar vermek zorundadır. İşte buna *hayır* diyoruz! Böyle pazarlıklarla hiçbir işimiz olamaz, çünkü bu Türkiye'nin haysiyet ve bağımsızlığına zarar verir... Eğer genç Türkiye yaşayacaksa, bir Avrupa devleti gibi şeref ve haysiyetiyle yaşayacaktır.

"Bugüne dek bu ilkeye bağlı kaldık... Milliyet vb. kıstaslara bakmaksızın, bize en iyi koşulları tanıyanlara ayrıcalıklar tanıma ilkesini izliyoruz.

"Türkiye'yi zayıf ve çaresiz zannederek ekonomik kazançlar uğruna siyasal yardım satmak isteyenleri uyarıyoruz. Çok yanlış bir yoldadırlar. Türkiye böyle muamelelere karşı bugün sesini yükseltemeyebilir ya da direnemeyebilir, ancak pek yakında Türkiye silahlanmasını o derece mükemmelleştirecektir ki, en kötümser insan bile ona 'zayıf ve çaresiz' diyemeyecektir."[21]

Kapitülasyon rejiminden çıkar sağlamaya devam eden yabancı devletlerin engellemesine ve işbirliğine yanaşmamalarına karşın Genç Türkler ekonomiye çekidüzen vermeye başladı. Eylül 1909'da Sir Adam Block şunları yazıyordu:

"...Maliye Nezareti'nin gelir toplama sistemini düzeltmek, düzgün bir denetim ve teftiş sistemi kurmak ve başkent ile eyaletlerdeki maliye kadrolarını yeniden örgütlemek yönündeki övgüye değer çabaları daha şimdiden sonuç vermeye başlamıştır..."[22]

1909 mali yılının ilk dört ayı (Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran) için hükümet gelirleri hafif bir yükselme gösterdi, buna karşılık Düyun-u Umumiye gelirleri 1908'e göre belirgin bir biçimde arttı.

Cavit Bey'in bütçesi, daha önceki nazırların yaptığının tersine, olguları gizlemek ya da durumu olduğundan çok daha iyi göstermek gibi bir şeye kalkışmıyordu. Cavit Bey, Nafıa ve Maarif gibi üretken kesimlerin payını artırırken, Sadaret ile Hariciye Nezareti gibi üretken ol-

21 Ayrıca, Hüseyin Cahit'in *Tanin*'deki (2 Ekim 1910) yazısına bakınız; burada H. Cahit, "milli şeref"i korumak ve yabancıların denetimini önlemek amacıyla, borçlanma yerine vergilerin yükseltilmesini savunuyordu.

22 Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 13 Eylül 1909. F.O. 371/763/34938.

mayanlarınkinin masraflarını kıstı. Her alanda tasarruf ve devletin her kesimindeki kabarık bürokrasi kadrolarında bir azaltma politikası uygulanmaya başlandı. Bütün bu tasarruf önlemlerine karşılık, sonraki birkaç yılda bütçe açık vermeye devam etti. Yabancı piyasalardan alınan borçlara karşın iflasa doğru sürüklenen eski rejimin mirasıydı bu.

Block, şöyle devam ediyordu:

> "Geçen yılın Ekim ayında yazdığım raporda, Türk reformcularının maliyeyi yeniden örgütleme işini ele almaya kararlı olduklarını belirtmiştim; şunu itiraf etmeliyim ki, bu işe iyi başladılar. Hükümet, Türkiye tarihinde ilk defa olmak üzere, gerçek rakamlara dayanan bir bütçe hazırladı ve ister iyi ister kötü, dünyaya şu andaki yükümlülüklerinin bir dökümünü sundu. Bunları örtbas etme yönünde herhangi bir girişimde bulunmadı. Yalnızca hükümet, bütçenin çizdiği yolda çalışma kararına varmakla kalmadı, aynı zamanda da Mebusan Meclisi de hükümeti bu konuda sıkıca denetlemeyi kararlaştırdı. Maliye nezaretinin bütçeyle ilgili kanunlara gerçekten uyulmasını sağlayacağından ve ihtiyaç maddeleri ile araç gereç alımı için yapılan şaibeli ihaleleri dolayısıyla geçmişte hükümeti milyonlarca İngiliz liralık zarara sokan Harbiye ve Bahriye Nezaretleri de dahil olmak üzere bütün nezaretler üzerinde etkin bir denetim uygulayacağından eminim.
>
> "Düzgün bir maliye sisteminin önündeki başlıca engellerden biri Sultan'ın ve Saray efradının müdahaleleriydi. Saray'ın müdahalesi artık tamamen ortadan kalkmıştır. Eski Sultan'ın (II. Abdülhamit) elindeki önemli meblağlar dışında padişaha ait çok sayıdaki mülklerden akan gelirler de şimdi devletin eline geçecektir. Ayrıca, Yıldız Sarayındaki, ülkenin ve zavallı köylülerin sırtından zenginleşen sürüyle padişah gözdesi de artık yoktur."[23]

Block daha sonra Maliye Nezareti'nin kendi içindeki reformdan söz ederek ıslahat komisyonunda yabancı mali uzmanlar kullanmak konusunda herhangi bir şovenizmin bulunmadığına dikkat çekmektedir: M. Joly'den sonra M. Laurent (Fransız), Mr. Graves (İngiliz), M. Steerg (Fran-

23 *Aynı yerde.*

sız), Sn. Maissa (İtalyan) ve Mr. Crawford (İngiliz). Ayrıca Block vergi tahsildarlarının faaliyetini düzenleyen yeni bir yasanın yürürlüğe konduğunu ve hükümetin, bütün vergi sisteminin değiştirilmesi konusuna ciddiyetle eğilmiş olduğunu da belirtmektedir.[24] Cavit'in planları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce desteklenmekteydi ve gelirlerde sürekli bir artış sağlamanın en iyi yolunun köylülüğün durumunu iyileştirmekten ve geçmişte vergi ödemeyenleri vergiye bağlamaktan geçtiği konusunda genel bir fikir birliği vardı. Dahiliye ve Nafıa Nezaretleri güvenliği sağlayarak, daha iyi bir iletişim ağıyla köylük bölgeleri ulaşıma açarak ve kamu yararına olan yatırımlara yabancı sermayeyi çekerek ülkenin refahını artırmakta kararlıydı. Bütün bu projeler için İttihatçıların yeni gelir kaynaklarına ihtiyaçları vardı. En kolay ve mümkün çözüm ise, gümrük resimlerini yüzde 11'den yüzde 15'e çıkarmak ve devlet tekelleri kurmak gibi görünüyordu.

Genç Türkler, kapitülasyonların yarattığı sınırlamalar içinde kendi toplumlarının ekonomik yapısını modernleştirmeyi sürdürdüler. 1911 yılında, İstanbul'da ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla konut mülkiyetine ilişkin bir yasa çıkardılar. Bu yeni yasa, başkentteki her türlü taşınmaz malın tapu siciline kaydedilmesini zorunlu kılıyordu; aynı zamanda sokaklara isim, evlere de numara vermek üzere bir komisyon kurulmuştu. Bu önlemlerin ulaşımı iyileştireceği hesaplanıyordu ve özellikle iş dünyası bu durumdan memnundu.[25] Aşağı yukarı aynı zamanda, İmparatorluk içinde seyahati engelleyen iç pasaport (vesika) ve hareket özgürlüğünü kısıtlayan öbür önlemler kaldırıldı. Hükümet, çağdaş gereksinmeleri karşılamak amacıyla yeni bir ticaret yasası taslağı ile mülkiyet yasalarında değişiklikler hazırlamaya da başladı.[26]

Genç Türkler, tarımı geliştirme hedefine uygun olarak, *Deutsche Bank*'ın yönetiminde Konya ovasının sulanması projesini hazırladı. Kilikya ovasında da benzer bir girişimi gerçekleştirebilmek amacıyla bir araştırma yapılmaktaydı ve bu projeyle Adana çevresindeki arazinin bir ikinci Mısır olacağı ümit ediliyordu. Tarıma önem verilmesi daha şimdiden semerelerini vermeye başlamış ve 1910 hasadı

24 *Aynı yerde.*
25 *The Near East*, c.1, 17 Mayıs 1911, s.23.
26 *Aynı yerde*, 24 Mayıs 1911, s.58.

mükemmel olmuştu. Ne yazık ki, ürünün önemli bir bölümü emek kıtlığı yüzünden heba olmuş ve bu durum, tarımın makineleşmesini gündeme getirmişti.[27]

1911 yılına gelindiğinde, Türkiye gözlemcileri, bir ekonomik canlanmadan söz eder olmuştu.

> "...Türkiye'deki yeni rejimle anayasal bir yönetim kurulmuş, yolsuzluk ve suistimaller ortadan kaldırılmış ve ülkeyi ilerleme yoluna sokacak adımlar atılmaya başlanmıştır... Ülke daha şimdiden yeni yönelimin itici gücünü hissetmektedir. Yeni demiryolları yapılması ve eskilerinin de genişletilmesi için, karayolları yapılması için, telefon şebekelerinin ve elektrik santrallarının kurulması için ve tramvayların elektrikle işletilmesi için (yabancı firmalara) ayrıcalıklar tanınmıştır. Ayrıca, ülkenin büyük milli kaynaklarını geliştirme, kaynakları genişletme, makinalaşmış sanayileri kurma ve halkın satın alma gücü ile mutluluğunu arttırma yönünde sonuçlar verecek olan başka ayrıcalıklar da tanınmıştır, ya da tanınma yolundadır."[28]

27 *Levant Trade Review* (bundan sonra *LTR*), c.i/1, Haziran 1911, s.59-61. Emeğin giderek artan ücreti –iki yılda yüzde 50– de, tarımın ve sanayinin makineleşmesi talebini özendiren bir etkendi. 1912 yılına gelindiğinde Türkiye kendi hammaddelerini kullanmaya ve kâğıt, cam, kumaş, pamuk tohumu yağı, çimento, kiremit, mobilya ve deri mamulleri gibi malları üretmeye başlamıştı. Makine ithalatını teşvik amacıyla hükümet, makinelerden alınan gümrük vergisini kaldırmıştı. Bkz. G. Bie Randval, "Commercial Review of Turkey", *LTR*, ii/3, Aralık 1912 içinde, s.22-23.

28 *Aynı yerde*, s.16-17. 1909'da yayınlanan Nafia (Bayındırlık) programına göre, Nezaret, var olan 6 000 km. demiryoluna ek olarak 9 000 km. daha demiryolu, 30 000 km. karayolu ve çok sayıda liman inşa etmeyi planlıyordu. Ulaşım ağını geliştirmede artık eski rejimde olduğu gibi stratejik değil, ekonomik ölçütler kullanılacaktı. Bkz. *LTR*, c.i/3, Aralık 1911, s.252-256.

Şubat 1912'de Nafıa Nazırlığı'na getirilen Mehmet Cavit Bey, sonraki on yıl için şu programı öneriyordu:

a) *Demiryolları:* (i) Karadeniz hattı (Fransız sermayesi); (ii) Adriyatik hattı (Fransız); (iii) Anadolu'daki Chester Projesi (Amerikan sermayesi); (iv) Bağdat-Basra hattı (İngiliz sermayesi); (v) Ankara'yı Samsun-Sivas hattına bağlayan hat (Alman sermayesi);

b) *Limanlar:* (i) Samsun ve Trabzon projeleri incelenmekteydi; (ii) Dedeağaç'ta (burası Balkan Savaşları'nda kaybedilerek Rumlara geçti) geniş bir liman; (iii) Kavala'da küçük bir liman; (iv) Selanik limanı genişletilecekti; (v) Yafa, Hayfa ve/veya Trablus'ta limanlar.

c) *Sulama:* (i) Mezopotamya ihalesi açık artırmaya çıkarılacaktı; (ii) Adana bölgesi ve aynı zamanda Vardar, Boyana, Meriç ve Şeria nehirleri için projeler yapılacaktı.

Levant Trade Review'nun yeni rejimin ekonomik programına ilişkin yorumu biraz abartmalı ve aşırı iyimserdir. Birinci olarak, modernleşme faaliyetinin esas bölümünün merkezde, İstanbul'un içinde ve çevresinde yer aldığını ve İstanbul'un, değil Osmanlı İmparatorluğu, "Türkiye" bile olmadığını hatırda tutmak gerekir. İttihatçılar da bunun farkındaydı, çünkü kendileri zaten taşra küçük burjuvazisinin temsilcileriydi. İttihatçı hareketin eyaletlerde, özellikle Rumeli'de gelişmiş olduğunu ve yıllık toplantılarını, şehir 1912'de Yunanlıların eline geçene dek Selanik'te yaptıklarını unutmamalıyız. Her durumda tıpkı daha sonraki Kemalistler gibi, onlar da "Kozmopolit İstanbul"a karşı güvensizdiler. Bu nedenle hedeflerinden biri, merkez ile çevre arasında, "sağlıklı bir adem-i merkeziyet ve özerkliğe" yol açacak olan sağlam ve verimli bir ilişki kurulmasıydı. *Deutsche Levante Zeitung*'a (tarih yok) göre, "yeni sistem, yerel sanayi girişimlerinde ve şehirlerdeki mali politikalarında daha şimdiden iyi sonuçlar" almıştı:

> "Şurada bir taşra valisi ağaçlandırma faaliyetine girişiyor, orada bir diğeri kolonizasyon siyaseti izliyor; kısacası, ülkeyi yeni bir ruh sarıyor."[29]

1911 Eylül'ünde Libya'da Türk-İtalyan savaşının patlak vermesi ve bunu 1912-1913 Balkan Savaşları'nın izlemesi, ekonomik reform programını sekteye uğrattı. Ama savaşlar, aynı zamanda İttihatçıların ülkenin bütün kaynaklarını, özellikle de insan kaynaklarını seferber etmelerini zorunlu kıldı. Tecrit olmuşluklarının farkına vardılar ve bu duruma içe, halka dönmekle ve İmparatorluk ile Osmanlı devletinin varlığını korumak üzere milli bilinci uyandırmakla yanıt verdiler. Fransız devrimcilerinin yolunu izleyen İttihatçılar, 31 Ocak 1913'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni resmen kurdular.[30]

d) *Karayolları:* Dört yılda 9 655 mil karayolu yapılacaktı. Cavit Bey, küçük projelerin uygulanması için taşra valilerinin yerel kaynakları seferber edeceklerini umuyordu. (*LTR*, c.i/4, Mart 1912, s.426); ayrıca bkz. E.G. Mears, "Transportation and Communication", E.G. Mears (ed.), *Modern Turkey*, New York, 1924, s.201-237.

29 *LTR*, c.i/3, Aralık 1911, s.252-256.

30 30-31 Ocak, 1 Şubat 1913 ve sonraki tarihli Türk basınına bkz. Fransa'da *Comitée de Salut Public* (Kamu Selameti Komitesi) olarak biliniyordu. Bkz. Başkonsolos Rommily'den Dışişleri Bakanına, İstanbul, 13 Şubat 1913, 867.00/484, No.412.

Ekonominin bu milli seferberlikten ayrı tutulması pek mümkün değildi ve nitekim bu "gayri resmi" kuruluşun işlevlerinden biri halktan para toplamaktı: Hükümet, "bu kuruluşa Hazine Bonolarıyla beş buçuk milyon İngiliz lirası toplamak görevini verdi" Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise, hükümete iç borçlanmaya girişme çağrısında bulundu.[31]

Bu milli seferberlik, İttihatçılar içinde yer alan ve görüşlerini *Türk Yurdu* dergisinde dile getiren bir grubun faaliyetleriyle aynı zamana rastladı. Profesör Berkes şöyle demektedir:

> "Türkçüler, Türk Devrimi'nin savunması gereken ekonomik hedefler konusunda daha berraktılar. Muhtemelen Parvus'un sosyalizminden etkilenerek ve Rusya'daki Türkçe konuşan halkların burjuvazisinin gösterdiği ekonomik gelişmeden esinlenerek, Türk halkının Avrupa ekonomisine olan ekonomik bağımlılığına karşı mücadele etmek ve Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk milliyetinin ekonomik çıkarlarının kollayıcısı olacak bir orta sınıfın gelişmesini sağlamak amacıyla, ekonomik milliyetçilik fikrini ve devletçilik politikasını geliştirdiler."[32]

Bu noktada, Parvus'ün fikirlerinin İttihatçılar üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu değerlendirmek mümkün değildir. Hepsi de Türkçe olarak ve *Türk Yurdu* ile öteki dergilerde yayımlanan yazıları ("Köylüler ve Devlet"; "1911 Yılı Mali Durumuna Bir Bakış"; "Türkiye, Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır" [iki makale]; "Mali Kölelikten Kurtuluşun Yolu"; "Türklerin Borç Almakta Haklı Oldukları Para"; "Devlet ve Millet"; "Mali Tehlikeler"; "İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız"; "Maliyenizi Bir Türk'ün Sorumluluğuna Veriniz"; "Türk Gençlerine Mektup"; "Türkiye Tarımının Geleceği" ve *Türkiye'nin Hassas Noktası: Osmanlı Devletinin Borçları ve Bunların Islahı,* İstanbul, 1914) kuşkusuz Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkileri konusunda o zamanki görüşleri etkilemiştir. Profesör Berkes'e göre:

31 Rommily, *aynı yerde* ve İstanbul, 3-4 Şubat 1913.

32 Berkes, *Secularism,* s.425. Rus Marksisti Alexander Helphand –daha çok takma adı olan Parvus diye bilinir–, Türkiye'ye 1910 yılında geldi ve 1914'te savaş patlak verene dek burada kaldı. *Türk Yurdu* ile Türk basınında çıkan yazılarından anlaşıldığına göre, Türkçülerin danışmanı olarak önemli bir rol oynadı. Türkiye'deki hayatının daha ayrıntılı olmakla birlikte eksik bir öyküsü için bkz. Z.A.B. Zeman ve W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: the Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924,* Londra, 1965.

"Parvus, Türklere sosyalizmi getirmediyse bile, Türk aydınlarının inatçı bir yanılsamasını sarsmıştı. Türkiye'nin Avrupa uygarlığının bir parçası olmadığına işaret ederek, yalnızca istediği için ya da hatta Avrupa'nın diplomatik işbirliğini kazandığı için de bunun mümkün olamayacağını söylemişti. Tersine, Türkiye Avrupa kapitalizminin emperyalist saldırısının hedeflerinden biriydi ve bir sömürge alanı olma yolunda epey ilerlemişti. Türkiye ile Avrupa arasındaki ekonomik ilişkiler, sömüren ile sömürülen arasındaki ilişkilerdi. Dolayısıyla temel toplumsal devrim sorunu, bir sosyalist devrim değildi. Sosyalist devrim, ancak kapitalist ülkelerde bir anlam taşıyabilirdi. Türkiye'de sorun, milli bağımsızlık ve halka dönük bir demokrasi altında ekonominin iyileştirilmesi ve bir milli ekonomi yaratacak önlemlerin alınmasıydı."[33]

Türkler, milli bağımsızlık ve ekonomik bakımdan düzelme ihtiyacının uzun süredir farkındaydılar. Ama, bunun yalnızca pek de varlığı görülmeyen bir Türk burjuvazisi tarafından başarılabileceğini açıkça ifade etmeleri, ancak 1914 dolaylarında olmuştur. Yusuf Akçura, "modern devletin temeli burjuva sınıfıdır" diye yazıyordu. "Çağdaş müreffeh devletler; burjuvazinin, işadamlarının ve bankerlerin omuzları üzerinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki Türk milli uyanışı, Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve eğer Türk burjuvazisinin doğal gelişmesi zarar görmeden ya da kesintiye uğramadan devam ederse, Türk devletinin sağlam bir şekilde kuruluşu garanti altına alınmış demektir."[34] 1914'te, özellikle kapitülasyonları tek yanlı olarak kaldırdıklarını ilan ettikleri 10 Eylül'den sonra İttihatçılar, son derece cömert teşvik önlemleriyle bir Türk girişimci sınıfı geliştirmek yönünde bilinçli bir siyaset izlemeye başladılar.

Kapitülasyon rejimi, bu siyasetin önündeki engellerden biriydi. Bir diğeri ve uzun vadede daha güçlü olanı, "...ticaret ve sanayiyi hor gören ve bir Osmanlı Türk'ü için en onurlu işlerin devlet ve askerlik görevleri olduğu şeklindeki zihniyetin" üstesinden gelmek sorunuydu.[35] Ülkede

33 Berkes, *Secularism*, s.425, ayrıca s.335-337.

34 *Türk Yurdu*, sayı 63, 3 Nisan 1914, s.2102-2103; aktaran Berkes, *Secularism*, s.425.

35 *Aynı yerde.* Burada zihniyet sözcüğü, sorunun psikolojik ve değişmez bir özelliğini ima etmektedir. Oysa durum böyle değildir. Türklerin ticaret ve modern sanayi faaliyetine girmekte isteksizlik göstermeleri yalnızca, bu tür ekonomik faaliyetlerin Avrupa hegemonyası koşullarında kazançlı olmadığını yaşayarak görmeleri yüzündendi. Zamanla

epey deneyim kazanmış olan bir Amerikalı gözlemci, Türk ekonomik yaşantısının tutucu karakterine ve "kaynakları yedekte tutmayı gerektiren bir ihtiyatlılık siyasetine alışkın olan" işadamlarının temkinli tutumuna dikkat çekiyordu. Gene aynı gözlemci, altının İmparatorlukta nasıl mücevher ve sikke biçiminde muhafaza edildiğine ve gayrimenkullere ilişkin yasaların sermaye hareketlerine nasıl engel olduğuna işaret ediyordu.[36] İttihatçılar, bu durgunluğa son verecek ölü sermayeyi serbest bırakturacak, sanayi ve ticaret faaliyetini hızlandıracak, toprak değerini artıracak ve genel olarak ülkenin mali kalkınmasına katkıda bulunacak yasalar çıkarmak istiyordu. Yeni yasalar, miras hakkını genişletecek, toprak mülkiyetini ve toprağın el değiştirmesini düzenleyecek, vakıf ve miri toprakları ipoteğe tabi kılacak ve şirketleşmeyi mümkün kılacaktı. Bu tür topraklar daha ziyade zilyetlik altında tutuluyordu ve bunların mülk haline getirilmesinin hem sanayi, hem de tarım faaliyetini canlandıracağı tahmin ediliyordu.[37] 1914 Haziran'ında Hükümet bir "Teşvik-i Sanayi Kanunu" bile çıkarmıştı. Gene hükümet, yerli imalata öncelik tanınacağını ve yerel fabrikaların çalışmasını kolaylaştıracağını da vaat etti. Yunus Nadi'nin –ileride *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi ve editörü olacaktır– girişimiyle bu yasaya, yabancı mallar yüzde 10 oranında daha ucuz olsa bile devleti yerli imalatçıdan mal almakla yükümlü kılan bir madde eklendi.[38]

Kapitalizmin gelişmesi açısından engelleyici olan zihniyetin üstesinden gelinmeye başladıkça, girişimci rolü oynamaya istekli ve bunu yapabilecek bir toplumsal grubun yaratılması sorunu ortaya çıktı. Bu, çeşitli grupların kendi dar çıkarları için kulis yapabildikleri ilk beş yıllık rekabetçi politika döneminde (1908-1913) fiilen mümkün olma-

bu sorun, ortaya çıkan işbölümünü meşrulaştırmanın bir yolu olarak psikolojik renkler taşımış olabilir. Ama 1908'den sonra Avrupa üstünlüğüne meydan okuyabilen bir devlet ortaya çıkınca Türkler, ekonomik girişim yönündeki isteksizliklerini çabucak alt ettiler.

36 Başkonsolos G. Bie Randval, *LTR*, c.ii/1, Eylül 1912, s.138-151.

37 *Aynı yerde.*

38 *The Orient*, c.v/22, 3 Haziran 1914, s.203. Gene, tıpkı boykotlar durumunda olduğu gibi, İngiliz Hindistanı Kongre Partisi'nin ekonomik politikasıyla yakın bir koşutluk söz konusudur. Bir milletvekili, yabancıların yaptığı hiçbir malı satın almamaya yemin etmiş ve yerli malı kumaş kullanan Osmanlılar lehinde ateşli bir konuşma yapmıştı; bu fikrin, Afrika'da bile yayılmasını istiyordu. Askerler, subaylar, hükümet görevlileri, senatörler, milletvekilleri yerli malı kumaştan elbiseler giyeceklerdi ve buna uymayanlara önce para cezası verilecek, sonra da işlerinden atılacaklardı Bu, Hint *swadeshi* hareketinden bile daha ileriydi.

mıştı. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ele geçirdiği 23 Ocak 1913 hükümet darbesinden sonra belli bir şekillenme gelişmeye başladı. Parti ile devletin bir olduğu ve partinin, "milletin" kişileşmesi olarak kabul edildiği bir tekparti devletinde İTC'nin, girişimci kadroları kendi safları arasından bulup çıkarması doğaldı. Ancak bu hiçbir şekilde, bu işe uygun olmayan adamları öne çıkarmak biçiminde tümüyle keyfi bir politika değildi. Birçok durumda, bu politikanın çekiciliğine kapılan taşra eşrafının, esnaf ve tüccarın partiye girdiğini görüyoruz. Ama böyle unsurların olmadığı durumlarda İTC, bürokratlar ve serbest meslek sahipleri arasından girişimci yaratmaya çalışıyordu.

Avrupa'daki savaş, Türk ekonomisine büyük bir itici güç sağladı. Türk tarım ve sanayi mallarına, acil ve fiilen tümüyle karşılanması olanaksız bir talep doğmuştu. Savaş yılları Türk basınına şöyle bir göz atmak, İmparatorluğun ekonomik sorunlarla ne denli içli dışlı olduğunu anlamaya yeterlidir. Bu gazetelerde, askeri ve siyasi sorunların yanı sıra, genellikle ülkenin ekonomik hayatıyla ilgili önemli konuları ele alan makaleler yer almaktadır. Belli bir bölgedeki hasadın durumunu ya da ürüne ve büyükbaş hayvanlara musallat olan zararlılarla mücadele konusunda köylülerin, yetkililerin veya uzmanların aldıkları önlemleri ele alan yazılarla sık sık karşılaşabilirsiniz. Basın, başkentte ve taşrada kurulan rasathaneler, ormanları koruma amacıyla çıkarılan yeni yasalar ya da yeni Ticaret Odalarının kuruluşundan kamuoyunu haberdar ediyordu. Şu ya da bu sanayiyi desteklemek için kurulan örgütlere, köylülüğün eğitilmesine ve harekete geçirilmesine yardımcı olan yerel ticaret fuarlarının kurulduğuna, ya da önceden yalnızca üniversite öğrencilerinin gönderildiği Almanya'ya modern sanayi tekniklerini öğrenmek üzere işçilerin yollandığına ilişkin haberler sık sık gazetelerde boy gösteriyordu.

Türkler, savaştan sağsalim çıkabilmek için bütün kaynaklarını seferber etmek zorunda olduklarını biliyorlardı. Bu koşullar altında, bürokrasi ve orduya kapılanmayı yeğ tutarak "ticaret ve sanayiyi hor gören zihniyeti" alt etmek pek zor olmadı. Gazeteler, her türden küçük fabrika açmak için yapılan başvuruların haberlerini vermeye başladı. 8 Aralık 1914 tarihli *Le Moniteur Oriental,* İstanbul Vilayeti İdare Meclisi'nin bu tür başvuruları değerlendirip Üsküdar'da bir makarna fabrikasıyla Pendik'te bir tuğla ve

çimento fabrikası kurulmasını onayladığını bildiriyordu. Bu fabrikaları kuracak olan grup yeni çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun öngördüğü kolaylıklardan yararlandırılacaktı. Savaşın ilk günlerinde kurulan başka ticaret ve sanayi şirketleri de vardır. Ama böyle firmaların bütün Anadolu'da mantar gibi çoğalması, ancak, Türk ordusunun İngiliz-Fransız saldırısını Çanakkale'de durdurmasından ve Türkiye'nin geleceğinin daha güvenli gözükmesinden sonra oldu.

Ne var ki, savaş, öncelikle, İstanbul'daki küçük bir İttihatçı kliğine kıt malların karaborsasını yaparak olağanüstü kârlar elde etme fırsatını verdi. Savaştan önce İstanbul'un ihtiyaçlarının büyük bölümü İmparatorluk dışından yapılan ithalatla karşılanıyordu. Bu durum sanayi malları için olduğu kadar, güney Rusya'dan ithal edilen un ile Avrupa'dan getirilen şeker gibi temel gıda maddeleri için de geçerliydi. Savaş, İstanbul'un tecrit olmasına yol açtı ve şehir büyük ölçüde, savaş öncesi stoklarına dayanarak yaşayabildi. Ne var ki, bu stokların sonsuza kadar devam etmesi mümkün değildi ve kısa zamanda yerel tüccarlar temel ihtiyaç maddelerini istif ederek spekülasyona başladılar; böylece piyasada önemli daralmalar baş gösterdi ve fiyatlar hızla arttı. Bu tüccarların birçoğu gayrimüslimdi ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (MMC) bunların vurgunculuk yapmasına son vermek ve bu kârlı işi –buna meşru ticaret demeye insanın dili pek varmıyor– Müslüman tüccarlara aktarmak için, müdahale etti. Lewis Einstein, 6 Ağustos 1915 tarihinde tuttuğu günlüğe şunları yazıyordu:

> "MMC, şimdi şeker, petrol vb. maddelerdeki tekeli yoluyla çabuk tarafından para kazanmaya başladı. Kendi söylediklerine göre, amaçları, sonradan ülkenin ticaretinin Müslümanların eline geçmesini sağlayabilmek için sermaye biriktirmek..."

17 Ağustos'ta da şunu ekliyordu:

> "MMC, bütün mallar üzerinde tekel kurmuş durumda ve bunları muazzam kârlarla elden çıkarıyor."[39]

Birkaç gün sonra (27 Ağustos) ise; "Cemiyetin ...M. Weyl tarafından yönetilmekte olan Fransız Tütün Rejisi'nin orduya satmakta olduğu tütünün kendi aracılıklarıyla satılmasını talep ettiğini" yazıyordu.

39 *Inside Constantinople*, s.218 ve 243.

"Bundan sonra tütün, askerlere değil, şehirde büyük kârla satıldı. Ordu ise suçu, Cemiyetin ...Fransız casusu ilân ederek sınırdışı ettirdiği M. Weyl'de buldu."[40]

1915 yılında İttihatçılar bir de *Esnaf Cemiyeti* kurdular; bu, İstanbul Şehremini İsmet Bey'in resmi himayesi altında bulunan ve Kara Kemal, Dr. Nâzım ve Bedri Bey'ler gibi önde gelen İttihatçıların desteklediği yerel tüccardan, bakkallardan ve işadamlarından oluşan bir örgüttü. Görünürdeki amacı, ihtiyaç maddelerini sağlayıp fiyatları düzene sokarak piyasayı denetim altında tutmaktı. Ama pratikte bunun tam tersi gerçekleşti ve ekmek, şeker, gaz, benzin gibi temel maddelerde feci bir sıkıntı baş gösterdi ve bunlar ancak karaborsadan temin edilir oldu. Cavit Bey, günlüğünde şöyle yakınıyordu:

"Esnaf cemiyeti ne güzel bir fikirdi ve ne iyi niyetlerle kurulmuştu! Ama düşüncesiz, kuşbeyinli ve cahil kişilerin elinde düştüğü şu duruma bakın. Kişisel inisiyatifle birkaç kuruş kazananlara herkes düşman. Herkes kendi durumunu ancak (siyasal) himaye ile sürdürebilenleri destekliyor. Bir toplumun gerilemesi için ne güzle bir temel!.."[41]

Yıl sonuna gelindiğinde, ekonomik yozlaşma ve vurgunculuk öyle boyutlara varmıştı ki, İttihat ve Terakki hükümeti müdahale etmek zorunda kaldı. Ekmek tayınının dağıtılmasından sorumlu alt komitenin günde 4 bin lira kazandığı söylenmekteydi ve vurgunculuk konusunda İTC kendi içinde kesinlikle bölünmüş durumdaydı. Şeyhülislam Hayri Efendi bu konuda başı çekiyordu; kısa zamanda Ahmet Rıza da ona katıldı.[42] Yıl sonunda hükümet temel ihtiyaç maddelerinin satışını düzenleyen bir yasa (Havayic-i Zaruriye Kanunu) çıkardı ve Men'i İhtikâr

40 *Aynı yerde*, s.260-261. Şu noktalar ilginçtir: (i) Düşman milletlerin mensuplarına savaşın ilk dönemlerinde işlerine devam etme izni verilmişti; (ii) İttihatçılar, ordunun iyi niyetine bağımlı oldukları yolundaki yaygın görüşlerin tersine, gerektiğinde orduyu dolandırmaktan geri durmuyordu

41 Cavit, *Tanin*, 30 Ocak 1915.

42 Ziya Şakir, *Son Posta*, 4 Ekim ve 12 Aralık 1934. Bu sırada bir Türk lirası 1 sterline ya da 4 ABD dolarına eşitti.

Komisyonu'nu kurdu.[43] Cemiyet içinde vurgunculara karşı tepki öylesine büyüktü ki, bunların patronu İsmet'le ilişkisi yüzünden Talât Bey neredeyse İTC'den ihraç ediliyordu.[44]

1915, Türkiye için kritik bir yıl oldu. Çanakkale seferinin sonucu çok önemliydi ve İngilizlerin, Aralık'ta Çanakkale Yarımadası'nı terk etme kararı Türklerin morali üzerinde olağanüstü bir etki yaptı. Türkler, savaşta kendilerine düşeni yaptıklarına inanıyorlardı ve bunun sonucunda müttefiklerine karşı tutumlarında da değişiklik oldu. Kendilerine daha fazla güvenmeye başladılar ve eşit muamele görmeyi talep ettiler. İngiliz ordusuna karşı kazanılan zafer, Türk milli gururunu pekiştirdi; öte yandan, neredeyse bir yıllık tecrit, Türklerin Anadolu'ya olan bağımlılıklarını anlamalarına yol açarak Anadolu'ya dayanan bir Türk milliyetçiliği anlayışını güçlendirdi. Bu yeni özgüven ve milli bilinç derhal ekonomi alanına da yayıldı. Ekonomik konularla ilgili yeni bir derginin daha ilk sayısında, Ziya Gökalp şöyle yazıyordu:

> "Türklere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomidir."[45]

Sanki bu hedefi simgelemek istercesine, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin adı da Milli İktisat Nezareti'ne çevrildi.[46]

Ticaret ve Ziraat Nazırı, kendisiyle yapılan bir görüşmede hükümetinin ekonomik politikasını açıkladı. Tarıma öncelik verilecek ve Çukurova ile Konya ovasındaki boş araziler ekilecekti. Pirinç ekimi genişletilecek, hükümet ise çiftçiye tohumluk ve hayvan, sonra da makine verecekti. Şeker üretimi ve işlenmesi için bir Alman uzmanın yardımına başvurulmuştu. Taşradaki ticari faaliyetin gelişmesini teşvik amacıyla Ticaret Odalarının sayısı artırılacak, aynı zamanda kıyı ticareti üzerinde tekel kurularak Türk ticaret gemiciliği de teşvik edilecekti. Gelecekte, yabancı şirketler Türk yasalarına uygun olarak faaliyet göstereceklerdi ve

43 Cavit, *Tanin*, 8 Şubat 1945 ve Hüseyin Cahit Yalçın, *Halkçı*, s.22-23. Aralık 1945.
44 Cavit, *aynı yerde*.
45 "Millet Nedir, Milli İktisad Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/1, Şubat 1916, s.3.
46 "Milli İktisada Doğru", *aynı yerde*, s.1-3.

her ne kadar yabancı sermaye yatırımları ekonomik genişleme açısından çok önemliyse de, yabancı sermaye, Türk sermayesiyle işbirliği yapmak zorundaydı.[47]

1916 Şubat'ında Türk parlamentosu, ticari işlemlerde Türkçe'nin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasayı kabul etti ve ithal mallarına yüksek vergi koyarak yerli sanayiyi koruyacak yeni gümrük tarifeleri üzerinde tartışmaya başladı. Maliye Nazırı Vekili Hasan Tahsin, hükümetin politikasını, burada uzun uzadıya aktarmaya değecek bir bildiriyle açıklıyordu:

"Niyetimiz burada sorunu derinlemesine incelemek değil..., yalnızca bu yeni gümrük resimlerini koyarken Hükümetimizin güttüğü hedeflere işaret etmektir. Şu noktalar özellikle önemlidir:

"a) Gerekli hammaddelerin varlığı nedeniyle bu ülkede kolayca imal edilebilecek ürünlerin korunması lâzımdır, dolayısıyla bu tür ithal mallarına ağır gümrük resimleri konmuştur;

"b) Burada üretimlerinin geliştirilmesi mümkün olan mamul maddeler de, yerli sanayilerin yabancı rekabetiyle başedebilmesi amacıyla aynı şekilde vergilendirilmiştir (pamuk ipliğine % 30 oranında vergi);

"c) Tarım, genel olarak korunmuştur;

"d) Tarım ürünleri özellikle korunmuştur (konserve sebzelere % 100 oranında vergi).

"Sonuç olarak görülmektedir ki, hükümet bir yerli mamulü *teşvik* etmek istediği zaman, benzer malların ithalatına % 30'luk bir gümrük resmi koymakta; bir yerli mamulü *korumak* istediği zaman da benzer ithal ürününe aşağı yukarı değerinin % 100'ü oranında bir gümrük resmi getirmektedir.

"Bu konudaki (yani tarıma ilişkin) Hükümet kararı son derece mantıklıdır. Ülkemizin esas olarak bir tarım ülkesi olduğunu burada belirtmemize gerek yok. Geniş topraklarımızın inanılmaz

47 "Ticaret ve Ziraat Nazırı ile Mülakat", *aynı yerde*, s.6-10. Nazır, Ahmed Nesimi Bey'di.

verimliliği, vatandaşlarımızın becerikliliği, hep bu anlayışı destekleyici yöndedir. Yalnızca kendimize yetecek kadar değil, diğer ülkelere de satabilecek kadar tahıl üretebilme imkânına sahip olduğumuz halde bunu Amerika'dan, Rusya'dan ve Romanya'dan ithal etmek gerçekten acı değil midir?

"*Genel olarak* tarımı korurken Hükümetimiz, aynı zamanda, ister cehalet isterse de esas olarak yabancı rekabeti yüzünden olsun bugüne dek ekimi yapılmamış tarım ürünlerinin üretilmesini de amaçlamaktadır. Şu andaki durum, bunların satışından ölçüsüz kârlar sağlayabilecek olan çiftçimizin zararınadır.

"Görüldüğü gibi Hükümetimiz ne bir yüzde yüz koruma siyaseti, ne de diğer uçtaki, yerel sanayi ile tarımın gelişmesine zararlı bir aşırı ticaret serbestisi siyaseti benimsemiş değildir.

"Değer üzerinden (*ad-valorem*) gümrük vergileri sistemi daha kolay uygulanan bir sistem olmakla birlikte, hileli işlemlere daha açıktır; Gümrüğe getirilen malın gerçek değerini tespit etmek çoğunlukla mümkün değildir. Orijinal konşimentoların gösterilmesi bile, hazine için yeterli bir garanti olmamaktadır.

"Kapitülasyon rejimi varolduğu sürece, bizim için, değer üzerinden gümrük vergisi sistemini sürdürmekten başka bir yol kesinlikle yoktu; ancak kapitülasyonların bize gerçek bir faaliyet serbestisi getiren ilgasından sonradır ki, miktar üzerinden (spesifik) gümrük vergisi sistemini benimsememiz mümkün olmuştur.

"Bu sistemin, getirdiği diğer avantajların yanısıra, özerk bir gümrük tarifesiyle silahlı olarak görüşmelere girmemize olanak verdiği için ticaret anlaşmalarını sonuçlandırmak açısından sunduğu kolaylık dikkate değerdir; bu yolla, karşılıklı olacağından emin olunmadıkça diğer ülkelere ticari avantaj sağlamamak mümkün olabilmektedir.

"Bu karşılıklı ayrıcalıklar temeli üzerinde Hükümetimiz, bundan böyle avantajlı ticari anlaşmalar ya da sözleşmeler yapabilecek durumda olacaktır. Örneğin, tahıl üretimimizin pazarını garanti altına

almak amacıyla, fazla miktarda ürettikleri demiri bize satmak isteyen ülkelerden onlara sattığımız tahıla koydukları vergiyi düşürmelerini talep edeceğiz."[48]

Yeni gümrük tarifeleri Aralık 1915'te meclise sunuldu. 23 Mart 1916'da kabul edildi ve 14 Eylül 1916'da da yürürlüğe girdi.[49]

Tıpkı kapitülasyonların kaldırılmasının Batılı devletlerde düşmanlığa ve protestolara yol açması gibi, milli iktisat politikası da Türklere şiddetli saldırılara yol açtı. Hükümet, ticareti tehlikeye sokan şoven bir siyaset izlemekle suçlanıyordu. Türkiye'nin İskandinavya Sefiri Hüseyin Cevat Bey, hükümetinin siyasetini şöyle açıklamaya çalışıyordu:

"Türk halkı..." diyordu basına, "şimdi siyasi ve ticari bağımsızlığı için mücadele ediyor. Milli ticareti geliştirmeye ve yeni kurulan Türk şirketlerini desteklemeye çalışıyoruz. Yabancı dillerdeki bütün mağaza isimlerini kindarlık ve kötülük yüzünden değiştirmedik, yalnızca bizden önceki halkların yaptığını yapıyoruz. Bize şoven ve isyankâr diyorlar. Sizi temin ederim ki, tek bir hedefimiz vardır, o da ticari ve siyasi bağımsızlığımızdır. Bu noktada hepimiz birlik halindeyiz. Artık genç Türkler ve yaşlı Türkler değil, yalnızca Türkler vardır ve iş savaşa geldi mi hepimiz genç oluruz".[50]

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti ekonomide daha dolaysız ve açık bir rol oynamaya başladı. 28 Eylül'de İstanbul'da yapılan 1916 Kongresi'nde, İTC'nin sanayi ve gerçek sermaye birikimi alanında Türk ekonomisini geliştirmek yönünde harcadığı olağanüstü çabaya ilişkin bir rapor sunuldu. Hükümetten bağımsız olarak Cemiyet, milli kaynakların gelişmesine yol açacak alanlarda yatırım yapmak üzere sermaye biriktirmekteydi ve şu ana dek üç önemli şirket kurmuş durumdaydı:

1. Milli Mahsulat Osmânlı Anonim Şirketi; sermayesi 200 bin TL idi ve 500 bin liraya çıkarılması bekleniyordu;
2. Kantarya İthalat Anonim Şirketi; sermayesi 200 bin TL idi;
3. Sermayesi 100 bin TL olan Ekmekçiler Şirketi.

48 *LTR*, c.v/4, Mart 1916, s.335-338 ve Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/1, Şubat 1916, s.3-5.

49 *Tanin*, 4 Mart 1916 ve *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/1, Şubat 1916, s.3-5.

50 *Politiken* (Kopenhag, tarihsiz) ile mülakat; aktaran *Vossische Zeitung*, 28 Şubat 1916. Ayrıca bkz. H. Stuerner, *Two War Years in Constantinople*, Londra, 1917, s.165-168.

İTC, bunu, bir milli ekonomi kurmanın en etkili yolu olarak görüyor ve daha fazla şirket kurabilmek amacıyla büyük miktarda sermaye biriktirmeye devam etmeyi, asli görevinin bir parçası sayıyordu. Yalnızca şirketleri kurmak üzere başlangıç sermayesini temin etmeyi ve bu şirketler bir kez yürümeye başladı mı, bunlardan, başka şirketler için sermaye elde etmeyi umuyordu.[51]

Ticari şirketlerin –ve çok daha az ölçüde, sanayi şirketlerinin– kurulması, İttihatçıların bir Türk burjuvazisi yaratma yolunda attıkları en önemli adımdı. Eylül 1918'de *Revue de Turquie* (Lozan), Osmanlı İmparatorluğu'nda aşağı yukarı 80 anonim şirketin kurulmuş olduğunu yazıyordu. Çoğunun geniş sermaye iştirakleri vardı ve hemen hepsi de Osmanlılara, yani Türk ve Müslümanlara aitti. Yabancı şirketler, ilk kez eşit koşullarda rekabet zorunda kalıyorlardı. Söz konusu makale daha sonra, büyüklükleri, sermayesi 4 milyon Türk lirası olan Osmanlı İtibarı Milli Bankası ile sermayesi 16 bin TL olan Suriye Ziraat Şirketi arasında değişen 72 şirket saymaktadır. Dikkat çekici olan, bu ticari örgütlerin yalnızca İstanbul ve kentlerle sınırlı olmayıp birçok Anadolu kasabasında da kurulmuş bulunmasıdır. Birkaç örnek verelim:

Akşehir Osmanlı Bankası: Sermayesi 50 bin TL;

Milli Aydın Bankası: Sermayesi 50 bin TL;

Milli Karaman Bankası: Sermayesi 20 bin TL;

Adapazarı İslam Ticaret Bankası: Sermayesi 100 bin TL (Cumhuriyet döneminde bu bankanın merkezi Ankara'ya taşınarak Türk Ticaret Bankası A.Ş. adını aldı);[52]

Manisa Ziraat Bankası: Sermayesi 150 bin TL;

İzmit Ticari Gelişme Şirketi: Sermayesi 5 bin TL;

Konya Umumi Ticaret Şirketi: Sermayesi 5 bin TL;

Kastamonu Milli Ticaret Şirketi: Sermayesi 15 bin TL;

İzmir Türk Milli İthalat-İhracat Şirketi: Sermayesi 400 bin TL;

Uşak Yıldız Ticaret Şirketi: Sermayesi 10 bin TL;

51 Kongre 5 Ekim'de sonuçlanmakla birlikte, 29 Eylül'den 14 Ekim 1916 tarihine kadarki Türk basınına, özellikle *Tanin*'e ve *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/30, 19 Ekim 1916, s.1-2'deki "İttihad ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti" makalesine bakınız.

52 Gündüz Ökçün, "1900-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Osman Okyar (der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s.436-437.

Karaman Ticaret Şirketi: Sermayesi 200 bin TL;

Adapazarı'ndaki Demir ve Ahşap Ürünleri İmalat Şirketi: Sermayesi 34 bin TL;

Konya Madencilik Şirketi: Sermayesi 100 bin TL;

Manisa'daki Buharlı Ekmek Fabrikaları ve Yağ Fabrikaları Şirketi: Sermayesi 60 bin TL;

Konya Mensucat Şirketi: Sermayesi 10 bin TL;

Ankara Milli Dokuma Şirketi: Sermayesi 50 bin TL;

Ankara'daki Yünlü ve Pamuklu Mallar İmalat Şirketi: Sermayesi 60 bin TL;

Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Şirketi: Sermayesi 50 bin TL;

İzmir Terakki ve İnşaat Şirketi: Sermayesi 300 bin TL;

Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi: Sermayesi 10 bin TL.[53]

Burada verdiğimiz, zorunlu olarak, kısmi bir listedir ve bu yıllardaki ekonomik ve sosyal faaliyetin daha eksiksiz bir tablosunu elde edebilmek için yerel kaynakların iyice incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu kısmi tablo, ya da kabataslak görünüm, ticaret ve sanayi faaliyetinin büyük bölümünün İstanbul'da ve Batı bölgelerinde yoğunlaştığını, Orta Anadolu'da bir miktar faaliyetin bulunduğunu, Doğu'da ise pek az kıpırdanma olduğunu, onların çoğunun da Rus askerlerinin tehdidi altında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gene de, bölgesel eşitsizliğin sonraki yarım yüzyılda da değişmediğini dikkate alırsak bu görünümün, ayrıntılardan yoksun olsa bile, pek de yanıltıcı olmadığını söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde kurulmuş bazı şirketler bile vardır. Örneğin Kudüs'teki Filistin Ticaret Bankası (sermayesi 25 bin TL); Şam'daki Suriye Ziraat Şirketi (sermayesi 16 bin TL); Hicaz Demiryolu Kooperatif Ticaret Birliği (sermayesi 5 bin TL); Lazkiye Tütün Anonim Şirketi (sermayesi 15 bin TL) ve Beyrut Yeni Anonim Şirketi (sermayesi 20 bin TL).[54] 1916 yılında, Beyrut

53 Ziya Şakir, *Son Posta*'daki (28 ve 29 Kasım 1934) makalesinde şu şirketleri sayıyor: Konya Köylü Bankası; Manisa Bağcılar Bankası; İzmir Tütüncüler Bankası; İzmir Teşkilat Şirketi (bunu Celal Bayar kurmuştu); Bursa Dokumacılar Şirketi. *İktisadiyat Mecmuası*, i/35, 7 Aralık 1916, s.8, Doğu Anadolu'daki biricik şirketin adını vermektedir: Erzurum Milli Ticaret Şirketi. Ayrıca bkz. Ökçün (dipnot 52).

54 *İktisadiyat Mecmuası*, 1/13, 25 Mayıs 1916 ve i/16, 15 Haziran 1916.

Valisi Avni Bey şark halıları dokunması amacıyla büyük bir fabrika kurdu ve Konya'dan Ermeni uzmanlar getirdi. Zor'da da buna benzer bir fabrika kurdu.[55]

Genç Türkler devrimlerini yaptıkları zaman, başlangıç halindeki bir Müslüman girişimci sınıfı bile henüz var olmadığından ticaret ya da sanayi girişimi yönündeki hemen bütün inisiyatif ya bürokrasiden ya da İTC'den gelmekteydi. Çoğu durumda bu inisiyatif ya mevcut oldukları zaman, yerel tüccarlar, satıcılar ve esnafla ya da İttihatçıların sonunda işadamları ve girişimcilik yönünde hevese geleceklerini umdukları yerel eşrafla işbirliği içinde uygulanıyordu. Örneğin 1911'de yabancı diplomatlara, özellikle İngiliz olanlarına müdahaleci muamelesi yapan Bağdat Valisi Nâzım Paşa'nın, İngiliz çıkarlarına ve özellikle de Lynch Kumpanyası'nın çıkarlarına zarar vermeyi amaçlayan bir ticaret politikası benimsediğini öğreniyoruz. Aynı zamanda, zengin bir tüccar olan Abdülrezzak el Hedeyri'nin oğlunun yeni bir şirket kurmasına da yardımcı olmuştu.[56] Trabzon'da, Vali Bekir Sami Bey, bölge merkezinin ve bölgedeki öbür kasabaların gelişmesi için projeler başlatıyordu. Kent sakinleri arasında bir yurttaşlık gururu geliştirmeye ve onları kendi kentlerinin koşullarının düzeltilmesine katkıda bulunmak konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Onun yönetiminde, belli başlı tüccarlar ve kentin önde gelenleri çeşitli sorunları tartışıyorlardı. Farklı dinsel cemaatlerin tümünü temsil eden ve esas olarak işadamlarından oluşan 12 kişilik bir komite seçilmiş, başkanlığına Bekir Sami Bey, başkan yardımcılığına ise Rum başpiskoposu getirilmişti. Raportör, "halk, kasabalarının ihtiyaçlarına daha duyarlı hale geldikçe ve doğu kentlerinde ne yazık ki eksik bir duygu olan kamu yararı için işbirliğinin getireceği kazançları öğrendikçe daha etkin bir çalışmaya girilebilir" demekteydi.[57] Beyrut'ta Vali Azmi Bey de ekonomik gelişme alanında çok faaldi ve *İktisadiyat Mecmuası* yıllar boyunca sık sık onun başarılarından söz etti.[58]

55 *Revue de Turquie*, sayı 3, Temmuz 1917, s.88.

56 *The Near East*, 7 Haziran 1911.

57 Isaac Montesanto'nun Trabzon'dan 21 Haziran 1911'de yolladığı rapor: *Levant Trade Review*, c.i/1, Haziran 1911, s.94.

58 Bkz. c.i/ sayılar 20 ve 21, 13 ve 27 Temmuz 1916, s.4 ve 4 ile c.ii/56, 24 Mayıs 1917, s.3-4. Suriye valileri, Cemal Paşa ile Tahsin Bey ekonomik faaliyetle uğraşıyorlardı (*aynı yerde*, c.ii/67, 8 Kasım 1917, s.4). Vali Rahmi Bey de İzmir'de

Elimizdeki kaynaklar, ekonomik faaliyet konusundaki ilk harekete geçiricinin hükümet olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, 1913'ten sonra İTC'nin etkisinin egemen olduğunu ve hükümeti, ekonomiye öncelik tanımaya zorladığını da unutmamalıyız. Yukarıda sözünü ettiğimiz bütün valilerin –Nâzım Paşa dışında– İttihatçı olması bir rastlantı değildir. Ayrıca İTC, bir örgüt olarak da, hem başkentte, hem de –daha önemli olmak üzere– taşrada milli bir ekonomi yaratma görevine doğrudan katılmıştır. Anadolu kentlerinde kurulan irili ufaklı şirketlerin çoğu, yerel İTC kulübünün inisiyatifiyle kurulmuş gibi gözükmektedir. İzmit ve Düzce Osmanlı Tütün Üreticileri Kooperatif Anonim Şirketi bunlardan biridir. Bu şirket yerel kulüpte, adam başına 20 bin TL değerindeki hisselere bölünmüş olan 100 bin TL sermayeyle kurulmuştu. Şirketin kurucularından biri, İzmit Mebusu Hafız Rüştü idi. Afyonkarahisar'da sermayedarlar ve sancağın önde gelenleri 21 Ekim 1917'de yerel İTC kulübünde bir araya geldiler. Afyon İTC Sekreteri Besim Bey ile Karahisar Mebusları Salim Bey'le Ağaoğlu Ahmet Bey'in huzurunda, sermayesi 50 bin TL olan bir sanayi şirketi kurmayı kararlaştırdılar. Orada bulunanlar derhal 200 bin TL çıkarıp verdiler.[59] Manisa'da İttihatçı Mebus Mustafa Fevzi, sermaye değeri 150 bin TL olan bir Bağcılar Bankası'nın kurulmasına önderlik etti ve bu paranın yarısı yerel üreticiler tarafından hemen karşılandı.[60] Her büyüklükteki Anadolu kentlerinin neredeyse tümünde bir ticaret şirketi vardı ve çoğu durumda bunların kurulmasından İTC'nin yerel kolunun sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tezin tam anlamıyla kanıtlanabilmesi için taşra düzeyinde araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Bu, bir milli ekonomi ve "milli" bir burjuvazi yaratma politikasından en fazla kazanç sağlayanlar kimlerdi? Esas olarak, ticaret ve sanayiye yatıracak parası olanlar! Bu kategoriye, zaten şu ya da bu türden bir ticari faaliyeti sürdürmekte olanlar dahildi; bunlar artık, hükümetin himayesinde çalışabiliyordu. Ama Genç Türk Devrimi'nden sonra siyasi iktidarı kaybetmiş olan eski rejimin adamları da bu durumdan yararlanıyordu. Bu

aynı şeyi yapıyordu; bkz. *aynı yerde*, c.ii/61 ve 65, 2 Ağustos ve 27 Eylül 1917, s.4. Ayrıca bkz. İçişleri Bakanlığı, *Meşhur Valiler*, derleyen Hayri Orhun ve diğerleri, Ankara, 1969.

59 "Karahisar'da Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/67, 8 Mart 1917 ve *Revue de Turquie*, No. 4, Ağustos 1917, s.123.

60 *Revue de Turquie*, No. 3, Temmuz 1917, s.89.

yaşlı paşalar, eski rejimde önemli miktarda servet biriktirmişler ve İttihatçılar da bu servete el koymamıştı. Atıl sermayeleri için bir çıkış yolu aramalarından daha doğal bir şey olamazdı. Sultan Abdülhamit'in eski mabeyincisi İzzet Paşa ve Gazi Muhtar Paşa, iki zenginle işbirliği halinde Irak petrollerini işletmek için bir grup kurmayı düşündüler.[61] Bunun fazla hırslı bir girişim olduğu ortaya çıktı ve herhangi bir sonuç vermedi. Ama başka tasarılar başarıya ulaştı. Yedi eski taşra valisi tarafından kurulan Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi, böyle bir başarılı ticari girişim örneğidir. Bu örgütün amacı, ülke içinde ve dışında malların kara ve denizyoluyla etkin bir şekilde taşınması ve İstanbul'da otobüs, otomobil ve gemi taşıma hizmetlerinin gerçekleştirilmesiydi; aynı zamanda, bu ulaşım araçlarının inşası ve onarımı için fabrikalar kurulması da düşünülüyordu. Şirket, daha sonra bir iç taşıma servisi örgütlemeyi ve demiryolu istasyonları ile limanlarda temsilcilikler açmayı planlıyordu.[62]

Himayeye bu kadar muhtaç olunca, İTC üyeleri ile Cemiyet'in himaye edebileceği bütün diğer kişilerin, ellerindeki fırsattan yararlanmaları kaçınılmazdı. Daha önce gördüğümüz gibi, önde gelen İttihatçılar, küçük servetler yapmak için mevkilerini kullandı ve bu eğilim savaş yılları boyunca devam etti. Bu tür faaliyetleriyle kötü ün edinmiş kişilerin en önde gelenleri, yalnızca birkaçını sayarsak, Kara Kemal, Emanuel Karasu, Bedri Bey ve Topal İsmail Hakkı Paşa'ydı. Karasu'nun 2 milyon Türk lirası tahmin edilen bir servet yığdığı söylenmektedir; kendisi, iaşe işinden sorumlu kişi olarak, *Times* muhabirine, "hepsini, satın alma görevim dolayısıyla namusumla elde ettim" diyordu. (*The Times*'ın [Londra] 8 Haziran 1934 tarihli sayısındaki hayat hikâyesine bakınız.)

İTC, *Memur'in Şirketi* diye bilinen örgütü kurarak küçük bürokratları bile ticari faaliyete çekmeye çalıştı. Bu şirket, kişi başına 5 TL değerindeki hisselere bölünmüş 50 bin TL sermaye ile İstanbul'da kurulmuştu. Örgütün amacı, bu kişilerin sınırlı kaynaklarını gene onların yararına değerlendirmek ve onlara, savaş yıllarında elde edilmesi zorlaşmış mallardan nispeten ucuz fiyatlarla mütevazi miktarlar temin etmekti. Bu şirket,

61 Marling'den Grey'e, No. 155, gizli telgraf, İstanbul, 10 Mart 1914, F.O. 371/2120/10784. Ayrıca bkz. İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporlar, F.O 371/2120/10880 ve 10920.

62 *Osmanischer Lloyd*, 11 Mart 1916. Ayrıca bkz. Stuerner, *Two War Years*, s.170 vd.

aynı zamanda, Anadolu'da peynir, gaz, odun, kömür vb. imal edecek atölyeler de kurmuş ve tarımın gelişmesine yardımcı olmuştu. *İktisadiyat Mecmuası*'nda belirtildiğine göre, benzer firmalar Beyrut ve İzmir'de de kurulmuştu ve başka kentlerde de kurulmaları umulmaktaydı.[63] Bu örgütlerin amacı yalnızca söz konusu sosyal grubun elindeki sermayeyi harekete geçirmek değil, daha önemlisi, savaş sırasındaki vurgunculuğun yol açtığı fiyat yükselmelerini ve kıtlık zamanlarında bu grubun çektiği acıları hafifletmekti.

Taşrada ise, İttihatçıların milli bir ekonomi yaratılmasını teşvik etme siyasetinden en fazla kazanç sağlayanlar yerel tüccar ve eşraftı. Özellikle eşraf, elinde büyük miktarda atıl sermaye bulunduğundan kârlı girişimlere yatırım yapma olanağına kavuşmaktan hoşnuttu. Bir kere daha, eksiksiz ve kesin bir tablo elde etmek için epey araştırma yapılması gerektiğini belirtmeliyim. Gene de eşrafın önemli bir rol oynadığı konusunda ipucu verecek kadar çok kanıt vardır. Merkezi Ankara'da olan Erzurum Milli Ticaret Şirketi Hacı Ahmedzade Necib tarafından kurulmuştu ve Mühürzade Hafız Ethem, Arapzade Ziya, Gümrükçüzade Münib ve Gözübüyükzade Sadrettin gibi eşraftan kişiler de bu şirkette hissedardı.[64] Lazkiye Osmanlı Tütün Şirketi Hacı Kasım Efendi tarafından kurulmuştu; İzmir İthalat-İhracat Şirketi'ni ise, Hasanzade Bekir ve Balcızade Hakkı 100 bin TL sermaye ile kurmuştu. Beyrut'ta, Lübnan eşrafından çok sayıda kişi adam başına 250 TL hisselere bölünmüş 20 bin TL sermayeye sahip bir şirket kurmuştu.[65]

İTC'nin, ayrıca ve daha geniş bir şekilde incelenmesi gereken tarım politikası da devletçilik hedeflerini güçlendirmeye yönelikti. Türk tarımı ticarileşmiş ve geniş ölçüde dünya pazarıyla bütünleşmişti. Söz konusu dönemde, özellikle savaş sırasında bu eğilim kuvvetli bir ivme kazandı ve İttihatçılar da toprak sahiplerinin iktidarını pekiştirmek yoluyla bu eğilimi hızlandırdı. Böyle yapmakla tarımı piyasa açısından daha etkin ve verimli kılmayı umuyorlardı. Bu nedenle, topraksız ya da az topraklı köylüye toprak dağıtmak yoluyla ortakçılığı ortadan kaldırmayı hiç dü-

63 "Memur'in Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/24, 31 Ağustos 1916, s.4-6.
64 *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/35, 7 Aralık 1916, s.8.
65 *Aynı yerde*, c.i/13, 25 Mayıs 1916, s.4 ve 9; c.ii/65, 27 Eylül 1917, s.4.

şünmediler. Tam tersine, küçük çiftçiliğe son vermek ve büyük toprak sahiplerinin denetimindeki toprakları pekiştirmek yönünde bir çabaya girişildi. Toprak üzerinde herhangi bir baskının bulunmadığı göz önünde tutulursa bunun garip bir politika olduğu düşünülebilir; gerçekte, ordunun sürekli olarak cepheye sürülecek asker ihtiyacı yüzünden büyük bir emek açığı vardı. Bu politika siyasal ihtiyaçların bir gereğiydi, çünkü toprak sahipleri, İTC'nin köylük bölgelerdeki müttefikleriydi ve İttihatçılar onların iktidarını baltalamayı düşünmüyorlardı.

İttihatçılar, tarımın geliştirilmesini ve üretkenliğin artırılmasını teknik araçlar kullanarak gerçekleştirmek niyetindeydiler. Hükümet, sulama projelerine ve ağaçlandırma işine büyük miktarda yatırım yapıyordu. Çiftlik makineleri ithal ediyor ve bunları, başka araçlar ve tohumlukların yanı sıra, toprak sahiplerinin emrine veriyordu. Tarımın modernleşmesine yardımcı olmak üzere Alman uzmanlar getirtiliyor ve yeni çiftçilik yöntemlerini öğrenmek için 150 Türk öğrenci Almanya'ya yollanıyordu. 1916 yılında Meclis, Ziraat Bankası'nı çiftçilere kredi ve teknik bilgi vermekle yükümlü kılan ve tarımın gelişmesindeki engellerin ortadan kaldırılmasını öngören bir yasa çıkardı.[66] Savaşın patlak vermesi üzerine, toprak sahiplerine yardımcı olmak amacıyla angarya uygulaması başlatıldı ve köylüler çiftliklerde çalışmaya zorlandılar.

Tarımsal emek kıtlığına karşın bu politika, arzu edilen verimlilik artışını sağladı. Sulamanın başlatıldığı ya da geliştirildiği yerlerde tahıl üretimi iki katına çıktı; ekonomik durumun bütünü ve Türkiye'nin savaş sırasında ayakta kalması açısından son derece önemli bir olguydu bu.[67]

Toprak sahibi açısından belki de en büyük itici güç, ürünü için elde edebileceği yüksek fiyattı. Fiyatlar da Dünya Savaşı'nın yarattığı olağanüstü talep yüzünden sürekli olarak artmaktaydı. Ama İttihatçılar, Alman ve Avusturya-Macaristan Satınalma Şirketlerinin üreticiden doğrudan mal almalarını önlemek yoluyla, çiftçilerin daha da fazla kâr etmelerini sağladılar. Birçok yerel şirket bu amaçla kurulmuştu. Bunlar çiftçiden ürünü satın alıyor ve yeni ihracat şirketlerinden birine satıyordu; bu sefer de bunlar ürünü, tekel fiyatları üzerinden, Alman ve Avusturya-

66 Tekin Alp, "Ziraat Bankası" *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/9-10, 27 Nisan ve 9 Mayıs 1916.

67 *İktisadiyat Mecmuası*, (5 Nisan tarihli), *Revue de Turquie*, No. 2, Haziran 1917, s.60-61'de aktarılıyor; *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/9, Temmuz 1917, s.82-83.

Macaristan Satınalma Şirketlerine satıyordu. Bu yolla Almanlar daha yüksek fiyat ödemeye zorlanıyor ve bu para daha fazla Türk'ün elinden geçmiş oluyordu.[68] Bu politikanın en önemli sonucu, çiftçileri piyasa için üretim yapmaya özendirerek köylük bölgelerin gelişen milli ekonomi ile bütünleşmesini sağlamaktı.

Genç Türkler'in ekonomik politikası işte buydu. Onlar, hükümet ve İTC örgütü aracılığıyla milli bir kapitalist ekonomi yaratma çabasında can alıcı bir rol oynadılar. Ne kadar başarılı olduklarını değerlendirmek zordur, çünkü iktidarı elde tuttukları süre çok kısadır: Topu topu on yıl; en radikal kanatları olan İTC'nin hükümetin başına geçtiği 1913'ten sonraki yılları dikkate aldığımızda ise, yalnızca beş yıl! Gene de prekapitalist ve kısmen feodal bir ekonomiye sahip, yıkılmanın eşiğindeki İmparatorluğun, dünyanın en ileri ülkelerine karşı uzun bir savaş vermesini sağlayabildiklerine göre, ekonomik politikaları başarılı kabul edilmelidir. Ama kendi kendilerine koydukları hedefler, yani bir burjuvazinin yaratılması ve milli bir ekonominin temellerinin atılması açısından uyguladıkları politika acaba ne kadar başarılı olmuştur?

Her iki açıdan da Genç Türkler'in sosyal ve ekonomik politikası, özellikle zamanlarının çok kısıtlı olduğu göz önünde tutulursa, başarılıdır. 1917 Ağustos gibi geç bir tarihte Yusuf Akçura şöyle uyarıyordu:

> "Eğer Türkler, Avrupa kapitalizminden yararlanarak, kendi aralarından bir burjuva sınıfı çıkaramazlarsa, yalnızca köylülerden ve memurlardan oluşan bir Türk toplumunun yaşama şansı çok zayıf olacaktır."[69]

Ama o yılın sonunda hem Türk, hem de yabancı gözlemciler, Türk unsurunun egemen olduğu bir milli ekonominin ve yeni bir sınıfın, Türk burjuvazisinin doğuşuna dikkat çekiyorlardı. Tekin Alp, "Kapitalizmin Çağı Başlıyor" adlı makalesinde, "artık gelişmeye devam edecek olan" bir kapitalist rejimin doğuşundan söz ediyor, ama "bu durumun, zamanında önlem alınmazsa, ülkede sermaye ile emek arasında çatışma ya-

68 Bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton, 1968, s.317 vd; Frank Weber, *Eagles on the Crescent*, Ithaca, 1970, s.187 vd.

69 *Türk Yurdu*, sayı 140, 12 Ağustos 1333 (1917) içinde; aktaran Berkes, *Secularism*, s.426.

ratmaktan geri kalmayacağı" konusunda hükümeti uyarıyordu.[70] *İkdam* da, ticaret ve sanayiyle uğraşan ve büyük kâr garantisiyle teşvik edilen yeni sınıfın doğuşu konusunda yorumda bulunuyordu.[71] *Nieuwe Rotterdamsche Courant*'ın Balkan muhabiri şöyle yazıyordu:

> "Türk tüccarına yeni bir ruh gelmiştir. Atasözlerine kadar geçmiş ağır Doğulu yöntemleri, yerini hızlı karar ve süratli eyleme bırakmıştır. Türk tüccarı, kısa zamanda para kazanma yönünde bir heves edinmiştir; kısacası, iyice uyanık modern bir işadamı olmuştur. Ayrıca çok dikkate değer bir milli gurur uyanışı da görülmektedir. Türk, şimdi her şeyi kendisi yapmak istiyor ve özellikle de Ermenileri ve Rumları devre dışı bırakmaya önem veriyor.
>
> "Tümüyle Türklerin oluşturduğu şirketler ve firmalar günbe gün ortaya çıkmakta ve Hükümet de bunların çoğuna, pratikte yabancıları rekabet dışı bırakan ayrıcalıklar tanımayı uygun görmektedir."
>
> "Bu arada, Türkler kendi sanayilerini, özellikle kendilerinin yapmakta kararlı oldukları ve günlük kullanıma dönük basit mallar üreten sanayileri geliştirmekle meşguller. Ülkenin dört bir yanında el sanatları ve meslek okulları açıldı ve yüzlerce Türk genci, sonunda kendi ülkelerinde uygulayacakları ticaret ve sanayi dallarında tecrübe kazanmak üzere dışarıya yollandı."[72]

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 18 Temmuz 1918 tarihli Haftalık Raporu'nda şöyle deniyordu:

70 "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/67, 8 Kasım 1917, s.1-2. Daha sonra *İkdam*, sınıf mücadelesi olasılığına dikkat çekmiş ve bu uyarı *Revue de Turquie*'de (sayı 9, Mart 1918) yayımlanmıştı, s.337.

71 "Yeni Bir Tabaka", *İkdam*, 13 Ocak 1918; ayrıca bkz. "Bolşevikler ve Müslümanlar-Hükümeti Muvakkatinin Müslümanlara Beyannamesi", *İkdam*, 15 Ocak 1918; burada gene bir Müslüman burjuvazi teması işlenmektedir.

72 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (tarih yok), *Associated Press* tarafından geçilen bu haber, Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı *Weekly Report on Matters Relating to Near Eastern Affairs*'in 21 Şubat 1918 tarihli sayısında s.1'de yer almaktadır.

"Türk milliyetçiliği ekonomi alanında da şahlanmış durumdadır. Ermenilerin ve Rumların yağmalanması, kâğıt para enflasyonu ve Merkez Devletlerinin satınalımları yoluyla ülkeye yeni paranın akması, sermayeyi aniden Türklerin eline geçirdi. Özellikle Anadolu kentlerini Türklerin şirket kurma hevesi sarmıştır ve yeni bir milli Türk burjuvazisinden sık sık memnuniyetle söz edilmektedir."[73]

Bu yeni sınıfın varlığına ilişkin daha inandırıcı bir kanıt, savaş dönemi Türkiye siyasetini etkilemede oynadığı roldür. Kamuoyunda burjuvazinin vurgunculuğuna karşı çok büyük bir tepki olmasına karşın hükümet, bu antisosyal faaliyeti durdurmak yönünde pek az önlem alıyordu. Henüz zayıf ve kendine güvensiz olan burjuvazi, kamuoyunu basın yoluyla etkilemek ve devlet ile hükümeti İTC aracılığıyla kullanmak durumundaydı. Devleti parti aracılığıyla yönlendirmesi çok doğaldı, çünkü burjuvazi tekparti devletinin çocuğuydu. İTC'nin, burjuvazinin eylemlerine karşı ciddi önlemler alarak ve onun gelişmesini engelleyerek kendi çocuğunu yok etmesi pek mümkün değildi.

Gene de, kamuoyunun vurgunculara, o kötü ünlü "1332 (1916) tüccarları"na karşı tepkisi, hükümeti, uygulanmayan yasalar çıkarmaya ve bürokrasiye özgü tipiklikte zaman öldüren komisyonlar kurmaya zorladı. Ancak, bu kadar sorumsuzca davranan yeni bir sınıf yaratma siyaseti sorunu gündeme gelmiş oldu ve basında tartışıldı. 1917 yılında, savaşın elverişli bir sonuca bağlanacağı düşüncesiyle savaş sonrası Türkiye'si için siyaset saptayacak bir komisyon kuruldu. Vardığı sonuçlar açısından, komisyon, kendi içinde bölünmüş durumdaydı. Bireysel inisiyatife ve burjuvaziye dayanmayı reddeden bir grup, tümüyle devletçi bir siyasetten yanaydı. Bu grup, ekonomi alanında bireyin hiçbir zaman genel yararı düşünmediğini, her zaman en fazla kârı sağlamaya yöneldiğini savunuyordu. Savaş döneminde ve savaş sonrası dönemde hüküm süren olağanüstü koşullarda burjuvazinin bu tutumu kargaşalığa yol açar, spekülasyon ise sınıf farklılıklarını ve çatışmasını artırırdı. Bu duruma önerilen çözüm, sınıf çatışması sorunlarını önlemek amacıyla, muhtemelen bürokrasi tarafından yönlendirilecek devletçi bir ekonomi kurulmasıydı.

73 Dışişleri Bakanlığı, *Weekly Report*, sayı 24, 18 Temmuz 1918, s.2.

Türkiye'nin savaş sırasında yaşadığı deneyim karşısında bu çizginin muhaliflerinin, devletçi ekonominin "bir tür sosyalizm" olduğunu öne sürmekten başka söyleyebilecek şeyleri yoktu. Devletçiliği bütün Türklerin lanetlemesi için bu iddianın yeterli olacağı düşünülüyordu. Ötekiler, örneğin Tekin Alp, İttihatçıların uyguladığı devletçilik tanımını savunmaya devam etti. Devletçi bir ekonomide devlet, yalnızca özel sektörü desteklemekle kalmaz, onun için mümkün olan en fazla kârı elde etmeye de yönelirdi. Devlet, bireyin yerine geçmek için değil; ona yol göstermek amacıyla, milli ekonomi için en elverişli koşullarda faaliyet göstermesini sağlamak amacıyla müdahale edecekti. Tekin Alp, Türkiye açısından, devletin işlevlerinin gözetim ve denetimden oluştuğu Almanya'nın savaş dönemi ekonomisinin model alınması gerektiğini savunuyordu.[74]

Burjuvazinin varlığını kabul ve garanti eden bu devletçilik tanımı, 1918'de zafer kazandı; bu da, yeni burjuvazinin ne kadar zayıf ve olgunlaşmamış olursa olsun kendini savunacak ve çıkarlarını gözetecek derecede etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan sonra burjuvazi, egemen siyasi unsur olmasa da, her türlü siyasi tartışmada hesaba katılması gereken bir etken olacaktı. Bu dönemde formüle edilen devletçilik tanımı ise, Türk burjuvazisinin siyasi zaferini belirleyen 1945 sonrası çokpartili döneme dek tam olarak uygulanmamış olsa bile, Cumhuriyet devleti tarafından da benimsenecekti.

74 Tekin Alp, "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/62 ve 64, 16 Ağustos ve 14 Eylül 1917, s.1-3.

GENÇ TÜRKLER'İN TARIM POLİTİKASI 1908-1918

Temmuz 1908 Genç Türk Devrimi, devrimlerin ya da radikal rejim değişikliklerinin genellikle yol açtığı gibi, kentlerde ve köylerde büyük umutlar yarattı. Ve yeni rejimin hükümetleri, kentlerdeki yoksulların ya da köylülerin beklentilerine karşılık verecek pek az şey yaptıkları için, her iki yerde de bu umutlar büyük ölçüde boşa çıktı. Aslında köylülerin hiç de fazla bir şey istemedikleri, 1909-1910 yıllarında Anadolu'da seyahat eden gazeteci Ahmet Şerif'e ilettikleri yakınmalardan anlaşılmaktadır. Ahmet Şerif, bu dönemde Anadolu'da çok yaygın olan eşkıyalık olayları dışında, köylü militanlığının herhangi bir işaretinden bile söz etmemektedir.[1] Meşrutiyetin yeniden kurulmasının üzerinden bir yıl geçtikten sonra, hiçbir şey eskisinden daha iyi gibi gözükmüyordu. Devletin köylülere karşı nasıl muamele ettiğini ve yeni getirilen özgürlükten hoşnut olup olmadıklarını soran Ahmet Şerif'e yaşlı bir köylünün verdiği yanıt, köylük bölgelerdeki o günkü koşulları yansıtması bakımından burada geniş ölçüde aktarılmaya değer:

> "Hürriyet, şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir lâf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir... artık herşeyin düzeleceğini, vergilerin doğruluk ve kolaylıkla (yani, zorlama olmaksızın) toplanacağını; köydeki kanlı, katil ve hırsızların terbiye edileceğini; askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkerelerinin verileceğini; memurların ke-

1 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (derleyen Çetin Börekçi, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977), s.25-26, 156, 217 ve 321. Bu makaleler ilk başta, bir İstanbul gazetesi olan *Tanin*'de yayımlanmış, sonra derlenerek 1910'da kitap haline getirilmişti. Çetin Börekçi'nin 1977 basımı daha kapsamlıdır; çünkü ilk basımda bazı makaleler kitaba alınmamıştı.

yiflerince iş göremeyeceklerini ve herşeyin değişeceğini zannetmiştik. Fakat hâlâ bir şey olmadı. Evvelce bazı işler daha düzgün gitmekte iken, bugün bütün bütün karışti. Devlet dairesine gitsek amir, memur belli değil... Hükümet hâlâ bizim dertlerimize bakmıyor... Bir tarlanın üç-beş kişi elinde tapu senetleri vardır, sürdüğümüz tarlaların bizim olduğundan şüpheliyiz. Bu yüzden her gün kavgalar oluyor, bazen ölüm olayları meydana geliyor. Devlet dairesine, mahkemeye gidiyoruz, dert anlatamıyoruz. Onlar yalnız, zamanı gelince vergi toplamayı düşünüyor... Bütün sene çalışır, her sene vergilerimizi veririz, zaten vermezsek de kazanımızı, yorganımızı bile satarak zorla alırlar. Böyle iken yine borçtan kurtulamayız. Birkaç senedir, köyde ekecek tohumluk bulamayanlar çoktur. Başka hiçbir taraftan yardım olmadığından ister istemez ağalardan bir kile tohumluğu, 100-120 kuruşa, yahut üç kileye karşılık alır ekeriz. Artık o ağalar başımıza bela kesilir, köylüyü, hep edepsizlerden olan adamlarına dövdürür, hapse attırır, bazen devlet aracılığıyla korkutur da veremeyenlerden alacağını öyle alır. Gerçi bu sene Ziraat Bankası borç veriyor ama, bize bir faydası olmuyor. Bu para, köyümüze girmeden bitiyor."[2]

Ahmet Şerif'in köylülerin dertlerinden ve beklentilerinden söz ettiği birçok pasajdan biri olan bu alıntı, 1909 Eylül'ündeki durumu yansıtmaktadır. Ama bu on yılın geri kalanında, hatta sonraki kuşakta bile işler daha iyiye gitmedi. Gerçekten, Cumhuriyet'in kırsal politikasının temellerinin Genç Türkler tarafından sağlam bir şekilde atılmış olduğu söylenebilir.[3] Aslında Genç Türkler, köylük bölgelerdeki statükoyu korumak ve tutucu

2 *Aynı yerde*, s.46-47. Daha önce sayfa 25'te Ahmet Şerif şöyle diyordu:

"Köylünün anlayamadığı en önemli nokta, bir seneden beri birçok söz işittiği halde, bunlardan, yapılmaları, yerine getirilmeleri kolay olanların bile henüz uygulandığını görememesidir. O, bu zaman zarfında hiç olmazsa rüşvetçi, ahlaksız memurların değiştirildiğini, köye gelen ve kendilerine bedava yemek, hayvanlarına da yem verdiği jandarmalar karşısında korkudan titremesine artık gerek kalmadığını anlamak ve bu gibi, bize önemsiz geldiği halde onun için pek önemli olan şeylerin değiştiğini görmek istiyor."

3 "Genç Türk" terimi Abdülhamit istibdadına karşı olan bütün hizipleri, "İttihatçı" terimi ise yalnızca, aynı zamanda Genç Türk de olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini kapsamaktadır.

bir tarım politikası izlemek niyetinde değillerdi;[4] tersine "o günkü kırsal politika uyarınca, köylüleri derebeylerinden ve onların halefleri olan ağalar ve eşraftan korumak gerektiği" noktasında genellikle görüş birliği vardı.

Ayrıca, derebeyliğe karşı sarfedilen bütün sözler de yalnızca siyasi göz boyama amaçlı değildir; Halep Valisi İttihatçı Hüseyin Kâzım Bey, eyalet halkına, "eşrafa ve ağalara karşı şiddetli bir dil kullandığı ve onların baskısına son verileceğini ilan ettiği bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiriye karşı her yerden yankılar gelmişti. İstanbul'da yayımlanan *Avvam* gazetesi bu bildiriye yer verdiği için, Anadolu ve Rumeli'deki birçok okuyucusundan kutlama mektupları almıştı".[5]

Önde gelen İttihatçıların savurdukları bu tür tehditlere karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti örgüt olarak, hiçbir zaman, toprak ağalarının sosyal, ekonomik ve siyasi egemenliğine son vererek köylük bölgelerdeki statükoyu değiştirmeye yönelmiş gibi görünmemektedir. H.A. Şanda, Osmanlı devletinin, dış borçlarını ödemek ve bütçesini denkleştirmek için, Namık Kemal'in "köylülük üzerindeki lanet" adını verdiği aşarı sürdürmekten başka yolu olmadığını söylerken haklıdır. Ayrıca, köylülüğün sömürülmesi özellikle, ileride göreceğimiz gibi, tarım ürünlerine olan talebin şiddetle arttığı, 1914'te başlayan savaş döneminde sermaye birikiminin başlıca kaynağı haline gelmişti.[6] Ancak, bu pratik nedenlerin dışında, toprak sahiplerinin çıkarlarına karşı etkin bir politika benimsenmesini önleyen yapısal nedenler de vardı.

19. yüzyıl boyunca, Osmanlı ekonomisi giderek Avrupa teşebbüsüne açılırken, toprak, fethedilecek son kaleydi. Babıâli, inatçı bir biçimde, yabancıların kapitülasyon ayrıcalıkları altında toprak edinmelerine izin vermemekte direniyordu. Babıâli'den bir yüksek bürokrat, Charles Mac Farlane'e, "...Eğer Avrupalılar bu şekilde içimize girer ve mülk sahibi olurlarsa bizi kısa zamanda ülkeden sürüp çıkarırlar"[7] diyordu. Bu arada

4 Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, 1970 basımı, s.10. Ayrıca genç Osmanlı İmparatorluğu ve erken Cumhuriyet döneminde *derebeyliğin* bir tanımı ve tahlili için bkz. İsmail Hüsrev (Tökin), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 1934, s.154-172, 176.

5 *Avvam*, 23 Ekim 1910; aktaran Şanda, *Reaya*, s.10.

6 *Aynı yerde*, s.12-13; elbette üretim çarpıcı bir biçimde düşmüş, bu da fiyatların daha da yükselmesine yol açmıştı.

7 Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny*, 1850, c.ii, s.171-177; aktaran Ali Tosun Arıcanlı, "The Role of the State in the Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire 1807-1918", Harvard Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi, 1976, s.111. Ayrıca bkz. Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, 1933.

toprağa ilişkin bütün Tanzimat yasaları, özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi, ellerindeki toprakları meşrulaştırmakla toprak sahibi eşrafın iktidarını güçlendirmiş gibi görünmektedir.[8] Aşağı yukarı aynı zamanda –1857'de ve 1864'te– belediyelerde ve taşra örgütünde yapılan yeniden düzenlemeler, bu eşrafa çeşitli meclislerde temsil edilme hakkını tanıdı ve dolayısıyla bunlar halkın önderleri olarak belirdi. 1876 Anayasası'nın ilanı ve ertesi yıl toplanan Meclis de bunların siyasi iktidarını artırdı, çünkü artık kendi çıkarları uğrunda aktif bir şekilde faaliyet gösterebilecekleri bir yere kavuşmuşlardı. Aynı şey 1908 sonrası için de geçerliydi; ancak şimdi, bir adım daha ileri gidebilirler ve siyasi bir partide örgütlenebilirlerdi. Bütün deneyimsizliklerine karşın İttihatçılar, gerçekçi bir şekilde durumu kavradılar ve feodalizmi ortadan kaldırma yönündeki her türlü girişimden, hatta bunun lafından bile vazgeçtiler. Daha fazla ilerlemeden önce bu tartışmalı terimin; yani feodalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir yönünü kavramak bakımından verimli bir şekilde nasıl kullanılabileceğine kısaca bir göz atalım.

Eğer feodalizmi bir yönetim sistemi olarak alacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nda, *tımar* sisteminin kaldırılmasından sonra feodalizm olmadığı sonucuna varmamız gerekir. Bundan sonra devlet, kişisel bağlara ya da iktidarı orduyla paylaşmaya ihtiyaç göstermeyecek kadar fazla merkezileşmiş ve bürokratlaşmış durumdaydı. Ancak feodalizm ve feodal topluma ilişkin ölçütlerimizi daha geniş tutar ve bunlara, üretimin toplumsal örgütlenmesi, toprak mülkiyetinin aldığı biçimler, ya da artığa el koyma yöntemleri gibi sorunları da eklersek, o zaman feodalizmin unsurlarının 20. yüzyıl Türkiye'sinde de yaşadığını söyleyebiliriz.[9] 19. yüzyılda, Türkiye'de görünüşte birbiriyle çelişkili olan iki eğilim gözlenmektedir. Bir yanda, teoride olmasa bile pratikte, geleneksel tımar haklarına dayanan üstbeylikten, toprak ağasının özel mülkiyete dayanan hak iddiasına doğru bir değişim vardır. Mülkiyet hakkı, ulaşımın ve ticari tarımın gelişmesine koşut olarak toprak değerinin artmasıyla birlikte gi-

8 Arıcanlı, "The State", Bölüm 1 ve Bölüm 3'ün iii-v alt bölümleri; Kemal Karpat, *An Inguiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman Empire*, 1973, s.98; aynı yazar, "The Ottoman Parliament of 1877 and Its Social Significance", *Association Internationale d'Etudes de Sud-Européen*, 1969.

9 Hüsrev, *aynı eser*, s.154-173 ve 176; Şanda, *Reaya*, s.40-41.

derek önem kazanmıştır. 1888'de Ziraat Bankası'nın kurulmasıyla toprak, borçlara karşı teminat olarak kullanılır oldu; bu ise teminat gösterilen toprağın mülk olduğuna işaret ediyordu, çünkü bundan herhangi bir köylü ya da toprak ağasının sırf (mülkiyeti altında bulunmayan toprak üzerindeki) "feodal ayrıcalık" veya haklarını teminat gösteremeyeceği anlamı çıkıyordu. Öte yandan, toprak ağası, köylülerinden hem emek hem de üründen pay şeklinde hizmet istemek hakkına dayanan geleneksel iktidarını uygulamaya da devam etmekteydi. Toprak ağasının ekonomik üstünlüğü, ona köylüleri üzerinde, ekonomik kaynaklarının ötesinde bir sosyal ve siyasal denetim kazandırıyordu. Toprak ağası ücretli emek kullanarak ya da yerel devlet aygıtını temsil eden vali, kaymakam, kadı veya vergi tahsildarıyla olan ilişkilerinden yararlanarak, gerektiğinde meşru olmayan yollara ve yıldırma yöntemlerine de başvurmaktan çekinmeksizin, köylülerin emeğine ve artığına el koyuyordu.[10] Genel olarak feodalizme özgü olan bu zor unsuru ile toplumsal ilişkilerdeki baskının piyasa dışı karakteri üzerinde durmak gerekir. Dolayısıyla yineleyelim, köylünün artığına başlıca el koyma yöntemi, feodalizm sonrası dönemdeki ücretli emeğin tersine, emek-rant ya da angarya olmaya devam ediyordu. Ancak bu, ücretli emeğin bazı bölgelerde var olmadığı anlamına gelmez. Fakat bunlar, emek kıtlığı olan bölgelerdi ve yüksek ücretler, toprak ağasının zorunlu emek kullanmasını teşvik ediyordu. Böylece, toprak, hızla bir meta karakteri kazanırken, emek için aynı şey söz konusu olmuyordu.

Feodalizm unsurları, bir düzlemde, toprak ağası ile köylü arasındaki ilişkilerde, başka bir düzlemde ise toprak ağası ile devlet arasındaki ilişkilerde kendisini göstermektedir. Tanzimat reformlarının yol açtığı bürokratikleşmeden sonra bile, siyasi otorite, kişisel ve adem-i merkeziyetçi olmaya devam etti. Devlet iktidarı, toprak ağasınca kabul edilmekle birlikte yerel ilişkilerde egemen değildi, çünkü eşraf "senyörel yargı yetkisi"ni, yani köylüler üzerinde fiili (*de facto*) olarak hukuki ve bazen de idari yetki kullanıyorlardı. Bu koşullarda devlet otoritesi, eşraftan vergi almanın ötesine geçemiyordu. Dolayısıyla, görece küçük bir grup yerel iktidarı tekelinde tutuyor ve özellikle Meşrutiyet döneminde siyasi haklardan yararlananlar da yalnızca onlar oluyordu. Köylü için devletin varlığı, ona kurtarıcı

10 Ahmet Şerif, *Tanin, passim;* Ahmet Emin, *Turkey in the World War,* 1930, s.80; Behice Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları,* 1945, s.40 ve *passim.*

gözüyle bakıp umut bağlasa da, pratikte pek bir anlam taşımıyordu. Feodal ilişkilerin 20. yüzyılda da sürmesinin bir başka nedeni, uzun gerileme döneminde isyanlar, savaşlar ve eşkıyalık yüzünden köylük bölgelerde güvensizliğin hüküm sürmesiydi. Köylüler, korunma ihtiyaçlarını köylerini birbirine yakın kurarak ve yerel beylerin himayesine sığınarak karşılamaya çalıştılar. 1941'de Manisa yöresindeki alan araştırmasının sonuçlarını açıklayan bir sosyolog "esasen, güvensizlik ve korunma ihtiyacı feodal tipte bir toplumun önde gelen özellikleridir ve Kepenekli ile Sarı Çam köylerinin kuruluşuna ilişkin öyküler de bu unsurların varlığını açıkça ortaya koymaktadır" diyordu.[11]

İstanbul, statükoyu bozmayarak bu gerçeği kabullendi; böylece köylük bölgelerde hassas bir sosyal barış ve istikrar hükmünü sürdürdü. Bu feodal ilişkileri değiştirme çabası, hem toprak ağasının hem de köylünün şiddetli tepkisiyle karşılaşacak, bu da başkentteki rejim açısından tehlikeli olacaktı. İttihatçılar –tıpkı kendilerinden sonraki Kemalistler gibi–, bu durumu çok iyi kavradılar ve reform aleyhtarı toprak ağalarının iktidarını yıkarak, bir "burjuva devrimi" yapma çabasına girişmediler. Tersine, onlara Mecliste denetim kurma olanağı tanıyarak ve böylece, kendi ellerini kollarını bağlayıp toprak sahiplerinin çıkarlarını tehlikeye düşürecek yasalar çıkarmayı olanaksız kılarak, onlarla uzlaştılar. Buna karşılık, bazı kurumsal reformları gerçekleştirme ve dolayısıyla devletin yapısını modernleştirme olanağını elde ettiler.

Gene de, Meşrutiyet'in yeniden kurulmasından sonra, köylük bölgelerde endişe ve beklenti hüküm sürdü: Kendi durumlarını sarsacak radikal bir tarım politikasının uygulanacağından korkan toprak ağaları arasında endişe; baskı altındaki köylülük arasında ise, yeni rejimin kendi yaşamlarını iyileştirecek değişiklikler yapacağı yolunda, daha sonra safça olduğu ortaya çıkan beklenti. Zaferlerinin ilk aşamasında ve en radikal oldukları sırada İttihatçılar, gerçekten de köylünün yükünü hafifletecek önlemler önerdiler. Toprak sorunu, İttihatçıların 1908 Selanik Kongresi'nde tartışıldı ve Cemiyet, hükümetten, meşru olarak elde edilmiş ve yasalarla korunan toprak mülkiyetine dokunulmamak kaydıyla, köylüye toprak dağıtılmasının koşullarını hazırlamasını istemeye karar verdi. Bu koşulları kolaylaştırmak için asgari faizle kredi sağlanacak,

11 Behice Boran, s.61.

vergilendirmenin sağlam bir temeli olarak aşar yarıya indirilecek ve bu mümkün olan her yerde uygulanacaktı. Daha sonra, yavaş yavaş bir kadastro sistemi getirilecekti. Ayrıca İTC, tarımı her yolla, özellikle İmparatorluğun dört bir yanında modern yöntemleri öğretecek tarım okulları açarak desteklemeye de söz veriyordu.[12]

Bu, İttihatçıların en radikal dönemlerindeki toprak politikalarıydı. Bir daha hiçbir zaman toprak dağıtımını ya da köylülüğe ucuz kredi verilmesini resmen savunmayacaklardı. Bunun nedeni, toprak üzerinde herhangi bir baskı olması değildi, çünkü böyle bir baskı yoktu.[13] Ama köylülerin toprak ağalarından bağımsız olarak yaşamalarına olanak verecek bir toprak dağıtımı, toprak ağalarını zorunlu emekten yoksun bırakacaktı. Aslında bu, pahalı emek kullanmaktan kaçınmak için, onları makineleşmeye ve böylece bilinçsiz de olsa tarımı modernleştirmeye itebilirdi. Ama her yerdeki toprak ağaları gibi buradakilerde, hemen hiç yatırım gerektirmeyen eski yöntemleri, önemli ölçüde sermaye yatırımı gerektiren ve aynı zamanda da kendi geleneksel üstünlüklerini tehlikeye sokacak yeni bir sisteme tercih ediyorlardı.

Meşrutiyet'in birinci yılında elde ettikleri tecrübeler de İttihatçıları, reform konusunda ölçülü davranmaya itiyordu. Avusturya-Macaristan'ın, Bosna-Hersek'i ilhakı; Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı; Girit sorunu ve Avrupa'nın İTC'ye karşı genellikle dostça olmayan tutumu, İttihatçıların du-

12 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, 1952, s.206-210.

13 Orhan Erinç, "Toprak, Politika ve İnsanlar"da (*Cumhuriyet*, 17 Nisan 1971), 1913 yılında toprak mülkiyetine ilişkin şu rakamları veriyor: Derebeyi tipi ağalar da dahil olmak üzere nüfusun yüzde 1'i toprağın yüzde 39'unu işgal ediyordu; küçük ve orta ailelerin dahil olduğu yüzde 87'lik kesim, toprağın yüzde 35'ini, toprak ağalarının dahil olduğu yüzde 4 ise toprağın yüzde 26'sını elinde tutuyordu; nüfusun yüzde 8'inin hiç toprağı yoktu. A.D. Novichev, *Ekonomika Turtsii v period mirovoi voin* (Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Ekonomisi), 1935, s.8'de şöyle diyor:

> "Ortakçılık sistemi, Türk köyünde hâkim durumdaydı. Ekilebilir toprakların tümünün yüzde 65'i büyük ve orta toprak sahiplerine aitken, toprağın yüzde 35'i, köylülerin yüzde 95'inin çiftliklerine bölünmüştü."

1916'da yazan bir Alman, ekilebilir toprakların yalnızca aşağı yukarı sekizde üçünün kullanıldığını ve Almanya'da kilometrekareye 120 kişi düşmesine karşılık Türkiye'de nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına 11,5 olduğunu belirtmekte, ayrıca Türklerin Almanlara Türkiye'de çiftçilik yapma izni vermemelerinden yakınmaktadır. Bkz. Dr. Kurt Zander'in *Schwabischer Merkure*'deki makalesi (2 Mayıs 1916). Savaş Dairesi, *Daily Review of the Foreign Press*, 12 Mayıs 1916 (bundan sonra DRFP diye anılacaktır).

rumunu zayıflatmaktaydı. Ülke içinde hem tutucuların, hem de Liberallerin muhalefetiyle karşı karşıyaydılar ve bu muhalefet, Nisan 1909 gerici isyanıyla doruğuna ulaşmıştı.[14] Bütün bu zorlukların bir sonucu olarak İttihatçılar, zaten ılımlı olan tarım politikalarını yeniden gözden geçirdiler ve asgari direnme yolunu tuttular. Toprak üzerindeki denetimlerini daha da genişleten yasalar yoluyla, toprak ağalarının tahakkümünü güçlendiren Tanzimat politikasını benimsediler. Aynı zamanda, çiftçilerin modern yöntemler kullanarak hem ülke içi tüketimi, hem de ihracat için üretimi artırmasını teşvik ettiler. Bu politika, İttihatçıların hem henüz perde gerisinden iktidarı etkiledikleri 1913 yılı öncesinde yapılan İTC kongrelerinde, hem de 1913'te iktidarı ele geçirdikten sonra dile getirildi. 1909 yılında artık toprak dağıtma lafını ağızlarına almayan İttihatçı delegeler, tarım okulları açarak bilimsel tarımı teşvik etme ve tarımın, ticaretin ve sanayinin ilerlemesinin önünde duran bütün engelleri kaldırma kararı alıyorlar; tarıma daha fazla önem vermeye ve toprakta mülkiyet ve alım satım hakkını yerleştirecek yasalar çıkarmaya söz veriyorlardı.[15] Gene de iktidara gelince İttihatçılar, bir kere daha köylülüğün refahıyla biraz ilgilenmeye başladılar. Yeniden, "eğer devlet hazinesinin durumu elverirse" aşarı yarıya indirmekten ve aynı zamanda aşar tahsilini kadastro çizgilerine uygun olarak ıslah etmekten dem vurmaya başladılar. Çiftlik hayvanlarından alınan vergiyi azaltmayı ve bunun tahsilini de reforma tabi tutmayı vaat ettiler ve çiftçi ile aylık olarak kiralanan orakçılar ve ortakçılar arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir yasa çıkaracaklarını ilan ettiler.[16] Ama bunlar, hep kâğıt üzerinde kaldı ve ertesi yıl savaşın patlak vermesiyle, Türk köylüsünün durumu çarpıcı bir biçimde kötüleşti.

Yalpalayan İttihatçı politikaya karşın, 1908 Devrimi, tarımı da kapsamak üzere Osmanlı toplum hayatının her yönünü belirgin bir biçimde etkileyen bir değişiklik meydana getirmişti: Devletin karakterinde ve ideolojisinde gerçekleşen dönüşüm. Abdülhamit devletinin temeli ve bakış açısı dardı ve ilgi alanı esas olarak hanedanın çıkarlarıyla sınırlıydı. Padişahın, toprak ağalarının çıkarlarına karşı tepkisi, geniş ölçüde onları kendi safına çekmek amacı taşıyan pragmatik ve idare-i maslahatçı bir po-

14 Bu yılların politikası için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 1969.
15 Tunaya, *Partiler*, s.211-212.
16 *Aynı yerde*, s.216.

litikaydı. Devlet, bu sınıfı ileri tarıma yöneltmek üzere herhangi bir önderlik çabası içine girmiyordu. Eğer ticarileşme doğrultusunda bir eğilim vardıysa, bu, İmparatorluğun dünya kapitalist pazarı içine çekilmesinin bir sonucuydu ve esas olarak limanlara ya da demiryollarına yakın bölgelerde görülüyordu. Devlet, bu süreci hızlandırmak için pek bir şey yapmıyordu ve bir parlamentonun bulunmadığı koşullarda toprak ağaları, kendi eğilimleri o yönde olsa bile, kendi çıkarları adına bir sınıf olarak hareket etme olanağını bulamıyorlardı.

Bu durum 1908'de değişti. Anayasa, çeşitli çıkar gruplarının –ekonomik ve etnik– Mecliste kendi görüşlerini dile getirmelerini ve hükümetin onlar adına hareket etmesine olanak sağlamakla kalmıyor; İTC, daha da ileri giderek o zamana dek var olmayan bir sınıfı, burjuvaziyi yaratacak devletçi bir politika benimsiyordu.[17] Köylük bölgelerde yapısal bir değişiklik gerçekleştirme fikrini terk etmiş olan İttihatçılar, tarımın ticarileşmesi sürecini hızlandırma görevini üstlendiler. Modern tarım yöntemlerini uygulamada yerel valilerin ya da İttihatçı mebusların başı çektiğini gören devlet de, yerel çiftçilerin bu örneği izleyecekleri umuduyla, toprak ağalarının ihtiyaçlarına ve taleplerine karşı çok anlayışlı davrandı. Kısacası bu, Genç Türkler'in tarım politikası oldu. Ancak planları o kadar direnişle karşılaştı ki; modern bir milli ekonomi kurma çabaları içinde, başta gelen yeri ticaret ve sanayiye verirken tarıma ikinci derecede önem vermek zorunda kaldılar.

Çiftçilerin tepkisi, akılsızca ve gelenekçi bir tutumdan değil, dünya pazarında Kuzey Amerika'nın ve daha yakındaki Rusya ile Romanya'nın tarım ürünleriyle rekabet etme deneyimlerinden kaynaklanıyordu. Buharlı gemilerin gelişmesiyle ithal malı tahılın İstanbul'a taşınması, yerli tahılın iç bölgelerden taşınmasından daha ucuza gelmeye başlamıştı. Babıâli, gümrük tarifelerini yükselterek Osmanlı tarımını koruyabilirdi, ama kapitülasyonlar, buna izin vermiyordu. Dolayısıyla, 1860 sonrası dönemde Osmanlı tarımı geriledi; çiftçiler, tarım yöntemlerini modernleştirmek için yapılacak yatırımların zahmetine değmediğini düşünüyorlardı. Engin

17 Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie; The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", Osman Okyar and Halil İnalcık (eds.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, 1980, s.329-350. (Bu makale, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü: Genç Türkler'in Sosyal ve Ekonomik Politikası, 1908-1918" başlığıyla elinizdeki derlemenin 25-60. sayfaları arasındadır.

Akarlı, "1880'lerin başında Osmanlılar ihracatı arturmakla ilgiliydiler ama 1890'ların ortalarına gelindiğinde, iç üretim ithal edilen tahılla rekabet edebilse memnun olacak duruma gelmişlerdi" demektedir.[18] 19. yüzyılın sonunda, dünya piyasaları, yeniden Türk tahılı lehine dönmüş olsa bile; ekili alanlar, üretimi artmaya devam eden tütün dışında, değişmeden kaldı.[19] Osmanlı çiftçisi, dış müdahaleye karşı koyamayacak kadar zayıf bir devlete güvenemeyeceği koşullarda herhangi bir inisiyatif göstermek ya da riske girmek istemiyordu. Gelirini ranttan elde etmeyi ve kâhyasını (subaşı) genellikle ortakçı olan kiracılarının başında bırakarak kentte yaşamayı yeğliyordu. 1904 dolaylarında Lucy Garnett şöyle yazmaktadır:

> "Malikânesinde yaşayamayan bir toprak ağasının, malikânesine zaman zaman yaptığı ziyaretlerde vaktini nasıl geçirdiği, doğal olarak, parasal olanaklarına ve özel zevklerine bağlıdır... Toprak ağası olarak görevleri, kâhyasıyla hesapları gözden geçirmek; yarıcılar ile kendi adamları arasındaki dava konularını dinlemek ve karara bağlamak; yapılması gereken çiftlik işleriyle ilgili talimatlar vermek ve nihayet kârı realize etmektir. Toprak kalitesini iyileştirmek, modern ve emek tasarrufu sağlayacak makineler getirtmek, örnek kulübeler inşa etmek ya da yarıcılarının maddi ve manevi koşullarını düzeltecek başka bir şeyler yapmak, bir Türk toprak sahibinin felsefesinde yeri olmayan şeylerdir."[20]

Rahat bir yaşam süren bu tür toprak ağalarının, devlet daha iyi bir gelecek garanti etmedikçe, ellerindekinden vazgeçmeye niyetleri yoktu. Dolayısıyla, başlangıçta, Genç Türkler'in planlarını korku ve şüpheyle karşıladılar ve aktif bir muhalefet konumuna geçtiler. Ancak bunun görünürdeki nedeni, asıl korkuları olan, İttihatçı radikalizmi değildi; muhalefetlerini, İTC önderliğine karşı gösterdikleri sosyal küçümsemeyle meşrulaştırmaya çalışıyorlardı. 1910 Haziran'ında, Edirne'deki durumu anlatan Konsolos Samson raporunda şöyle yazıyordu:

18 Engin Akarlı, "Economic Problems of Abdulhamid's Reign (1876-1909)", *Mağrip ve Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Siyaset Konferansı*, Mayıs 1975, s.26.

19 *Aynı yerde*, s.29; verilen bilgi Parvus'e dayanmaktadır: *Türkiye'nin Can Damarı*, 1914, s.154-164. Ayrıca bkz. A.D. Novichev'in, Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, 1966, içindeki makalesi, s.66.

20 Lucy Garnett, *Turkish in Town and Country*, 1904, s.107-108. Garnett'in modelinin idealize edilmiş İngiliz toprak sahibi olduğu açıktır.

"Belli başlı Türk toprak ağalarının görüşü, aralarındaki daha önde gelen bazılarıyla yaptığım konuşmalardan anladığım kadarıyla, şu anda işleri idare etmekle sorumlu kişilerin üstlendikleri göreve uygun olmadıklarıdır.

"Bu görüşlerin sahipleri, bir ülkenin yüksek görevlilerinin şu iki nitelikten birine sahip olmaları gerektiğini savunmaktadırlar: Ya doğuştan yönetici bir sınıfa mensup olmak, ya da olağanüstü yeteneğe sahip bulunmak. Şu anda iktidarda olan parti, onlara göre, bu iki nitelikten de yoksundur. Edirne Beyleri, özellikle, burada telgraf dairesinde memur olarak tanıdıkları ve yetenekleri konusunda hiç de iyi şeyler düşünmedikleri Dahiliye Nazırını (Talât Bey, Paşa ve 1917'de sadrazam) küçümsemektedirler."[21]

Diyarbakır'dan yazan bir başka konsolos ise, yerel muhalefetin yerleşik çıkarların korunmasına dayandığını belirtiyordu. Daha önceki bir raporunda büyükelçisini, vilayette sürdürülen reform çabalarından haberdar etmişti. Bu raporun ardından şunları yazıyordu:

"...küçük ama güçlü bir sınıfın, kendi özel çıkarlarına karşı bir saldırı olarak gördüğü şeye karşı günden güne daha öfkeli hale geldiği açıktır. Bu hoşnutsuz unsurlar, valinin ve diğer reformcuların demokratik ve onların çıkarına aykırı niyetlerine karşı doğal olarak düşmanca bir tutum alan kasaba eşrafı ve bazı diğer aşiret beyleri ile ağalardır. Bugüne kadar, zor korkusuyla sükûnetlerini korumuş olmalarına rağmen, kasabada genellikle eşrafın çıkardığı düşünülen karışıklıklar son zamanlarda artmıştır."

Konsolos Yardımcısı Rawlins, daha sonra, eşrafın, aktif bir reformcunun durumunu nasıl sarstığını şöyle anlatmaktadır:

"...yerel reformcular arasında en enerjik olanlardan biri, vilayet jandarma birliğinde yüzbaşı, gerçekte ise birliğin kumandanı olan Behçet Efendi'dir. Bu adam, komşu köylere yaptığı sistemli baskınlar ve

21 Konsolos Samson'dan Lowther'a, Edirne, 30 Haziran 1910, Lowther'den Grey'e mektup içinde, No. 446, İstanbul, 4 Temmuz 1910, F.O. 371/999/24852. Sinop yakınlarındaki Ayancık eşrafından ve en azından II. Mahmut döneminden beri *ayan* olan Şükrüoğulları için bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, i, 1967, s.255-258. Böyle aileler, Rumeli ve Anadolu'nun her yanında vardı.

her türlü baskı ve yolsuzluğa karşı korkusuzca mücadelesi ve müdahalesi yüzünden eşrafın öfkesini üzerine çekmiş durumdadır. Onun önderliği altında jandarma birliği iyi bir ilerleme kaydetmekte ve eskiden olduğu gibi düzensiz ve yoz bir örgüt olmaktan çıkıp hızla kanun ve düzenin aktif koruyucusu olan iyi eğitilmiş bir kuvvet haline gelmektedir. Bütün bunlar, yerlerini korumak zorunda olduklarını ve artık kasaba ile köylerde eskisi gibi hüküm süremeyeceklerini anlayan birçok yerel eşrafın hiç de hoşuna gitmemektedir. Ayın onuncu gün akşamı, eşraftan bazılarının emrinde oldukları iyi bilinen bir kabadayı grubunun bazı kahveleri basıp karışıklık çıkarmasıyla acil bir durum doğdu. Bunu duyan Behçet Efendi, derhal olay yerine koştu; görünüşe göre onların istediği de tam buydu ve gelir gelmez onu sıkıştırıp feci şekilde dövdüler. Kabadayılar, açıkça, "reformlar"da ısrar edildiği takdirde valinin başına da aynı şeyin geleceği tehdidini savurdular. Kentte huzursuzluk yaratan bu olaylar, nüfusun belirli sınıflarınca yeni rejime ve reformlar sistemine karşı beslenen düşmanlık konusunda yeni bir kanıt oluşturması bakımından kayda değerdir..."[22]

Toprak ağaları iki cephede mücadele ediyorlardı: Ekonomik ve siyasi iktidara sahip oldukları yerel bölgelerde reformları engelliyorlar; Mecliste ise ellerindeki çoğunluğu ya kendilerine karşı yönelen önlemleri geçersiz kılmak, ya da kendi çıkarlarını gözetecek önlemler almak için kullanıyorlardı. Örneğin, bağcılık bölgesi olan Aydın'ın Mebusu İsmail Sıtkı Bey, alkollü içkilerden alınan verginin kaldırılması için bir yasa önerisinde bulunmuştu. 23 Haziran 1909'da yaptığı konuşmada, bu verginin, üzüm yetiştiren bölgelere yıkım getirdiğini ve kaldırılmasının da, yeni bir zararsız alkollü içki sanayiini teşvik edeceğini savunmuştu. Ayrıca yabancı alkollü içki ithalatına karşı önlemler de alınmalıydı. İsmail Sıtkı Bey, devletin gelirinde bu yüzden oluşacak açığı kapamak için, üzüm yetiştiricilerinin şarap üzerinden yüzde 12'ye kadar öşür ödemeye bile razı olduklarını söylüyordu. Kabinedeki ilk İttihatçılardan biri olan Maliye Nazırı Mehmet Cavit, bu öneriyi sempatiyle karşılamakla birlikte, 1881 Muharrem Kanunnamesi'yle konduğu

22 Konsolos Yardımcısı Vekili Rawlins'ten Lowther'a, Diyarbakır, 12 Ocak 1910, Lowther'dan Grey'e mektup içinde, No. 45, İstanbul. 30 Ocak 1910, F.O. 371/10002/4225.

için alkollü içkilerden alınan verginin kaldırılmasının mümkün olmadığını belirtmişti. Muharrem Kanunnamesi, kapitülasyonların garantisi altında olan uluslararası bir taahhüttü ve dolayısıyla ihlal edilemezdi. Üstelik gelirleri Düyun-u Umumiye'ye ayrılmıştı ki, bu da onu gene uluslararası bir konu haline getiriyordu.[23]

Bu örnek, yabancı ayrıcalıkların, reformcuların elini kolunu nasıl bağladığını göstermektedir ve bu durumun, ilerici çiftçinin modernleşme ve yenilik konusundaki arzusuna set çekerek, onun moralini bozduğunu rahatça tahmin edebiliriz. İç ve dış etkenlerin kendilerine getirdiği sınırlamalar karşısında Genç Türkler, yalnızca, çiftçilere yardım ve teşvik yoluyla tarımı ilerletmeyi umabilirlerdi. Esaslı bir kara ve demiryolları ağı kurarak kırsal ürünler için bir pazar yaratmak istiyorlardı. Cavit Bey'in 11 Ağustos 1910'da Selanik'te yaptığı konuşma, reformcuların bazı hedeflerini özetlemektedir. Cavit Bey, sonraki 5 yıl içinde yalnız yayaların, atların ve arabaların değil motorlu araçların da yararlanabileceği 30 bin km. yol yapılacağını vaat ediyordu. Bu, köylük bölgelerdeki halka büyük bir hizmet olacaktı; çünkü birçok vilayette üretici, pazara götürme olanağı bulamadığı için ürününü olduğu yerde gülünç fiyatlarla satıyor; hatta bazen ürününü yakmak zorunda kalıyordu. Demiryollarının yapımı da hızlandırılacaktı; yalnızca var olan projeler, yani Bağdat Demiryolu tamamlanmakla kalmayacak, aynı zamanda, Anadolu'yu ve Arap eyaletlerini ulaşıma açacak olan yeni projeler başlatılacaktı. Türkiye'deki 6 bin km.lik demiryoluna 9 bin km. daha katacaktı.[24] Ama, *Deutsche Levant Zeitung* muhabirinin de belirttiği gibi, artık yollar ve demiryolları eskiden olduğu gibi stratejik bir temelde değil, ekonomik temelde inşa edilecekti.[25]

23 Lowther'dan Grey'e mektuba ilişik parlamento tutanakları, No. 624, Tarabya, 4 Ağustos 1909, F.O. 371/761/29787.

24 *La Turquie* ve *Tanin*, 12 Ağustos 1910. Nafıa Nezareti'nin ihaleleri Büyük Devletler arasında paylaştırılıyordu; E.G. Mears ise, yabancı uyruklulara özel ayrıcalıklar tanınmasının birleşik bir nakliyat sisteminin kurulmasını engellediğini ve aynı zamanda ticareti doğal yollarından kaydırdığını söylemektedir. Sonuç olarak yabancı imtiyaz sahipleri, demiryolunun kendisinden çok demiryolu imtiyazlarının beraberinde getirdiği ticari imtiyazlarla daha fazla ilgiliydiler. Bkz. Mears, *Modern Turkey*, 1924, s.202 ve 207.

25 *Levant Trade Review*'da (bundan sonra *LTR* diye anılacaktır) aktarılıyor, I/iii, Aralık 1911, s.252-256.

Eğer ulaşım yeni bir bütünleşmiş pazar ve talep yaratacaksa, o zaman, üretimin de bunu karşılamak üzere artırılması gerekirdi. Genç Türkler, bunu, Anadolu ve Irak'ta uygulanması düşünülen sulama projesiyle gerçekleştirmek niyetindeydiler. Konya ve Kilikya ovalarını sulama projeleri için araştırma, sırasıyla 123 767 ve 1 237 970 akrlık* toprağı sulama hedefiyle Deutsche Bank tarafından yürütülüyordu. Kilikya ovasının sulanmasının, Adana yöresini ikinci bir Mısır'a çevireceği düşünülüyordu.[26] Bütün bu önlemler toprağın değerini artırıyor, bu da toprak ağalarını, köylülere ait topraklar üzerinde hak iddia etme konusunda daha hevesli kılıyordu. Buna karşılık reformcular, köylülere yapılan haksızlıklara karşı kayıtsız görünüyor ve bunu tarımda modernleşme uğrunda ödenmesi gereken ve örnek almak istedikleri Avrupa'nın kendi köylülerinin sırtından çıkardığı, bir bedel olarak kabul ediyorlardı.

Daha uzun vadeli bu tür projelerle birlikte Babıâli, çiftçinin makineleşmesini de teşvik ediyordu. Emeğin kıt ve dolayısıyla pahalı olması nedeniyle üretimin baltalanma olasılığının belirdiği Batı Anadolu ve Adana gibi bazı bölgelerde, makineleşme şimdiden bir zorunluluk halini almıştı. Örneğin 1910 yılında İzmir'de çok iyi bir hasat olmuş, ama ürünün çoğu hasat zamanı emek kıtlığı yüzünden mahvolmuştu.[27] Çözüm makineleşmeydi ve devlet bunu, çiftlik makinelerinden ithalat vergisi almayarak teşvik ediyordu. Ayrıca, 1910 yılında bir sanayi sergisi düzenlemek üzere birisini görevlendirdiler ve bu sergi bütün vilayeti dolaştı. İngiliz aylık dergisi *The Near East*'in (20 Eylül 1911), ülkesinin makinelerinin İmparatorluğa ithal edilmesiyle yakından ilgilenen muhabiri, Anadolu'da çiftlik makineleri genel olarak kullanılmamakla birlikte, saban, harman makinesi ve öteki tarım araçlarına olan talebin arttığını yazıyordu. Onun tahminine göre İzmir vilayetinde daha o zaman 4 bin saban,

* 1 akr, 0,4047 hektardır. (Ç.N.)

26 *LTR*, I/1, Haziran 1911, s.59-61. Sonraki bir sayıda şöyle deniyordu:

> "Bu sulama projeleri pamuk ve şeker kamışı üretimini çok artıracaktır. Bağdat demiryolu, Kilikya ovasından da geçmektedir. Ayrıca Adana ile Mersin'i birleştiren bir demiryolu vardı. Gene de Seyhan ile Ceyhan'ın gemi taşımacılığına açılması planlanmaktadır. Kilikya nehirlerinden elekrik enerjisi elde etmek mümkündür ve Türk hükümeti bu bölgede yoğun bir endüstriyel yaşam geliştirmeyi düşünmektedir." *LTR*, vi/i, Haziran 1916, s.46.

27 *LTR*, I/i, Haziran 1911, s.59-61.

150 mekanik tırmık, 50 kültivatör ve 100 biçme makinesi vardı. Birçok çiftçinin makineleşme konusunda isteksiz davranmasının nedeni olarak da toprak mülkiyetinin güvencesiz oluşunu, tarım bankalarının bulunmayışını ve köylülerin bu örgütlerden yoksun oluşunu saymaktadır. Buradan, güvenceden yoksun olan orta köylünün her an kaybedebileceği bir parayı toprağa yatırma riskine girmek istemediği sonucunu çıkarabiliriz.[28]

Tarımı teşvik etmek yönündeki bütün bu önlemlere karşın mülkiyet hakları sorunu, köylük bölgelerdeki ilerleme açısından belirleyici olmaya devam etti. Osmanlı ekonomik yaşamı hakkında bir Amerikalı gözlemci şunları anlatıyordu:

> "İmparatorluğun her yanında, özellikle de köylük bölgelerde mücevher ve para biçiminde altın biriktirilmektedir. Gayrimenkullere ilişkin mevcut yasalar, yatırılmış sermayenin hareket kabiliyetini gereksiz yere kısıtlarken, tutucu uygulamaları ve sağlam yatırımları teşvik etmektedir. Yeni seçilen meclisin "Arazi Mülkiyeti Kanunu"nu çıkarması, ki bu çok muhtemeldir, şu anda bağlı olan sermayeyi serbest bırakacak, sanayi ve ticaret faaliyetini hızlandıracak, toprak değerini artıracak ve genel olarak ülkenin mali gelişimine katkıda bulunacaktır. Bu kanun miras hakkını genişletecek, mülkiyet ve arazinin el değiştirmesini düzenleyecek, dini mülkleri ve hükümet mülklerini, vakıf ve miri araziyi ipoteğe tabi kılacak ve şirketleşmeyi mümkün hale getirecektir. Bugünkü koşullarda, özellikle kent ve kasabaların çevresindeki geniş araziler dini vakıfların mülkü durumundadır... diğer araziler de gerçekte aynı şekilde alınıp satılamaz durumdadır, çünkü bunların tapusu hükümetin elindedir ve öyle olmaya da devam etmektedir. Bütün bu dini ve kamu

28 Daha hızlı gelişme ve kâr hırsı içindeki bazı toprak ağaları yabancılarla işbirliği yapmak istiyorlardı. *The Near East*'in (20 Eylül 1911) muhabiri şöyle yazıyordu (s.477):

> "Küçük Asya'da çok sayıda büyük toprak ağası benden, pamuk, tahıl ve meyve yetiştirmeye uygun olan topraklarından daha fazla verim alabilmek için İngiltere ile işbirliği yapma amacıyla iyi şartlar teklif edebileceklerini iletmemi istedi...
>
> "Bana yaptıkları teklife göre ilk bir ya da iki, belki de üç yıl kâr elde edilmeyecek, ama bu süreden sonra sulama ve ekim için yatırılan sermaye yılda yüzde yüz oranında kâr getirecekti. Ülkede yalnızca para değil, beceri ve makine de azdır."

mülkiyetindeki yerler, yerlilerin olduğu gibi yabancıların da elinde bulunabilmekle birlikte, bunlar gerçekte yalnızca kiralanmış mülk durumundadırlar."[29]

Gayrimenkullerin el değiştirmesine ilişkin yasa 1913 yılında çıkarıldı ve bu, toprakta özel mülkiyetin kurulması ve toprak sahiplerinin güvenceye kavuşması açısından önemli bir adım oldu.[30] Yasanın Bie Randval ve başkalarının umduğu sonuçları vermiş olması olasıdır, ancak bunun araştırılarak kanıtlanması gerekmektedir. Köylük bölgelerde, bölgesel ürünleri pazarlamak ve izlemek amacıyla kurulmuş şirketlerin de belirttiği gibi, sermaye birikiminin varlığına ilişkin kanıtlar vardır. İttihatçılar, bu eğilimi etkin bir şekilde desteklemişler ve 8 Haziran 1914'te Meclis, Ziraat Bankası'nın Aydın'da açılacak Milli Banka'yı, önerilen sermayesi olan 50 bin TL'nin yarısı değerinde hisse satın alarak desteklemesine karar vermiştir.[31] Aynı yılın sonunda Meclis, Ziraat Bankası Kanunu'nda değişiklik yaparak, bu bankanın yalnızca tarıma değil, tarımsal sanayiye de kredi açabilmesi konusunu tartışmaya başlamıştır; burada tarımsal sanayiden kastedilen incir, tütün, zeytinyağı vb. ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesidir. Banka, yalnızca bu tür girişimlere katılmakla kalmayacak, gerektiğinde önemli hissedar da olacaktır. Bu fikir, Erzurum Mebusu Vartakes Efendi'nin hemen "o zaman işi yapan halk değil, banka olur" diye karşı çıkmasına yol açmıştı. Ama bankanın müdürü güvence veriyordu: Banka, şirketler kurulduktan sonra tümüyle devreden çıkacaktı.[32] Burada, açıkça, 1930'larda tanımlanan Kemalist devletçi ekonomik felsefenin erken bir uygulaması görülmektedir.

Savaş yılları, yeni kapitalist çiftçiler için çok kârlı yıllar oldu. Üretimin artmasını en çok teşvik eden şey, yüksek fiyatlardı ve kırsal

29 Başkonsolos G. Bie Randval, "Commercial Review of Turkey", *LTR*, II/i, Eylül 1912, s.138-151.

30 Gabriel Baer, "The Evolution of Private Landownership in Egypt and the Fertile Crescent", Issawi (ed.), *Economic History* içinde, s.85-86. Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakta özel mülkiyetin evriminin ayrıntılı bir hukuki tarihi için bkz. Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, 1969, s.148-153 ve incelenen dönem için *passim*.

31 Y.S. Atasagun, *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası*, 1943, s.134-151; *The Orient*, v/24, 17 Haziran 1914, s.233.

32 Y.S. Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, s.48-55, Mevzuat İlavesi'nden.

ürünlere olan talebin artmasıyla fiyatlar hızla yükselmişti. Başka bir makalemde belirttiğim gibi, "İttihatçılar, Alman ve Avusturya-Macaristan Satınalma Şirketlerinin üreticiden doğrudan mal almalarını önlemek yoluyla çiftçilerin daha fazla kâr etmelerini sağladılar. Birçok yerel şirket bu amaçla kurulmuştu. Bunlar çiftçiden ürünü satın alıyor ve yeni ihracat şirketlerinden birine satıyorlardı; bu kez de bunlar ürünü, tekel fiyatları üzerinden, Alman ve Avusturya-Macaristan Satınalma Şirketlerine satıyorlardı. Bu yolla Almanlar daha yüksek fiyat ödemeye zorlanıyor ve bu para daha fazla Türk'ün elinden geçmiş oluyordu. Bu politikanın en önemli sonucu, çiftçileri pazar için üretim yapmaya teşvik ederek köylük bölgelerin, büyüyen milli ekonomi ile bütünleşmesini sağlamaktı."[33] Bu politikanın, devlet ile toprak ağaları arasındaki ilişkide, toprak ağalarının gücünün giderek arttığını yansıtan yeni bir aşama olduğu öne sürülebilir. 1838'de Babıâli, İngiltere'yle Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalamakla toprak ağalarını Sultan'ın tekelci satın alma politikasından kurtarmıştı; 1916'da ise toprak ağaları, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın pratikte satın alma tekelinden kurtuluyorlardı.[34]

Ancak, savaşın, tarım üzerinde gerileticı bir etkisi de oldu. Ücretlerin görece yükselmesine yol açan ciddi emek darlığı, hükümetin Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesiyle kritik bir boyuta ulaştı. İmparatorluğun her yanında çiftlik hayvanlarına askeri amaçlarla el konması, işleri daha da kötüleştirdi. Her iki önlem de sonuçlarını köylük bölgelerde gösterdi.[35]

33 Ahmad, "Nascent Bourgeoisie...", s.345.

34 Çiftçiler artık, Temmuz 1914'te kurulmuş olan, ama ancak 1916'da işlemeye başlayan Çiftçiler Derneği'nde örgütlenmiş durumdaydılar. Derneğin birinci fahri başkanı Talât, ikincisi ise Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi oldu. Yöneticileri arasında yüksek bürokratlar, üyeleri arasında ise Anadolu eşrafı ve Kara Kemal gibi önde gelen İttihatçılar vardı. Bkz. *İktisadiyat Mecmuası*, I/20, 13 Temmuz 1916, s.3. Tunaya, *Partiler*, s.205, dipnot 118 ve s.458-461'de milli politikalara tarımı da katmak üzere, tarımsal bir baskı grubu olarak işe başlayan Osmanlı Çiftçiler Derneği'nin ateşkes döneminde siyasal bir partiye dönüştüğünü söylemektedir. 1838 Antlaşması ve tarım konusunda bkz. Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1938, s.69-74.

35 Novichev, *Ekonomika Turtsii*'nin birinci bölümünü tarıma ayırır ve seferberlik ile zorla el koymanın etkileri konusunda ilginç ayrıntılar verir:

> ...hayvanlar arasında en fazla el konulanı, Türk tarımında en çok kullanılmakta olan öküzdü ve neredeyse ortadan yok olmuş durumdaydı."

1913 ile 1919 yılları arasında bunların sayısı yüzde 86,5 oranında azalmıştı. Bkz. s.18-19.

Babıâli, savaşın, emek üzerinde nasıl bir etki yaptığını daha Balkan Savaşları'nda görmüştü. Bu yüzden henüz savaş patlak vermeden önce, ordu, seçilmiş adamlara modern tarım konusunda kurslar vermek ve bunları ekim ve hasat zamanlarında köylerine göndermek yolunda planlar yapmıştı.[36] Hükümet halkın hoşnutsuzluğu pahasına zorunlu emeği meşrulaştırarak olağanüstü savaş durumuyla baş etmeye çalıştı ve bunu savaş sırasında daha da etkili bir biçimde uyguladı. Erkeklerin çeşitli cephelerde kırılması üzerine, ülke içinde fabrikalarda ve tarlalarda kadınlar ve çocuklar onların yerini almaya zorlandılar. İttihatçıların önde gelen ideologlarından ve propagandacılarından biri olan Tekin Alp, kadınların ekonomik yaşam mücadelesine yaptıkları katkıyı şöyle yüceltiyordu:

> "Erkekler anavatanın varlığı uğrunda cephede kahramanca dövüşürken, evdeki kadınlar aynı şekilde, ülkenin beslenmesini sağlamak için bütün güçleriyle mücadele ederek ülkenin geleceğini güvence altına aldılar...
>
> "Köylü kadınlarımızın yaptıkları, heryerden önce Konya vilayetinde kendini göstermektedir. Konya Valisi Samih Bey, içinde bulunduğumuz bu tarihi dönemde Türk kadınlarının bu soylu başarısının anısını yaşatacak bir anıt diktirmeye karar vermiştir."[37]

Erkek ve kadınların zorunlu emeği, toprağın işlenmesini sürdürmenin tek yoluydu. Bir tahmine göre, toplam ekili alan miktarı 1914'de 60 milyon dönümden 1915'te 30 milyon dönüme ve 1916'da 24 milyon dönüme inmişti.[38] *İktisadiyat Mecmuası*'nın ilk sayısında (Şubat 1916) kendisiyle bir görüşme yayımlanan Ziraat Nazırı, savaş sırasındaki olağanüstü koşulların ve askeri ihtiyaçların genişlemeyi engellediğine değinmektedir. Çiftçiye yaptıkları bütün yardımlara karşın, çabalar beklenen sonucu

36 *The Orient*, v/20, 20 Mayıs 1914, s.198.

37 Tekin Alp, "Bu Seneki Mahsulümüz", *İktisadiyat Mecmuası*, I/ii, 22 Temmuz 1916, s.1-2.

38 *Echo de Bulgarie*, 1 Mart 1917, Savaş Dairesinde, DRFP, 17 Mart 1917. Novichev, *Ekonomika Turtsii*, s.19-20'de benzer rakamlar vermektedir: Ekili alanlar 1913-1914'te 64 milyon dönümden 1915'te 38 milyon dönüme, 1916'da ise 25 milyon dönüme inmiştir. Talât Paşa, 1917 Eylül Kongresindeki konuşmasında bu rakamı 40 milyon dönüm olarak vermişti. Artış, zorunlu çalışmanın daha etkili bir şekilde uygulanmasına ve Rusya'nın denetimindeki Osmanlı topraklarının geri alınmasına bağlanabilir.

hiçbir zaman vermiyordu. "Kuraklık, dolu fırtınaları, seller, çekirge sürüleri ve hastalıkları" yalnızca zaten acıklı olan bir durumu daha da kötüleştiriyordu. Bu nedenle, o yıl çabalarını iki katına çıkarmaları gerekti. Gene de bu kritik zamanlarda, cepheden geri dönmeyen köylülerin topraklarına el koyan toprak ağaları vardı ve cepheden dönmeyenler de binlerle sayılıyordu.[39]

Ne var ki, 1916 yılına gelindiğinde beslenme koşulları, devletin toprak ağalarının işlerine bile müdahale etmesine yol açacak kadar kötüleşmişti. Artık adı konmamış bir savaş ekonomisi yürürlükteydi; bu konuda Alman örneğinden ve çeşitli nezaretlerde danışman olarak çalışan çok sayıda Alman görevliden (örneğin Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde Geheimrat Dr. Hahl) etkilenildiği açıktır. Yaz geldiğinde, çiftçilerin topraklarını yalnızca devlet gözetiminde işlemelerini öngören bir kararname çıkarıldı. Bunun amacı, çok kârlı pazarlık ürünler yerine, halkın beslenmesi için gerekli besinlerin daha fazla üretilmesini sağlamaktı. Devlet, bunları tümüyle yasaklamamakla birlikte, bir denge sağlamaya çalışıyordu. Buna karşılık, çiftçiye makine ve gübre sağlıyor, emek de dahil olmak üzere öbür ihtiyaçlarını karşılıyordu. Kararname, Ziraat Nazırı'nın başkanlığındaki bir komisyon ile taşradaki temsilcileri tarafından uygulandı; uymayanlara ağır cezalar veriliyordu. Devletin, bu işten kâr etmeye niyeti yoktu ve önlemlerden elde edilecek herhangi bir geliri çiftçinin yararına yeniden yatırmaya hazırdı. Bu reformlar, bazılarınca, kısa vadeli sonuçların ötesine geçecek önemde görülüyordu. *Wirtschaftszeitung der Zentralmachte* şu yorumu yapmaktaydı:

> "Bu yolla, Türk tarımının önündeki en büyük engellerden biri, yani 'küçük çiftçilik' ortadan kalkacaktır. Anadolu'da toprak, küçük mülk sahipleri arasında çok fazla bölünmüş durumdadır, dolayısıyla yoğun tarım yapmak güçtür; ama artık tarımın millileştirilmesi ve toprağın ortak işlenmesiyle bu mümkün olacaktır."[40]

Genç Türkler'in, özellikle de İttihatçılar'ın toprak siyasetinde iki temel eğilim gözlenebilir. Aydınlar tarafından basında dile getirilen birinci eği-

39 Şevket Süreyya Aydemir, "Toprağın Hikâyesi", *Cumhuriyet*, 29 Mart 1971

40 16 Ekim 1916, Savaş Dairesi'ne, DRFP, 28 Ekim 1916; bkz. ayrıca Gustave Herlt'in *Weltwirtschaftliches Archiv*, Şubat 1917, DRFP içinde, Economic Survey, i, 27 Mart 1917

lim, İmparatorluğun gelecekteki refah ve varlığı açısından, küçük çiftçinin önemini vurgulamaktadır. Ahmet Şerif'in *Tanin*'de ve Parvus'ün *Türk Yurdu*'nun 1912-1913 yıllarındaki sayılarında yayımlanan yazıları, bu eğilimin temsilcisidir. Bu grup; küçük çiftçiyi, toprak ağasının yağmasından korumak istiyordu ve çoğu zaman toprak sahibi de olan tefecilere karşı köylünün güvencesini, kooperatifleşme hareketinde buluyordu. 1913 yılında hükümet; Romanya, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'da kooperatif sisteminin işleyişini incelemek üzere özel bir heyet yolladı ve bu heyet, böyle bir sistemin, İmparatorlukta da iyi ekonomik sonuçlar doğuracağı kanısına vardı. Bu grup, ayrıca Ziraat Bankası'nın küçük çiftçiye düşük faizli kredi vererek, onun kendi ayakları üzerinde durmasına yardımcı olmasını istiyordu. Yazdıkları yazılara karşın, ikinci eğilimi temsil eden ve yönetimde yer alan arkadaşları üzerinde kayda değer bir etki yaratamıyorlardı; öbürleri, İmparatorluğun kurtuluşunun büyük toprak sahibinin desteklenmesinde olduğuna inanıyorlardı. Siyasi kararları verenler ve yürütenler bunlardı ve İTC örgütlerinin yaydığı popülist ideolojiyle de ilgilenmiyorlardı. Amaçları, sosyal bedeli ne olursa olsun kapitalist tarımı, mümkün olan en hızlı biçimde Anadolu'ya sokmaktı. Böylece, 1916 tarihli Ziraat Bankası Kanunu ve 1917 kararnamesi, makineleşmiş tarımla uğraşanlara ve tarım şirketlerine banka kredisi verilmesini öngörerek, bir kere daha, onları kayırıyordu.[41] Küçük çiftçi, kendi çabasıyla dayanabildiği kadar dayanacaktı.

Bu politika, Türkiye'nin savaş koşullarıyla baş etmesini sağladığı ölçüde başarılıydı. Talât Paşa'nın rakamlarını kabul edecek olursak, ekili alanlar üçte bir oranında azalmış olsa bile, üretimin önemli miktarda arttığı anlaşılmaktadır. *Hilâl*, üretimin yerli nüfusu besleyecek ve ihtiyaç duyulan bölgelere de ihraç etmeye yetecek kadar arttığını yazmaktadır.[42] Bundan, herkesin iyi, hatta yeterli beslendiği sonucu çıkmamalıdır; tersine kentlerdeki yoksullar açlığın eşiğindeydi ve İstanbul'un Fatih semtindeki kadınların yaptığı gibi ekmek isyanları patlak veriyordu.[43] Ancak yüksek fiyatlar, Anadolu'nun her yanında küçük bir çiftçi sınıfına refah ve zen-

41 Atasagun, *Ziraat Bankası*, s.202; Tekin Alp, "Ziraat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, I/9-10, 27 Nisan ve 5 Mayıs 1916.

42 *Hilâl* (tarihsiz), aktaran *Revue de Turquie* (Lozan), 4 Ağustos 1917, s.121.

43 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, 1955, s.405, 408-410.

ginlik de getirmişti. Önde gelen İttihatçılardan Dr. Nâzım, savaşın Türkiye *halkını,* özellikle İzmir bölgesi çevresindekileri zenginleştirdiğini söylerken elbette abartıyordu:

> "Kentin hemen her yanında ekonomik canlanmamızın belirtilerini görmek mümkündür. Savaştan önce Kordonboyundaki dizi dizi kahveler yerlerini dükkânlara bırakmıştır... Paranın değeri o kadar düşmüştür ki, gıda maddelerindeki dizginsiz artışlar yüzünden servet sahibi olan köylülerimiz, kızlarına aldıkları bir çift çorap için üç lira ödeyebilmektedirler."[44]

Ne var ki, çıkarlarının bilincinde olan ve onlar uğruna siyaset alanında dövüşmesini bilen güçlü ve zengin bir çiftçi sınıfının ortaya çıktığı kesindir. Bu sınıf, milli mücadele ve Cumhuriyet dönemi boyunca gücünü ortaya koyacaktır.

Toprak ağası sınıfının tersine, köylülüğün durumu, Genç Türkler'in döneminde kötüye gitmiştir. Birbiri ardınca gelen hükümetler, köylünün yakındığı yükleri ve haksızlıkları ortadan kaldırmak şöyle dursun, bunlara yenilerini eklediler. Üretim giderek daha fazla pazar –iç ve dış– için yapıldıkça, çiftçinin artığın daha fazlasına el koyması nedeniyle, sömürü oranı da yükseldi. Parvus, 1913 yılında, köylüden toplanan verginin, "izin verilen"den önemli ölçüde daha fazla olduğu gözlemini yapıyordu. Ulaşımın ve sulamanın gelişmesi dolayısıyla kârlılığın artması yüzünden toprak fiyatlarının sürekli yükselmesi, yerel eşrafın, ortak araziyi ya da kendi haklarını savunamayacak durumda olan köylülerin topraklarını gasp etmesini teşvik ediyordu. Köylüler, bir süre için, emek kıtlığından yararlanarak yüksek ücret elde ettiler. Ama savaşın patlak vermesi ve zorla çalıştırılmaları yüzünden bu durum devam etmedi.[45]

Köylülük bu artan baskıya karşı nasıl bir tepki gösterdi? Tepkisi, geleneksel olandı: Eşkıyalık. Bu, siyasi ufku sınırlı, bölgecilikle ve ele aldığımız durumda ise eşrafın kötüye kullandığı etnik ve dinsel bölünmelerle kısıtlı köylülerin olağan tepkisidir. Eşraf, örneğin, bir bölgenin yerli köylüleri ile oraya Balkanlar'dan göç eden Müslümanlar arasındaki

44 *Tanin,* 8 Aralık 1917, s.2-3. Bu zenginliğe karşın çiftçiler ile mültezimler savaş kârlarından vergi ödemekten 1 Ocak 1918'de yürürlüğe giren bir kararla muaf tutulmuşlardı. Bkz. *Hilâl* ve *Tanin,* 26 Aralık 1917.

45 Boran, *Toplumsal Yapı,* s.37, ayrıca s.32.

ayrılıktan yararlanıyordu. Bu koşullar altında bir köylü kitle hareketinin ortaya çıkması olanaksızdı ve böylece köylüler, baskıdan kurtulmak için eşkıyalık yolunu tutuyorlardı. Bu, özellikle, savaşın patlak vermesinden sonra geçerli bir durumdu. Manisa'nın köylerinde araştırma yapan Behice Boran, "Savaş yıllarında ova köylerinde olduğu gibi, dağ köylerinde de bir karışıklık hüküm sürüyordu ve eşkıyalar çoğalmıştı" diye yazmaktadır. Eşkıyaların safları, asker kaçaklarıyla genişliyordu ve en azından bir keresinde, Rumlarla işbirliği yaptıkları Samsun yöresinde, etnik ve dinsel rekabeti alt etmişlerdi. Bunun sonucunda hükümet, bir savaş önlemi olarak Rumları daha iyi denetlenen bölgelere aktarma kararı almıştı.[46] Köylük bölgelerdeki asayişsizlik sorunu 1917'de o kadar ciddi boyutlara ulaşmıştı ki, bu, Sait Halim Paşa'nınkinden daha güçlü bir hükümete duyulan ihtiyacın nedenlerinden biri olarak gösterilmişti. Ama Talât Paşa'nın uyguladığı siyasetler de, giderek daha da kötüleşen duruma bir çare getiremedi. 1918 yılına gelindiğinde basın, Anadolu'nun her yanında, özellikle de Bursa vilayetinde ciddi eşkıyalık olaylarını haber veriyordu. Oldukça büyük kasabalarda bile asayiş yoktu ve halkın hayatı tehdit altındaydı. Hükümetin bu konuda acil önlem alması isteniyordu ve 1918 Temmuz'unda Talât Bey, özellikle bu sorunla aktif bir biçimde ilgilenmek üzere İsmail Canbulat'ı Dahiliye Nazırı atamıştı. Ancak yeni Nazır, hükümetin köylük bölgelerde düzeni geri getirecek güçten yoksun olduğundan yakınarak 30 Eylül'de istifa etti. İstifası, Bandırma trenine eşkıyaların ikinci kez saldırmasıyla aynı zamana rastlamıştı.[47]

Köylülüğün devlete yabancılaşması ciddi bir sorun yarattı ve İTC, yeniden bu konuyla ilgilenmeye başladı. Yusuf Akçura, köylüleri hem "Türk milletinin temel unsuru", hem de en fazla yardıma ihtiyacı

46 Elkus'tan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 2 Ocak 1917, *Foreign Relations of the United States 1917*, Ek i içinde, s.15-16. Novichev, *Ekonomika Turtsii*, s.32-34'te, Babıâli'nin etnik ve dinsel ayrılıkları kullandığını doğrulamaktadır. Ayrıca Samsun bölgesinde Rum ve Gürcü köylüler arasında bir anlaşma yapıldığından, kaçak Türk askerlerinin Rum çetelerine sığındığından, Fatsa yöresinde Şubat 1917'de çıkan ve hükümet kuvvetlerince bastırılan bir köylü isyanından ve isyanlar ile ayaklanmalarından söz etmektedir. Verdiği bilgilerin ise, savaş sırasında Türkiye'de görevli Çarlık gizli ajanlarının raporlarına dayandığını belirtmektedir.

47 Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 1-2 Temmuz 1918. 1918 Temmuz ve Ağustos ayları boyunca basın, köylülerin yağmacı çetelerin tehdidi altında olmaları yüzünden hasadın engellendiğine ilişkin haberler vermektedir.

olan ve bunu hak eden kesimi olarak görüyordu.[48] Sonuç olarak köylüler, Türkler içindeki en kalabalık gruptular ve onların ihmal edilmesi milletin varlığının tehlikeye düşmesi anlamına gelecekti. Bu tür düşünceler İTC'yi, İzmir'de köylülerin maddi ve manevi gelişmesini sağlamak amacıyla bir örgüt kurmaya itti. *Halka Doğru Cemiyeti,* köylülerin eğitimi ve refahı için kütüphaneler ve okuma odaları, bir de broşürler ve uygun fiyatlı kitaplar yayınlayacak bir matbaa kuracaktı.[49] Bu önlemler için artık biraz geç kalınmıştı, ama bu idealizm büyük ölçüde Kemalist harekete geçti ve en önemli yansımasını, Mustafa Kemal'in köylü "efendimizdir" deyişinde buldu.[50] Kısa bir an için, sanki Kemalistler köylük bölgelerde o kadar ihtiyaç duyulan devrimi gerçekleştireceklermiş gibi göründü; ama sonunda onlar da, toprak ağalarıyla siyasi bir uzlaşmaya varan Genç Türkler'in siyasetini benimsediler ve köylük bölgelerdeki statükoyu kabul ettiler.

48 Yusuf Akçura, "İktisadi Siyaset Hakkında", *Türk Yurdu,* xii, 1333/1917, s.3521; aktaran Davis Thomas, "The Life and Thought of Yusuf Akçura (1876-1935)", McGill Üniversitesi'nde yayımlanmamış doktora tezi, 1976, s.149.

49 *Tanin,* 8 ve 15 Aralık 1917.

50 Kâzım Öztürk (derleyen), *Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları,* 1969, içinde s.94-95. Konuşma, 1 Mart 1922'de yapılmıştı.

İTTİHATÇILARIN, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ RUM, ERMENİ VE YAHUDİ CEMAATLERİYLE OLAN İLİŞKİLERİ 1908-1914*

Temmuz 1908'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün dini cemaatler Meşrutiyet'in yeniden kuruluşunu coşkuyla kutladılar. Cemaat önderleri, yeni bir dönemin açılışını kutlayan gösterilere, kardeşçe bir arada katıldılar. Londra *Times* gazetesi şöyle yazıyordu:

> "Üsküp, Manastır ve Selanik'te Müslümanlar ile Hıristiyanlar hep birlikte halkın sevincine katılıyorlar. Manastır'da Rum Metropoliti kalabalığa hitap ettikten sonra, Müslüman Müftü ve Bulgar papazları tarafından kucaklandı..."[1]

Bütün cemaatlerin kutsal bildikleri Kudüs şehrinde "şeyhlerden, rahiplerden ve hahamlardan oluşan garip bir toplulukta eski rejimi yeren konuşmalar yapılıyordu; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, Samirîler, Türkler ve Ermeniler kardeşçe bir araya gelerek bir alay meydana getirmişlerdi, önlerinde de hürriyet amblemleri taşıyan bayraklar vardı – Yahudiler ise kapağı yaldızlı nakışlarla işlenmiş bir Tevrat taşıyorlardı."[2] Daha beş yıl önce din ve cemaat mücadelelerine sahne olan Beyrut'ta şimdi Meşrutiyet lehinde gösteriler yapılıyordu. Müslümanlar ve Hıristiyanlar sokaklarda kucaklaşıyorlar ve herkes gelecekten umutlu olduğunu ifade ediyordu.[3]

* Bu makalenin orijinali, Ben Brande and Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (New York, 1982) adlı kitapta yayımlanmıştır.

1 *The Times*, Londra, 27 Temmuz 1908; Leon Sciaky, *Farewell to Salonica*, New York, 1946, s.185-187; P. Risal, *La ville convoitée Salonique*, Paris, 1914, s.308.

2 *The Times*, 11 Ağustos 1908.

3 *Aynı yerde*, 14 Ağustos 1908 ve Lowther'dan Grey'e, No. 544, gizli, Tarabya, 5 Eylül 1908, F.O. 371/546/31555.

Cemaatlerin bu kendiliğinden sevinç gösterilerinin nedenini bulmak zor değildir, çünkü halka yapılan bütün konuşmaların temelini aynı tema oluşturmaktaydı. "33 yıl boyunca, 33 milyon insan zalim bir padişah ile onun 300 uşağı ve muhbirinin boyunduruğu altında inledi. Bu müstebit rejim, hürriyet bayrağını yükselten 30 kahraman tarafından alaşağı edildi. Türklere ve Hıristiyanlara, herkese hürriyet. Artık hepimiz kardeşiz; Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Türk, Arap, Rum, Bulgar hepimiz hür Osmanlı Devletinin yurttaşlarıyız."[4]

Meşrutiyet rejimi konusundaki bu ilk coşkunluktan sonra, Rum ve Ermeni cemaati önderlerinin tutumundaki belirsizlik ortadan kalktı; ama Yahudi cemaati yeni rejimi aktif bir şekilde desteklemeye devam etti.

Rumlar arasında, Yunan Krallığını Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına genişletmek isteyenler ile Osmanlı İmparatorluğu'nu Helenleştirme umudunda olanlar vardı. Birinciler Atina'nın, Türklere karşı düşmanca ve saldırgan bir tutum almasını istiyorlardı. Öbürleri ise, Atina ile İstanbul arasında İmparatorluğun varlığını koruyacak bir ittifak öneriyorlardı; yoksa İmparatorluk büyük devletler arasında bölüşülecek ve Helenizm davası için de kesinlikle kaybedilmiş olacaktı. Bu kişiler için "Genç Türk devrimi bir umut ışığıydı"; çünkü eğer Genç Türkler çokuluslu İmparatorluğu gerçekten modernleştirmeye girişirlerse, "(Osmanlı) Rum seçkinleri kendilerine gelirler. İmparatorluğu yönetmeye girişirler ve önceki Bizans İmparatorluğu'nun pek çok özelliğini ona yeniden kazandırırlardı..."[5] İşte bu yüzden, önemli bir Yunanlı devlet adamı ve politikacı olan Dimitrios Rallis başlangıçta, Meşrutiyet rejimi konusunda hararetli bir tavır takınmıştı. Devrimden sonra, "oradaki Rum çevreleriyle görüşmek amacıyla" Selanik ve İstanbul'u ziyaret etmişti. Ancak kısa zamanda "fikrini değiştirmiş ve

4 Abraam Benaroya'nın Anıları", George Haupt ve Paul Dumont (derleyen), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, 1977, s.283. Benaroya ve ötekiler Osmanlı kardeşliğinden söz etseler bile, bu, 1908 Devrimi'nin vaatlerinden biri değildi. İttihatçıların sloganı, "hürriyet, müsavat ve kardeşlik" değil, "hürriyet, müsavat ve adalet" idi.

5 Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Londra, 1972, s.176-177. İttihatçılar, Osmanlı Rumları arasında iki hizbin, İmparatorluğun bölünerek parçaların Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden yana olanlar ile yeni bir biçimde de olsa Bizans'ı canlandırmak isteyenlerin bulunduğunu biliyorlardı. Bu hizipleri *Yunancı* ve *Bizansçı* olarak adlandırıyorlardı. Bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul, 1967, c.5, s.1589; burada Bayar, Eşref Kuşçubaşı'nın yayımlanmamış anılarına değinmektedir.

Makedonya'daki mücadelenin sürmesini, hatta Trakya ve Küçük Asya'ya çeteler yollanmasını savunur olmuştu".[6] Atina'nın Osmanlı Rumları üzerindeki etkisi çok büyüktü ve bunlar duygusal ve siyasal yönden kendilerini İstanbul'dan çok Atina'yla özdeşleştiriyorlardı. Yeni rejimle ilişkilerinde başlıca kaygıları cemaatlerinin geleneksel ayrıcalıklarını korumak ve böylece fiili özerklik durumlarını sürdürmekti. Osmanlı Rum cemaatinin oldukça türdeş bir nitelikte olması, kendi içinde milliyetçiliğin, sınıf bilincine ağır basmasına yol açıyordu. Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu'nun 1909-1910 yılı raporunda, 1908 Devrimi'nden sonra, "işçiler arasındaki milliyetçi propagandanın kısa zamanda gerilediği ve yalnızca Osmanlı Rum işçileri arasında yayılmaya devam ettiği" belirtiliyordu.[7] Ortodoks Kilisesinin ve Patriğin etkisi, cemaatin tümü üzerinde bu derece büyüktü.

Ermeni cemaati, Rum cemaati kadar türdeş değildi ve bu durum, Meşrutiyet rejimine karşı tutumuna da yansıyordu. Siyasi bakımdan, İstanbul'daki tüccar cemaatinin çıkarlarını ve kendi geleneksel ayrıcalıklarını savunan Patrikhane ile yükselen aydınların, Anadolu kasabalarındaki zanaatkârların, tacirlerin ve çiftçilikle uğraşanların çıkarlarını temsil eden Taşnaklar –Ermeni Milliyetçi Devrimci Federasyonu (*Hai Heghapokhakan Dashnaksutiun*) üyeleri– arasında bölünmüş durumdaydı. Rumların tersine Ermenilerin, özdeşleşebilecekleri bir devletleri yoktu. Ancak aydınlar arasında giderek artan milliyetçilik duygusu, özerklik ve son olarak da devlet kurma yönünde güçlü bir istek yaratıyordu.

Osmanlı Yahudi cemaati, Irak'taki cemaat dışında, esas olarak Sefardi* idi. Bunların ataları, 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyılda İspanya ile Portekiz'den sürülmüş olan Yahudilerdi ve cemaat, yeni çevrenin etkisiyle birtakım değişikliklere uğramış olsa bile geleneksel dilini ve kültürünü büyük ölçüde korumayı başarmıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Avrupa'da filizlenmeye başlamış Yahudi milliyetçi hareketi olan siyasi Siyonizmden ise, hiç etkilenmemişti. Bu yüzden, Osmanlı Ya-

6 Dakin, *aynı eser*, s.177.

7 Haupt ve Dumont, s.78-88'deki altıncı belgeye ve Risal, s.321-322'ye bkz.

* Sefardiler, Askenaziler ve Doğu Yahudileri, Yahudi halkının üç büyük koludur. Sefardiler, ataları ortaçağda İspanya'da yaşamış olan Yahudilerdir. Bunlar, 1492'de İspanya'dan sürüldükten sonra Fransa, Hollanda, İngiltere, Türkiye, Filistin ve Kuzey Afrika'ya yerleşmişlerdir. (Ç.N.)

hudilerinden destek talep eden Siyonist propagandacıların bu talebi karşılıksız kalmıştı. Osmanlı Yahudileri, ayrı bir kader peşinde koşmayacak kadar içinde bulundukları ülkeyle bütünleşmiş görünüyorlardı. Bu durum, tarihsel etkenlerin bir sonucuydu. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda Avrupa dünya sistemiyle bütünleşir ve yarısömürgeye dönüşürken Yahudiler, bu durumdan çıkar sağlayan Rum ve Ermenilerin tersine, söz konusu sürecin sonuçlarından Türklerle birlikte zarar gördüler. Bu nedenle Meşrutiyet hareketiyle ve özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle kendini özdeşleştirenler, yalnızca Yahudiler oldu; çünkü Osmanlıların ayağa kalkmasından ve tam egemenliğe kavuşmasından onların da kazanacakları bir şeyler vardı.

Abdülhamit istibdadının yıkılması karşısında gayrimüslim cemaatlerin başlangıçta kapıldıkları sevinç, herhangi bir rejimin eskisinden daha iyi olacağına inanmalarıyla açıklanabilir. Eğer yeni rejim, Prens Sabahattin'in vaat ettiği gibi liberal olur ve yönetim de adem-i merkeziyet ile özel teşebbüse dayanırsa, tabii ki daha iyi olurdu.[8] Kâmil Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesi (Ağustos 1908), İttihatçıların değil, Liberallerin iktidara gelmekte olduğu izlenimini yaratmış olmalıdır. Oysa durum böyle değildi. İTC, temel siyasal örgüt olarak ortaya çıktı ve Meşrutiyet'in bekçisi rolünü oynadı. İktidarı doğrudan ele almasa bile, Cemiyet'in üyeleri tahtın arkasındaki gerçek iktidar sahipleri kendileriymiş gibi hareket ettiler ve hükümeti çok defa İttihatçı politikalar izlemeye zorladılar. Rum ve Ermeni liderler, kısa zamanda, İttihatçıların emellerinin kendi geleneksel ayrıcalıkları ve uzun vadeli çıkarlarıyla uyum içinde olmadığının bilincine vardılar.

Bu iki cemaat ile İttihatçılar arasındaki güvensizlik ve çatışma havasını yaratan, işte bu bilinçti. Ancak, uzlaşmazlığın temelinin ne etnik ne de dinsel olmadığını vurgulamak gerekir. Uzlaşmazlığın kökleri, İttihat-

8 Prens Sabahattin'in, 1908 öncesi dönemdeki adem-i merkeziyetçi ve özel teşebbüsçü görüşleri için bkz. E.E. Ramsaur, *The Young Turks*, Princeton, 1957, *passim* ve B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1968, s.202-204. Eylül 1908'de Türkiye'ye döndükten sonra Sabahattin görüşlerinden bazılarını değiştirdi. "Prens, adem-i merkeziyetçilik ile belirli coğrafi bölgelere örneğin Ermenistan'a özerklik verilmesini değil, mevcut vilayetlerin yerel otoritelerine Mithat Paşa'nın anayasasına uygun olarak daha geniş idari yetkiler tanınmasını kastettiğini açıklayan konferanslar verdi. Bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 621, gizli, Tarabya, 28 Eylül 1908, F.O. 371/559/34308

çıların Osmanlı toplumunu dönüştürme planlarının, ırkı ya da dini ne olursa olsun bütün ayrıcalıklı sınıfların durumunu sarsarak ve küçük burjuvaziyi işlerin başına geçirmeyi amaçlayarak yarattığı sınıf çatışmasında yatıyordu. Bu yüzden, iktidardan düşürülen gericiler ve tutucular ile iktidarın kendilerine verilmesi gerektiğini düşünen yukarı sınıf liberal Türkler ve Müslümanlar; İttihatçılara, Rumlar ve Ermeniler kadar düşmandılar. Bütün bu gruplar, kısa zamanda hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, İTC'ye karşı örtük bir anlaşma içine girdiler. Fakat İTC'nin üç cemaatle olan ilişkilerini ele almadan önce, İttihatçıların amaçlarının ne olduğunu kısaca incelemek yerinde olur.

İttihatçıların başlıca amacı, Osmanlı devletinin yeniden tam egemenliğini kazanmasıydı. Devlet, ancak o zaman bütün görevlerini ve yükümlülüklerini yerine getirebilirdi. Tam egemenlik olmadan İmparatorluk, Büyük Devletler'in hegemonyası altında bir yarısömürge olarak kalmaya mahkûmdu. Büyük Devletler, dış borçlar yoluyla İmparatorluğun maliyesini kontrol etmeye devam ederler, ithalat ve ihracat vergilerini ayarlayarak ekonomisinin tümüyle bağımlı karakterini sürdürürler ve genel olarak, Osmanlı egemenliğini hiçe sayan kapitülasyon rejimi altında ülke-aşırı ayrıcalıkların uygulanmasında ısrar ederek statükoyu korurlardı. Bu yüzden, devrimden sonra İttihatçıların ilk işlerinden biri kapitülasyonlara saldırmak oldu ve bu da Büyük Devletler'le aralarında çatışmaya yol açtı.

Gayrimüslim cemaatler de *millet* sistemi altında geniş ayrıcalıklara sahiptiler ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, her cemaat, fiilen, topluluk ile devlet arasında aracı rolünü oynayan kendi dini önderlerine karşı sorumlu hale gelmişti. İmparatorluk geriledikçe Büyük Devletler, *milletleri,* İmparatorluk içinde kendi çıkarlarını savunacak vekiller olarak kabul etmeye başladılar. Böylece 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması, Rusya için, Rum *milleti* üzerinde koruyucu rolünü oynamanın mazereti oldu. Fransa da aynı şekilde, padişahın Katolik uyruklarını koruma hakkının kendisinde olduğunu iddia etti. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Yahudiler dışındaki bütün gayrimüslim *milletler* kendilerine fiilen bir koruyucu bulmuş durumdaydılar. Büyük Devletler, aralarından birinin tek yanlı kazançlar sağlamasını önlemek amacıyla, zaman zaman hep birlikte Osmanlı devletinin içişlerine karışıyorlardı. Örneğin Yunan Bağımsızlık

Savaşı ve Berlin Kongresi'yle doruğuna ulaşan 1875-1878 Doğu Buhranı sırasında durum böyleydi. Berlin'de Ermeni liderler, Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması için Büyük Devletler'in himayesini istediler.[9] Berlin Antlaşması'nın 1. maddesi bu desteği tanıdı ve bundan böyle "Ermeni Sorunu" uluslararası bir nitelik kazanmış oldu.

Büyük Devletler'in azınlıkları himaye ve Osmanlı devletinin içişlerine karışma siyaseti ile gayrimüslimlerin yabancı tabiyetine geçmeleri süreci el ele gitmekteydi. Osmanlı Rumları; Rus tabiyetine, 1830'dan sonra ise Yunan tabiyetine, ya da kendilerine himaye öneren herhangi bir devletin tabiyetine geçme eğilimindeydiler. Öteki Hıristiyanlar da onların örneğini izlediler ve hatta bazı Yahudiler bile 1871'den sonra İtalyan tabiyetine geçtiler. Bu uygulama temel olarak tüccarlar arasında yaygındı; çünkü onlar, böylece kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlanabiliyor ve aynı zamanda Avrupalılar ile Osmanlı toplumu arasında aracı rolü oynayabiliyorlardı. Osmanlı Vatandaşlık Kanunu'nun çıkarıldığı Ocak 1869 yılına kadar, bir tüccarın, hukuki ve ticari amaçlar açısından yabancı tabiyetine geçmek istemesi anlaşılabilir bir şeydi.[10] 1869 yasasının bu uygulamayı sona erdirmesi beklenirdi. Ama öyle olmadı ve gayrimüslimler, zorunluluk nedeniyle değil, getirdiği ayrıcalıklar nedeniyle yabancı tabiyetine geçmeye devam ettiler.

19. yüzyıldaki bu gelişmelerin sonucu olarak, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu Türkler, İmparatorluktaki en fazla bastırılan unsur durumuna geldiler. Subaylar, resmi görevliler ve bir kısmı artık ihraç piyasası için üretimde bulunmaya başlamış olan toprak sahiplerinden meydana gelen sayıca küçük Türk yönetici sınıfının dışında, Türk halkının büyük

9 Ayrıntılarına değinmemizin gerekli olmadığı Ermeni nüfusu konusunda, bkz. S.J. Shaw ve E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1977, c.2, s.200-205. Yazarlar, Ermeni milliyetçilerinin üzerinde hak iddia ettikleri vilayetlerin hiçbirinde çoğunluk durumunda olmadıkları sonucuna varmaktadırlar. Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Los Angeles, 1967, s.34-37'de, daha yüksek rakamlar vermekle birlikte. Shaw'ların vardığı sonuca katılmaktadır.

10 Yasa. George Young, *Corps de droit Ottoman*, Oxford, 1905, c.2, s.238-240'ta aktarılmaktadır. Aslında *mahmi* (himaye edilen), himayeci devletin uyruğu olmuyordu, ama Osmanlı yetkililerinin, onu öyleymiş gibi kabul etmeleri gerekiyordu. Bu saptamayı, Ankara Üniversitesi'nden Sina Akşin'e borçluyum.

çoğunluğu eski rejim altında acı çekiyordu. Bu rejim, kendi egemenliğini yeniden elde edecek ve saldırgan bir Avrupa'nın tecavüzlerine karşı kendisini koruyacak irade ve güçten yoksundu. Gümrük tarifelerini yükseltmek ya da ticaret vergilerini artırmak yoluyla gelirlerini çoğaltamayan devlet, yalnızca köylünün ürününe daha fazla el koyma yoluna gidiyordu. Kont Ostrorog, köylünün durumunun, "17. yüzyıl Fransa'sındaki köylülerin durumuna çok benzediğini..." yazıyordu:

> "Onlar da, hayâsız bir yasanın baskısı altında, vergilerini ödemek için gerekli parayı bin bir mihnetle kazanırlar ve ancak bunu ödeyecek gücü bulurlar. Eğer ödeyemezlerse o zaman İstanbul çok zor durumda kalır ve vergi tahsildarları; köylüleri, ancak canları yakılınca dik bir yokuşu tırmanmaya razı edilen yorgun atlar gibi, acımasızca sıkıştırırlar ve gerekirse döverler. Ve eğer o zaman bile ödeyemezlerse, zavallı eşyalarına el konur ve onlara yalnızca birinci görevleri olan vergi ödeme görevini yerine getirmeleri için gerekli olanlar dışında, her şeyleri satılıp savılır. İkinci bir görevleri daha vardır: Cephelerde saf doldurmak... Neredeyse sürekli zorunlu askerlik hizmetinin ağır yükü altında ezilirler."[11]

Küçük memurlar, öğretmenler, zanaatkârlar ve esnaftan oluşan kent küçük burjuvazisinin durumu ise, köylülerinkinden sadece biraz daha iyiydi. Siyasi bakımdan köylülükten daha bilinçli olan bu sınıf, var olan bütün sorunlarla baş edebilmek için güçlü bir egemen devlete ihtiyaç olduğunu kavrıyordu. Bu nedenle, 1908'den sonra hem yabancıların, hem de onların gayrimüslim ortaklarının ayrıcalıklarına saldırarak durumu düzeltmeye başlayan İTC'yi destekliyordu. İttihatçılar, ancak ayrıcalıklara son verilebildiğinde Müslümanların rakipleriyle baş edebileceklerini düşünüyorlardı. Onlara göre, Tanzimat reformları ve Kanun-u Esasi'yle hukuki eşitlik sağlanmıştı. Ancak yabancı himayesi ve geleneksel cemaat ayrıcalıkları, fiili bir eşitsizlik yaratmaktaydı ve yasaların uygulanarak bu durumun değiştirilmesi gerekiyordu.

11 Kont Leon Ostrorog, *The Turkish Problem*, Londra, 1919, s.95-96. Bu dönemde devletin köylüden daha fazla vergi aldığını Shaw'lar ortaya koymaktadır, *aynı eser*, s.233. Aşar 1877-1878'de 425.7 milyon kuruştan 1908-1909'da 690.5 milyon kuruşa; tahıl ihracatı ise 1877-1878'de 465 milyon kuruştan 1908-1909'da 753,9 milyon kuruşa çıkmıştı.

Eşitlik sorunu, azınlıklar açısından hem psikolojik, hem de sosyoekonomik boyutlar taşıyordu. Her zaman Osmanlı toplumunun esas yaşantısının dışında, kendi cemaatleri içinde yalıtılmış ve güvenli bir şekilde yaşamışlardı. Şimdiyse onlardan, öbür yurttaşlarla aynı hak ve görevleri paylaşan birer Osmanlı olmaları isteniyordu. Anlaşılması kolay nedenlerle azınlıklar bu siyasete karşı çıktılar; çünkü İngiliz sefirinin dediği gibi, "bütün Osmanlı tebaası için eşit haklar fikri, örtük olarak kendi eski yerleşik ayrıcalıklarını tehdit ettiği için, İmparatorluktaki Rumları ve diğer milliyetleri rahatsız etmişti".[12]

İttihatçılar ve Osmanlı Rum Cemaati

1908'de Osmanlı Rum nüfusu 2 900 000 kadardı; bunlardan 1 800 000'i Anadolu'da (175 000'i İstanbul'da olmak üzere), geri kalanı ise Trakya ve Makedonya'da yaşamaktaydı.[13] Çeşitli cemaatlerin canlı tasvirlerini yapan Ostrorog şöyle yazıyordu:

> "Rum, neredeyse her zaman bir denizci, banker, tüccar, avukat, doktor olduğu kadar bir şehirlidir; Ermeni ile rekabet eder ve çoğunlukla ona üstün gelir. Konstantinopl'da biricik büyük yerli bankerler Rumdur. Sonuç olarak, alkollü içkilerin ve ithal ürünlerinin perakende satışı konusundaki eğilimleri ve yetenekleri nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hemen her bakkal bir Rumdur."[14]

Etnik işbölümüne ilişkin daha ayrıntılı bilgi veren Sussnitzki, ekonominin hemen her alanının, azınlıkların, özellikle de Rum ve Ermenilerin egemenliğinde olduğunu söylemektedir. Gene de Türklerin rolü, genellikle sanıldığı kadar önemsiz değildir. Rumlar, kıyı ticaretini ellerinde tutuyorlar ve Batı Anadolu'da olduğu gibi tarımla uğraştıklarında yerli ve yabancı piyasalar için pazarlık ürünler üretiyorlardı. Ticaret, genellikle iki Hıristiyan cemaati tarafından öylesine denetlenmekteydi ki, fiilen bunların tekeli

12 Lowther'dan Grey'e, bkz. dipnot 8.

13 Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*, Selanik, 1962, s.29-31; Shaw ve Shaw, *aynı eser*, s.241-242.

14 Ostrorog, *aynı eser*, s.12-14; 1886'da İstanbul'un nüfusu için bkz. Shaw ve Shaw, *aynı eser*, s.244.

altındaydı: "Rumlar Küçük Asya'nın batısında, Ermeniler de doğusunda!" Sussnitzki, bu duruma yol açan çeşitli nedenleri saymakta, ancak "nihai neden" olarak "azınlıkların, bazen tebaası da oldukları yabancı devletlerden gördükleri himayeyi ve böylece kapitülasyonlar sayesinde vergiden muaf olmalarını" göstermektedir.[15]

Ne var ki, İTC'nin Rum cemaatine karşı tutumu, bu cemaatin İmparatorluktaki ekonomik durumuna dayanmıyordu. Başlangıçta İttihatçılar, Türk milliyetçileri olmaktan çok Osmanlı yurtseverleriydiler; temel kaygıları, Türk olmayan unsurları dışlayarak değil onları da katarak Osmanlıcılığı geçerli kılmaktı. Bu anlayışın başarısı, cemaatlerin olumlu tepkilerine bağlıydı ve bu konuda Rumların işbirliği çok önemliydi. Ne var ki, Rumların tepkisi olumsuz oldu; bunun nedenini bulmak o kadar zor olmasa gerektir.

1869'daki Vatandaşlık Kanunu'na karşın *millet* sistemini dağıtmak ve bir Osmanlılık kimliği oluşturmak yönünde herhangi bir girişim yoktu. Rumlar, geçmişte olduğu gibi "özerk nitelikteki ayrı hukuki cemaatler halinde örgütlenmiş olarak yaşıyorlar, cemaate ilişkin bütün işlevleri kendileri yerine getiriyorlar, serbestçe ibadet ediyorlar ve yüzyıllar boyu milli duyguyu ayakta tutmuş olan kiliselerini ve okullarını destekliyorlardı... Böylece Hıristiyan halk, Müslüman toplumla kaynaşmıyor ve daha da önemlisi kendi milli bilincini koruyordu".[16] Üstelik Rumlar, sultanların eskiden İmparatorluğu kendilerinden gasp etmiş olduklarını düşünüyor ve şimdi İmparatorluk geriledikçe meşru halefin, Bizans'ın mirasçısının gene kendileri olduğuna inanıyorlardı. Yunan devletinin kurulması ve 19. yüzyıldaki gelişmeler, bu eğilimi güçlendirmişti. Osmanlı Rumları ya Atina'ya, ya da bir Bizans canlanışı fikrine bağlıydılar ki, bunlar zaten bir madalyonun iki yüzüydü. Osmanlıların, daha sonra da Türklerin yeniden canlanması bu ideallere yönelik en büyük tehdit olarak görülüyor ve dolayısıyla ne pahasına olursa olsun önlenmesi gerektiği düşünülüyordu.

İttihatçılar ile Rumlar arasındaki ilişki, Rusya'nın, İmparatorluktaki siyasi ve ekonomik amaçlarına ulaşmak için geleneksel olarak Rum cemaatini kullanması yüzünden daha da karmaşıklaşıyordu. Bu süreç 1774

15 A.J. Sussnitzki'nin 1917'de yayımlanan makalesi için bkz. C. Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Şikago, 1966, s.120-121.

16 Pentzopoulos, *aynı eser*, s.33; ayrıca, Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, s.114-135.

Antlaşması ile meşrulaştırılmış, ancak, Rusya'nın, Türkiye'nin savaş tazminatını siyasi ve ekonomik amaçları için kullanmasına olanak sağlayan 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndan sonra uygulamaya geçilebilmişti.[17] Bu dönemde artık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda, Rus tabiyetinde olduklarını gösteren belge taşıyan önemli sayıda kişi vardı" ve hatta bazı Rum tüccarlar, konsolosluk görevlisi sıfatıyla diplomatik bir statüye bile sahiptiler. "Bursa ve Tekirdağ'daki (Rodosto) (Rus) konsolos yardımcıları Rumdu. Bursa'daki, madencilik ve ticaretle ilgiliydi. Diğerinin ise Lüleburgaz'da bir çiftliği vardı. Aydın ve Rethyennon'daki (Girit) konsolosluk görevlileri de Rumdu. Birinin bir çiftliği vardı, diğeri ise ticaretle uğraşıyordu".[18]

Bu olumsuz etkenlere karşın İttihatçılar, temsili hükümetin, bütün ayrılık unsurlarını ortadan kaldırarak çeşitli cemaatleri çoğulcu bir Osmanlı milleti içinde kaynaştıracağı konusunda iyimserdiler. Anayasa zaten eşit hak ve görevler tanımıştı. Kısa zamanda seçilecek olan Meclisin de farklı etnik ve dini gruplar arasında birlik ve işbirliği havası yaratması bekleniyordu. Ne var ki olaylar, İttihatçıların umutlarının aşırı iyimser ve safça olduğunu çabucak ortaya koydu.

Rum patriği Yuvahim (Joachim) Efendi, yeni rejimin, kendi cemaatinin ayrıcalıkları açısından oluşturduğu tehdidin iyice farkındaydı. Ve bu tehdidi, Osmanlı hükümetinin Osmanlıcılık programından tavizler vermesini talep eden bir bildiri yayınlayarak karşılamaya çalıştı. Babıâli'nin, kişi ve vicdan özgürlüğünü tanımasını ve milletlerin geleneksel olarak elde ettikleri hakları temel ilkeler olarak kabul etmesini; din ve eğitim ayrıcalıklarını tanımasını; Birleşik Patrikhaneye ve Rum *milletine* geçmişte verilen hakları ve aynı zamanda da ihlal edilmiş olan hakları bütünüyle iade etmesini; İmparatorluktaki çeşitli milletlerin kendi din, inanç, gelenek ve özellikleri doğrultusunda gelişmelerine izin vermesini; birliklerin dini mensubiyete göre oluşturulacağı ve askere alınan bölgede kullanılacağı bir askere alma sistemini uygulamasını ve bütün yerel meclisleri genişleterek İstanbul'dan bağımsız hale getirmesini talep ediyordu.[19]

17 Michael Milgrim, "The War Indemnity and Russian Commercian Investment Policy in the Ottoman Empire, 1878-1914", Osman Okyar (derleyen), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Ankara, 1975, içinde s.298.

18 *Aynı yerde,* s.356 ve *passim.*

19 *Tanin,* 27 ve 28 Ağustos 1908. *The Times* (28 Ağustos 1908), üçüncü talebin, Bulgar Piskoposluğu ile geçmişte Ortodoks kilisesine mensup olan Romen dini topluluklarının bastırılmasını ima ettiği gözlemini yapıyordu.

İttihatçılar, Patriğin bildirisi karşısında hayal kırıklığına uğradılarsa da bunu açığa vurmadılar. Tersine Fazlı (Tung) Bey'i Yuvahim Efendi'ye yollayarak İTC'nin, Patrikhanenin o güne dek yararlandığı özel hak ve ayrıcalıkları hiçbir şekilde kısıtlamaya niyeti olmadığını bildirdiler.[20] Bu iş için Fazlı Bey'in seçilmiş olması ilginçtir; çünkü kendisi İttihatçı değil Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi grubunun üyesiydi; onun, Patrik üzerinde daha inandırıcı bir etki yapacağı düşünülmüş olmalıdır. Birkaç gün sonra ise bizzat Sabahattin, Yuvahim Efendi'yi ziyaret ederek "Fatih Sultan Mehmet'in Rum Patrikhanesine tanıdığı ayrıcalıkların devam edeceği konusunda garanti vermişti..."[21]

Ancak 1908 Eylül'üne gelindiğinde Patrik, Türklerin verdiği güvencelerden çok genel seçimlerin sonuçlarıyla ilgiliydi. Uzun bir cemaat içi seçim geleneğine sahip olan gayrimüslim cemaatler bu konuda avantajlı durumdaydılar. Aslında iyi örgütlenmiş olduklarından, yalnızca seçmeni seferber etme ve sandık başına yollama üstünlükleri nedeniyle bile kendi nüfuslarına göre çok fazla adayın seçilmesini umabilirlerdi. Buna karşılık Türkler ve Müslümanlar, hem iyice bölünmüş durumdaydılar, hem de bir örgütlenme ve seçim geleneğinden yoksundular. İttihatçılar, alelacele ülkenin dört bir yanında şubeler açarak ve oyları denetleyen yerel güçlerle uzlaşarak bu eksikliğin üstesinden gelmeye çalıştılar.

Patrik, sandık başlarında kendi cemaatinden çok sayıda kişiye Osmanlı tebası olduklarını belgeleyemedikleri için oy kullandırılmadığını gördü. Bunların birçoğu gerçekte yabancı tebaası olmakla birlikte çoğunluk, vergi vermekten kaçınabilmek için hiçbir zaman yurttaşlık ya da tezkere (nüfus cüzdanı) için başvurmamış olanlardı.[22] Rumlara göre bu açıklamalar, Mecliste kendi temsillerini kısıtlamak amacıyla düzenlenmiş çirkin seçim hilelerini örtbas etmek için kullanılan bahanelerdi.

Seçimlerde bazı düzensizlikler olduğuna kuşku yoktur; öylesine istikrarsız ve olgunlaşmamış bir siyasi ortamda, başka türlüsü herhalde şaşırtıcı olurdu. İlk başta yalnızca Rumlar, durumdan hoşnut değildi ve Patrik yetkililere şikâyette bulundu. Doyurucu bir yanıt ala-

20 *Tanin*, 29 ve 30 Ağustos 1908; aynı zamanda Lowther'dan Grey'e, No. 535, gizli, Tarabya, 1 Eylül 1908, F.O. 371/546/30971.

21 Lowther'dan Grey'e (dipnot 8'e bkz).

22 *İkdam*, 4, 5 ve 6 Kasım 1908; D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Selanik, 1966, s.391, not 47. Ayrıca bkz. Abraham Galanté, *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932, s.116.

mayınca da doğrudan Sadrazam Kâmil Paşa'yla görüşmeye karar verdi. Ancak bu görüşme de onu tatmin etmedi, çünkü Kâmil Paşa, seçimlere hile karıştığı yolunda herhangi bir kanıt bulunmadığını ve bu yoldaki Rum iddialarının yanlış bilgiye dayandığını söyledi. Bunun üzerine Yuvahim Efendi, eğer Babıâli yapılan haksızlıkları tamir etmek için önlem almazsa, seçimleri boykot ve istifa edeceği tehdidinde bulundu.[23]

İstanbul'da hava gergindi. Bu yüzden İttihatçılar araya girerek Babıâli ile Patrik arasındaki uyuşmazlığı çözmeye karar verdiler. 23 Ekim'de, iki Türk ve bir Rum'dan oluşan bir heyet, Yuvahim Efendi'yi ziyaret ederek, Mecliste, cemaatinin nüfusuyla orantılı bir temsil önerdi. Bu öneri kabul edildi ve Patrik, ayrıntıları İTC'yle birlikte belirlemek üzere iki kişiyi görevlendirdi. Cemiyet, kamuoyundaki spekülasyonlara yanıt olarak, kendi girişimiyle Kâmil Paşa ve Patrik arasındaki uyuşmazlık arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını ileri sürdü. Bu toplantıları yapmaktaki biricik amaç, *milletler* arasında birlik ve uyum sağlamak ve hepsinin Mecliste hak ve nüfuslarına oranlı bir temsile kavuşacakları konusunda güvence vermekti.[24]

Bu arada Patrik, İTC'yle görüşmeler konusunda fikir değiştirmeye başlamıştı. Cemiyet, sonuç olarak, bir siyasi örgüttü ve onu muhatap kabul etmekle Patrik, kendi itibarını sarsarken onunkini yükseltmiş oluyordu. Bir siyasi partinin düzeyine inmek yerine, geleneksel olarak yaptığı gibi Babıâli'yle "hükümete karşı hükümet" düzeyinde bir ilişki kurmalıydı.

Kasım başında İTC'yle tartışmalarda anlaşmazlık çıkınca Patrik, yeniden hükümete başvurdu. Ancak bu kez Sadrazam tarafından değil, Dahiliye Nazırı İbrahim Hakkı Bey tarafından kabul edildi. Yuvahim Efendi, şikâyetlerini tekrarladı ve hükümeti, seçimlerde kendi cemaatine karşı ayrım yapmakla suçladı. Epir'deki köylülerin oy vermesi özel konusuna gelindiğinde Nazır, bunların Osmanlı yurttaşı olmadıkları için oy kullanamayacaklarını bildirdi. Gene de bu bölgeyi temsil edecek Yunanlı mebuslar olacaktı. Bu arada hükümet, yapılmış olabilecek haksızlıkları düzeltmek için elinden gelen gayreti sarf edecekti.[25]

23 *Stamboul*, 23 ve 24 Ekim 1908.
24 *Tanin*, 24-26 Ekim 1908.
25 *Tanin*, 4 Kasım 1908.

Birkaç gün sonra Rum ve Ermeni cemaati liderleri, İstanbul seçimlerinde ortak bir cephe oluşturmayı kararlaştırdılar. Birlikte girişikleri ilk iş, Babıâli'ye şikâyetler listesi sunan bir heyet yollamak oldu. Her iki cemaat de, sayılarına uygun oranda temsilciye sahip olmadıklarından yakınıyor ve Rumlar kırk, Ermeniler de yirmi mebusluk kontenjan istiyorlardı.[26] Hakkı Bey, hükümeti savunarak o ana dek seçimlerin, daha uzun bir anayasal geleneğe sahip olan pek çok devletinkinden daha dürüst bir şekilde yürütüldüğünü söyledi. Heyeti, her iki toplumun nüfuslarıyla hiç orantılı olmayacak derecede şişirilmiş bir temsil talep etmekle suçladı ve yetkililerin, azınlıkların haklarına saygı göstermek yolunda her türlü çabayı gösterdiklerine ilişkin güvence verdi. Konuşmasının sonunda ise, Osmanlılık duygusunun henüz cemaat kimliğinin yerini alamamış olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirdi.[27]

Seçimler, özellikle seçmenlerin oy vermeden önce kimlik göstermelerinin zorunlu kılındığı İstanbul'da tartışma yaratmaya devam etti. 21 Kasım'da Pera Rumları, bu önlemi protesto ettiler ve ertesi gün, önde gelenlerinin yönetiminde, Babıâli önünde gösteri yaptılar. Kâmil Paşa, şikâyetleri dinledikten sonra, seçim yolsuzluklarından şikâyet edenin yalnızca Rumlar olduğunu söyledi. Aslında şikâyetlerin Meclise getirilmesi gerektiğini, o zaman belli yerlerdeki seçimlerin geçersiz sayılıp sayılmayacağına onun karar vereceğini belirtti. Sadrazamın yanıtı, önde gelenleri tatmin etmiş gibi görünüyordu. Ancak geniş gösterici kalabalığının dağıtılmayı reddetmesi üzerine, süvariler işe karışmak zorunda kaldılar ve bu da, olayı neredeyse bir isyana dönüştürdü.[28] Bundan sonra seçimler az çok olaysız geçti ve yeni Meclis 17 Aralık'ta açıldı.

Buraya kadar, İttihatçıların Patrik'le olan ilişkilerinin başarılı olduğunu söylemek zordur. Örneğin çok az sayıdaki İttihatçı Rumlardan olan ve Osmanlıcılığa inanan Orfanides Efendi gibi Rum mebuslarının desteklenmesi konusunda onu ikna edememişlerdi. Bir bütün ola-

26 *Stamboul*, 11 Kasım 1908. Aslında, 1908 Meclisinde Rumlar 26, Ermeniler ise 14 üyeyle temsil ediliyorlardı. Bkz. F. Ahmad ve D.A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1976, s.247.

27 *Stamboul*, 11 Kasım 1908.

28 *Aynı yerde*, 22-24 Kasım 1908; H.C. Yalçın, *Siyasal Anılar*, Ankara, 1976, s.52.

rak, Meclisteki Rum mebusları Panhellenistti; bunların Osmanlıcılık konusundaki horlayıcı tutumlarını Boşo (Boussios) Efendi'nin şu sözleri ortaya koymaktadır:

"Ben, Osmanlı Bankası ne kadar Osmanlıysa o kadar Osmanlıyım!"[29]

Hepsi bu kadar dobra olmamakla birlikte, hemen hepsinin aynı duyguyu paylaştığı anlaşılmaktadır.

Rumların bu tutumunun ardında yatan nedenleri bulmak zor değildir. Bölünmüş durumları siyasi partilerde ifadesini bulan Ermeni (ve Bulgar) cemaatinin tersine, Rum cemaati, siyasi bakımdan türdeşti ve Ortodoks Kilisesi ile Patriğin mutlak otoritesi altındaydı. Rum proletaryası ve sendikalar bile Kilise'nin siyasi üstünlüğünü kabul ediyor ve 1908'de ortaya çıkan geniş Osmanlı sosyalist hareketi içinde çalışmayı reddediyorlardı. Rum cemaatinin tutumunun ardında, kendisini Atina'yla kesin olarak özdeşleştirmesi yatıyordu; Atina'da ise irredantizm ve *Megali İdea* (Büyük İdeal) ikiz ateşi güçlü bir şekilde yanmaktaydı ve ona göre, Osmanlı toplumu "kurtarılmamış Rumlar"dan oluşuyordu. Bu tutum, 1919-1922 "Anadolu macerası"na kadar geçerliliğini korudu ve ancak nüfus mübadelesinden sonra sona erdi.

İttihatçılar ile Patrik arasındaki ilişkinin anlaşılmasına yardımcı olan en önemli etkenlerden biri, Patriğin, Osmanlı Liberalleriyle olan gayri resmi seçim ittifakıydı. İlk başta Liberaller İTC'yle işbirliği yapmışlar, ama kısa zamanda ortaklarına üstün gelemeyeceklerini anlamışlardı. Bu yüzden 1908 Eylül'ünde, İTC'ye karşı Osmanlı Ahrar Fırkası'nı kurdular. Liberaller "İttihat (birlik) ve Terakki (ilerleme)"ye karşı "idarede adem-i merkeziyeti ve şahsi teşebbüs"ü öneriyorlar ve genel olarak, gayri manevi önderleri olan Prens Sabahattin'in fikirlerini savunuyorlardı. Bu program ve statükoyu korumayı vaat eden bir ekonomik sistem önerisi, Rumlara ve bazı Ermeni gruplarına çekici geliyor ve bunlar partiyi coşkuyla destekliyorlardı.

11 Kasım'da Liberallerin bir heyeti, seçimde işbirliği konusunu görüşmek üzere Patriği ziyaret etti. Yuvahim Efendi, ilke olarak bu

29 Bu, sonradan uydurulmuş bir söz olabilir, ama, gene de o günlerin havasını vermektedir ve sık sık da aktarılmaktadır. Bkz. H.C. Yalçın, "On Yılın Hikâyesi", *Yedi Gün*, c.7, No. 176, Temmuz 1936, s.22.

öneriyi kabul ettiğini bildirdi. Ancak cemaatin önde gelenlerine danıştıktan sonra, kendi mevkiinin politikaüstü kalmayı gerektirdiğini ve dolayısıyla bir siyasi partiyle açık işbirliğine girmesinin doğru olmayacağını belirtti. Ancak Rum mebuslar ile Liberal mebusların Mecliste birbirlerini desteklememeleri için hiçbir neden görmediğini de sözlerine ekledi.[30] İki taraf birbirlerinin seçim listelerini destekledilerse de, bunun liberal adaylara bir yararı olmadı ve İstanbul'da bir teki bile seçilemedi. Mecliste Ahrar Fırkası, Müslüman Arap ve Arnavutlardan gayrimüslim gruplara kadar, bütün İttihatçı aleyhtarı unsurları kendine çekiyordu. Özellikle Rumlar, Liberalleri destekliyorlardı ve bu durum, İttihatçılar ile Patrikhane arasındaki ilişkilerin sona ermesine yol açmıştı.

Kâmil Paşa önderliğindeki Liberaller, İttihatçılara karşı seçimlerdeki başarısızlıklarından sonra Cemiyetin siyasi gücünü, İTC'nin iktidar temelini oluşturduğunu düşündükleri silahlı kuvvetler üzerinde denetim kurarak sarsmaya karar verdiler. 1909 Şubat'ında Kâmil Paşa, Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına kendi adaylarını atadı. Ancak İttihatçılar, Meclis te, bu atamaların Anayasa'ya uygun olmadığını gündeme getirdiler ve güvensizlik oyuyla Sadrazamı düşürdüler. Kâmil Paşa'nın düşüşü, Liberallere ve destekçilerine indirilmiş ağır bir darbeydi; bunun üzerine muhalefet, İTC'yi yasal olmayan yöntemlerle yıkmaya karar verdi.

Kâmil Paşa'nın düşüşüyle başlayan ve 13 Nisan 1909 karşıdevrimiyle doruğuna ulaşan İttihatçı aleyhtarı kampanya içinde İstanbul Rum basını önemli bir rol oynadı. 25 Mart'ta Sadrazam Hilmi Paşa, bu konuyu Meclise getirdi. Farklı etnik ve dini gruplar arasındaki ilişkileri zehirleyen bölücü ve yıkıcı gazeteciliğin önlenmesi için bir basın yasası çıkarılmasını istedi. Özellikle sorumsuzca bir davranış olarak *Neologos*'taki bir makaleyi örnek verdi. Hilmi Paşa'nın konuşmasının ardından başlayan tartışmada *Prodos*'un faaliyetleri de eleştirildi. Önerilen basın yasası ise, Mebusan Meclisi'ndeki İttihatçı aleyhtarı muhalefet yüzünden çıkarılamadı.[31] Sonuç olarak Liberal ve gerici basın, karşıdevrim sırasında kendini tam olarak ortaya koyuncaya kadar faaliyetini dizginsiz bir şekilde sürdürdü.

30 *Stamboul*, 12-14 Kasım 1908.

31 *Tanin*, 26 Mart 1909; Lowther'dan Grey'e belgesi içindeki Hilmi Paşa'nın Muhtırası eki, No. 223, gizli, Pera, 30 Mart 1909, F.O. 371/761/12788. İstanbul, Rum basınının *Tanin*'e ve dolayısıyla İTC'ye karşı düşmanlığı konusunda bkz. Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.52-53.

"Gerici hareket"in gerçek karakteri, Rum basınının ona karşı tutumu sayesinde kısa zamanda ortaya çıktı. Bir "Müslüman fanatizmi" patlamasının gayrimüslim azınlıkların yüreğine korku salması beklenirdi. Oysa bu kez korkmalarına gerek yoktu, çünkü "fanatikler" dikkatli bir şekilde yalnızca "allahsız İttihatçılar"a saldırıyorlar ve "kâfir" Hıristiyanlar ve Avrupalılar şöyle dursun, daha Batılaşmamış ve dolayısıyla da "daha allahsız hale gelmiş Liberaller"e dokunmuyorlardı. Rum basını İttihatçı düşmanlarına karşı övgüyle doluydu ve özellikle *Neologos,* isyancı askerleri, oynadıkları rolden ötürü kutluyordu:

> "Ordu yurtseverliğin büyük ödülünü kazanmıştır ve 13 Nisan 1909 bundan sonra 24 Temmuz 1908 kadar şerefle hatırlanacaktır. Ordu dün başka hiçbir duyguyla değil, yalnızca vatan aşkıyla davranmıştır."[32]

Karşıdevrime kadar İttihatçılar Osmanlıcılık idealine azınlıklarla görüşmeler yoluyla varmaya çalışmışlardı. Bu yöntemin iflas etmesi, onları Meclis yoluyla bu hedefe ulaşmaya yöneltti. Bu yüzden Haziran 1909'da azınlıkların siyasi ve kültürel özerkliğini kısıtlamaya ve bu faaliyetlerin –örneğin eğitimin– denetimini devlete vermeye yönelik yasa önerileri getirmeye başladılar; böylece devlet daha sonra okullarda bir ortak Osmanlı kültürü yaratmaya girişebilecekti.

Bu siyaset bazen "Osmanlılaştırma" olarak tanımlanır, ancak bu terim Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Slavlar için "Almanlaştırma" ve "Macarlaştırma" teriminin ifade ettiği anlamı içermez. Osmanlı, bir hanedan adıydı ve bu yüzden de milli bir renkten yoksundu. Bir anlamda, azınlıklar içindeki ve devlete hizmet eden küçük yukarı tabaka zaten "Osmanlılaşmıştı" Ancak bu, söz konusu tebaanın dini ve etnik kimliği ortadan kaldırılmadan gerçekleşmişti. İttihatçılar, bu süreci daha geniş çapta, İmparatorluğun bütün tebaasını içine alacak şekilde devam ettirmek istiyorlardı.

Bu siyaset hem Osmanlıca –yani Türklerin değil, hele köylülerin hiç değil, Osmanlıların dili– hem de ayrılıktan ziyade birliği özen-

32 F. Ahmad, *The Young Turks,* Oxford, 1969, s.43; *İkdam*'da yeniden basılan *Neologos* makalesi, İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası,* İstanbul, 1961 içinde s.210-211'de bulunabilir. Karşıdevrimin en ayrıntılı incelemesi Sina Akşin'in *31 Mart Olayı* dır (İstanbul, 1970).

dirme amacı taşıyan ortak bir tarih öğretimini gerektirdiği için, onu eleştirenler tarafından Türkleştirme olarak da tanımlanır. Oysa 1909'da İttihatçılar arasında bile genel bir Türklük bilincinden söz etmek için henüz erkendir; böyle bir eğilim ancak Balkan Savaşları sırasında dikkat çekmeye başlayacaktır. Hüseyin Cahit Yalçın, yeni rejimin, Osmanlıcılığı geliştirmek için Türkçülüğü bastırdığını söyler. "'Osmanlı' kelimesine hiçbir zaman, baskı döneminde (yani Abdülhamit zamanında) bile Meşrutiyet'ten sonra olduğu kadar değer verilmemiştir... Kanun-u Esasi yeniden yürürlüğe konur konmaz olaylar, bizi, Türk olduğumuzu unutmaya zorladı. Kullandığımız tek terim 'Osmanlı'ydı."[33] Ayrıca İttihatçıların Osmanlıcılık uygulaması bile pek gönülden değildi. Arnavutluk'ta Osmanlı-Arap yazısının kullanılmasını istiyorlardı, ama, muhalefetle karşılaşınca bu projeden vazgeçip Latin Alfabesi'nin egemen olmasına izin verdiler.[34] Balkan Savaşları'ndan sonra İttihatçılar, merkeziyetçilik ilkesi konusunda bile taviz vermeye başladılar.

Dil konusu hiçbir zaman sorunun özü değildi, ancak azınlıklar tarafından sanki öyleymiş gibi kullanıldı. Azınlıkların eğitim görmüş olanları, Müslüman okumuşların çoğundan daha iyi Osmanlı Türkçesi okuyup yazıyorlardı. Bunun nedeni Hıristiyan okullarının, elit devlet okulları ve yeni kurulan İttihatçı *Terakki* okulları dışında, ortalama Türk okulundan çok daha iyi olmasıydı.

Bu dönemde Anadolu'daki durumu anlatan Ahmet Şerif, döne döne bu olguyla yüz yüze geliyordu. Örneğin, Aralık 1909'da Ankara vilayetinin küçük bir kasabası olan Nallıhan'daki iki okulu ziyaret etmişti. Türk okulu "küçük, rutubetli, fena kokulu bir oda"dan ibaretti; "içinde, üç ayrı sınıftan yirmi beş çocuk" vardı:

> "Öğretmen efendi de okul kadar ihtiyar ve bezgin... Siz de bulunsanız, yanımda bulunan kaymakamın derslerinden sorduğu sorulara karşı çocukların ne kadar çaresiz kaldıklarını görür, benimle ağlardınız. Çocuklardan bazılarının ellerinde kitap bile yoktu... Hiç biri ne okuduğunun farkında değil, çünkü sadece

33 Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.39.

34 Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton, 1967, s.389-390 ve *passim*.

ezberlemiş... Bugünkü perişan durumlarını söylediğim okullar ile Ermeni okulunu karşılaştırmaktan çıkarılabilecek sonuç hareket için örnek, teşvik için bir darbe olmalıdır.

"Muhterem Ermeni vatandaşlarımızın okuluna kaymakam beyle gittik. Uzun bir dershanede elli kadar öğrenci vardı. Nazik ve mültefit müdür efendi bizi karşıladı. Okulun teşkilatı, öğretimi hakkında bilgi verdi. Durumu ve hareketleri, öğrencilerinden, canlı eserlerinden gurur duyduğunu anlatıyordu. Kaymakam dört-beş genç efendi çağırttı, çeşitli derslerden, coğrafya, hesap, Türkçe ve Arapça gibi derslerden sorular sordu. Çocuklar hepsine de iyi cevaplar veriyorlardı...

"Herhalde gerçek, bu okulda çocukların öteki okullara (Türk okullarına) göre çok daha iyi bir şekilde talim ve terbiye edildikleri, hatta Türkçe gramer kaidelerinde, okuma ve yazmada onlardan pek ileri bulunduklarıdır."[35]

Eğer Ahmet Şerif'in bu okullardan bir şikâyeti varsa o da, "bu vatan yavrularına coğrafyada kıtaların ve memleketlerin, hesapta bazı terimlerin Türkçe olarak" öğretilmemesiydi:

"Bunu doğru bulmuyorum, çünkü bu saygıdeğer vatandaşlarımız Türkçeyi bizim kadar bilirler. Derslerde Türkçe kullanılırsa daha kolay ve faydalı olacağını zannediyorum."[36]

Ahmet Şerif yazılarında sürekli olarak, birlik ve ilerleme için biricik formülün, bütün Osmanlılar için ortak bir eğitim olduğu şeklindeki İttihatçı inancı tekrarlar. İTC, bu amaca, Maarif Nazırının ülkedeki bütün okulların öğretim programını denetlemesini mümkün kılan yasalar çıkararak ulaşmayı düşünüyordu. Gayrimüslimlerin, okul çocuklarına manevi eğitim verme haklarının ortadan kalkacağı korkusu, yasaya "es-

35 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, İstanbul 1325/1909, s.137-139; Çetin Börekçi'nin yayına hazırladığı yeni modern basımında ise s.120-122 (bundan sonra "Şerif, 1977" olarak anılacaktır). Mecliste Hasbi Efendi'nin 3 Temmuz 1909 günü yaptığı konuşmada, Rum okullarının Türk okullarından üstün olduğunu söylemesi, dini kisveli mebuslar tarafından protestoyla karşılandı.

36 Şerif, 1977, s.111.

kiden beri var olan dini eğitimin teminat altında olduğu" ibaresinin eklenmesiyle giderilecekti. Yasa 8 Haziran 1909'da Meclisin önüne geldiğinde, gayrimüslim mebuslar –Rumlar, Ermeniler ve Slavlar, ama Yahudiler değil–, bu ibarenin şu şekilde düzeltilmesini istediler:

"Eskiden beri var olan eğitim sistemleri korunacaktır."

Bu konuda açılan tartışma, İttihatçıların fikirleri ile gayrimüslimlerin fikirleri arasındaki derin ayrılığı ortaya koydu. İstanbul Rum mebusu Kozmidi Efendi, her cemaat okulunun öğrencilerine kendi cemaatine özgü dersleri okuttuğunu söyleyerek yeni yasaya göre Rum öğrencilerin Aristo ve Eflatun'u okumalarının yasaklanıp yasaklanmayacağını sordu. Milli edebiyatın –Yunan edebiyatını kastediyordu!– incelenmesinin yasaklanıp yasaklanamayacağı da merak ediyordu, çünkü yasaya göre Maarif Nazırının buna hakkı vardı. Kozmidi Efendi, eğitimin ülkeyi birleştirmede önemli olduğunu kabul ediyordu, ama her cemaatin kendi eğitim programını devam ettirmesi gerekirdi. Konuşmasına, yasanın, Rum ve Ermeni okullarına gerçekten izin verip vermeyeceği sorusuyla son verdi. Kozmidi'nin konuşması Yorgi Huneyos (Selanik), Pançedoref (Manastır), Krikor Zohrab (İstanbul) ve Boşo Efendi tarafından desteklendi, ama yeni yasanın *milletlerin* geleneksel ve eski ayrıcalıklarını tehlikeye soktuğunu yalnızca Boşo Efendi söyledi.

Bu tartışmada ve ötekilerinde temel sorun, cemaatlerin ayrıcalıkları sorunuydu ve İTC adına konuşan Cavit Bey de bu konunun üzerine gitti. Cavit Bey, kendisinden önceki bütün konuşmacıların, Boşo Efendi dışında, açık bir şekilde konuşmadıklarını ve "ayrıcalıklar" sorununu ortaya getirmekten dikkatle kaçındıklarını söyledi. Artık eşitlik sağlanmış olduğuna göre, insanların, salt dini nitelikte olanlar dışında ayrıcalıklardan hâlâ nasıl söz edebildiklerini Cavit Bey anlayamıyordu. (Kozmidi ile Zohrab Efendi, oturdukları yerden "bu bir milli varlık meselesi" diye bağırdılar.) Eğer eğitim sisteminin dokunulmazlığı kabul edilirse, o zaman Maarif Nazırı, Osmanlı birliğine aykırı durumları nasıl tespit edebilirdi? Cavit Bey'e göre, cemaat ayrıcalıklarına dayanan eski sistemi koruma arzusu, "Osmanlı birliğinin yüreklerde değil, yalnızca ağızlarda var olduğunu" ortaya koyuyordu. Cavit Bey, ilköğretimin bütün cemaatlerde ser-

best olacağını söylüyor, buna karşılık "okullarda egemen olan fikirler üzerinde denetimimiz (devletin denetimi) olmalıdır, yoksa bir anayasaya ve Osmanlı birliğine sahip olamayız" diyordu.[37]

Selanik İttihatçı mebusu Mustafa Rahmi de, hükümetin klasik Yunan edebiyatının okutulmasını yasaklayıp yasaklamayacağı sorusuna yanıt verdi ve hükümetin böyle bir niyeti olmadığını, ayrıca klasik Yunan edebiyatının yalnızca Yunanlıların değil, bütün insanlığın malı olduğunu söyledi.[38] Mecliste, *İlyada*'yı Arapça'ya çeviren Süleyman Bustani'nin (Beyrut) bulunmasından gurur duyulduğunu da ekleyebilirdi. Son olarak Talât Bey (Edirne) kapitülasyonların ilgasının söz konusu olduğu bir dönemde, eğitim ayrıcalıklarının nasıl olup da sürdürüleceğini anlamadığını bildirdi. Az sonra azınlıkların önerisi oylandı ve reddedildi.

Gayrimüslimler, özellikle Rumlar, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı uyruklarının askere alınmasını öngören Askerlik Yasası'nın (Anasır-ı Gayrı Müslimenin Kur'aları Hakkında Kanun) uygulanmasını da tartışma konusu yaptılar. İlke olarak yasaya karşı değillerdi, ama ne askerlik yapmak, ne de askerlikten muaf tutulmak için bedel ödemek istiyorlardı. Örneğin Patrik, "Hıristiyan askerler için ayrı birlikler ve barakalar olmasını ve İslam dinine geçirilmeye karşı garantiler bulunmasını" istiyordu.[39] Askerlik yapma seçeneğini de getirmekle birlikte İttihatçılar, aslında gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulma bedelini ödemeye devam etmelerini yeğ tutarlardı, çünkü bu hazine için yılda aşağı yukarı 120 bin TL demekti. Ayrıca gayrimüslimlerin askere kabul edilmesinin, özellikle Patriğin talepleri yerine getirilecek olursa, sorun yaratması kaçınılmazdı. Böylece yasa çıkarıldı ve Kanun-u Esasi'nin eşitlik talebi karşılanmış oldu. Ama fiili durum, gayrimüslimlerin (ve müslimlerin) bedel ödeyerek askerlikten kaçınmalarını mümkün kıldı; ancak bu dönemde çok sayıda gay-

37 Bu tartışma, 9 Haziran 1909 tarihli İstanbul basınına dayanılarak özetlenmiştir; ayrıca bkz. Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.145. Burada yazar *Tanin*'de yazdığı bir yazıdan alıntı yapmaktadır (13 Haziran 1909). Bu tartışmaların kısa bir özeti Lowther'dan Grey'e belgesinin içinde de bulunabilir: No. 624, Tarabya, 4 Ağustos 1909, F.O. 371/761/29787.

38 9 Haziran 1909 tarihli İstanbul basını.

39 Dakin (bkz. not 22), s.414, not 24; Meclis tartışmaları, 10, 16, 21, 26 Haziran ve 1, 3, 5 Temmuz 1909 tarihli İstanbul basınından izlenebilir. Yasa, sonunda Ağustos ayında çıkarıldı. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 11 Ağustos 1909. Yasanın uygulaması için bkz. Lowther'dan Grey'e Yıllık Rapor (1910 yılı), No. 103, gizli, İstanbul, 14 Şubat 1911, F.O. 371/1245/6167.

rimüslimin Osmanlı ordusuna yazıldığı da bilinmektedir. Sonunda 15 Şubat 1915'te Meclis, bedelli askerliği resmen yeniden kabul ederek eski durumu geri getirmiş oldu.[40]

Dernekler Yasası'na (Cemiyetler Kanunu) ilişkin tartışma da, eğitim konusundaki tartışma kadar hararetli geçti. Hükümet, bütün dernekleri kendi denetimi altına sokmak ve etnik, milli ya da dini bir temele dayanan siyasi dernekleri yasaklamak istiyordu. İttihatçılar, bu tür siyasi kuruluşların ayrılıkçılığı körüklediğini ve İmparatorluğun birliğini baltaladığını savunuyorlardı. Yasanın amacı, Osmanlı toplumunun kültürel çoğulculuğunu bastırmak değil, bunu önlemekti. Dolayısıyla yasa, kültür ve edebiyat derneklerinin kurulması için bir engel oluşturmayacaktı.

Bu açıklamalar, gayrimüslim mebusları tatmin etmedi. Erzurum Ermeni Mebusu Vartakes Efendi, yasanın amacının Osmanlı birliğini zorla gerçekleştirmek olduğunu, oysa bu amaca ancak adil bir politikayla ulaşılabileceğini söyledi. Eğer bu yasa çıkarsa, bazı cemaatler içinde büyük hoşnutsuzluklara yol açacağı ve isyanı teşvik edeceği konusunda hükümeti uyardı. Pançedoref de, bütün cemaatlerin ayrı bir şekilde gelişme hakkını savunarak, bu hakkın her cemaatin kendi yaratıcılığına uygun bir şekilde Osmanlı devletinin ve toplumunun genel ilerlemesine katkıda bulunmasını sağlayacağını öne sürdü. Ona göre Türkler ve Bulgarlar çiftçi, Rumlar ve Ermeniler tüccardı. Bu farklı unsurların birleşmesi, Osmanlı milletinin gücünü meydana getirmekteydi. Karolidi Efendi (İzmir) de yasaya karşı çıktı; çünkü ona göre yasanın etkisi, hükümetin niyetinden çok farklı olacaktı. Karolidi, "iyi bir Rum olmadan iyi bir Osmanlı olamam, iyi bir Hıristiyan olmadan Müslümanları sevemem. 'Büyük İdeal'imiz var, çünkü büyük bir milletin çocuklarıyız" diyordu.[41] Ancak, "farklı unsurların birleşmesinin yasalar çıkarmakla değil, ortak çıkarlarla gerçekleşebileceğini" söyleyen Hiristo Dalçef (Serez) olmuştu.[42] Ve işte Osmanlı İmparatorluğu içindeki halkların yoksun olduğu şey de tam buydu.

40 *The Orient*, c.6, sayı 9, 3 Mart 1915, s.62.

41 20 ve 21 Temmuz 1909 tarihli İstanbul basını. Karolidi Efendi, Atina Üniversitesi'nde tarih profesörü ve *Encyclopaedia Britannica*'nın 11. basımındaki "Türkiye" maddesinin yazarıydı. Mebus seçildikten sonra, bir Osmanlı vatandaşı olup olmadığı konusu Meclis'te gündeme getirilmişti.

42 F. Ahmad (bkz. not 32), s.62.

Milletler'in çıkarları arasında temel bir çatışma vardı ve İttihatçıların, Sir Gerard'ın, Türk hükümetinin "aynı hizaya getirme" siyaseti[43] dediği şeyi başarmaları halinde Rumlar ile Ermenilerin kaybedeceği çok şey vardı. Ayrıcalıklarından yoksun kalan bazı *milletlerin*, İttihatçıların temsil ettiği Türk küçük burjuvazisi üzerindeki üstünlüklerini kaybetmeleri halinde olacak olan buydu.

Ayrıca İttihatçılar, Pançedoref'in tasvir ettiği işbölümünden de hiç hoşnut değillerdi; bu işbölümüne göre Türk halkının geniş çoğunluğu geri ve sömürülen bir köylülükten oluşuyor, kentli nüfusun geniş kesimini ise iflas etmiş bir devlete hizmet eden küçük memurlar ve subaylar ile himaye edilen azınlıklar ve Levantenler karşısında rekabet olanağından yoksun bulunan esnaf ve zanaatkârlar oluşturuyordu. İttihatçılar, haksız yöntemlerle edinildiğine inandıkları Rum-Ermeni ekonomik üstünlüğüne içerliyorlar ve bu *milletlerin* Osmanlıların yeniden canlanmasına katkıda bulunmayı reddetmelerine kızıyorlardı. İttihatçılar, azınlıkların ve Osmanlı yönetici sınıfının zararına da olsa, kendi sosyal sınıflarının düzeyini yükseltmeye kararlıydılar. Bu gruplarla işbirliği yapmayı tercih ederlerdi; ama karşıdevrim, bunun boş bir hayal olduğunu ortaya koymuştu.

1909 sonlarında Babıâli yeni yasaları, özellikle de Eşkıyalık ve Bozgunculuğun Önlenmesi Yasası (Şekavet ve Mefsedetin Men'i Hakkında Kanun) ile Dernekler Yasası'nı uygulamaya başladı. Amacı, Makedonya'daki gayrimüslim nüfusu silahsızlandırmak ve siyasi dernekleri kapatmaktı. Bu durum Rum ve Bulgar çetelerinin karşı koymasına yol açtı ve bunlar, İstanbul'un kuvvetlerine karşı işbirliği yapmaya başladılar. Bu asayiş ve düzen sağlama siyaseti İTC tarafından değil, karşıdevrimin ardından iktidarı ele geçiren Mahmut Şevket Paşa ile diğer paşalar tarafından uygulandı. İttihatçılar, çete savaşını çok iyi biliyorlardı ve ona karşı savaşı kazanmanın olanaksız olduğunun farkındaydılar.

Makedonya'daki bastırma hareketini gönülsüz bir şekilde destekleyen İttihatçılar, Atina'nın, Girit'in *enosis* ilan etmesini desteklemesini protesto amacıyla Yunan ticaretine karşı girişilen genel boykotla çok daha etkin bir şekilde ilgileniyorlardı. Boykotun bir başka amacı da, Türkler arasında siyasi ve milli bilinci yükseltmekti. Zamanla bu etken, başlangıçtaki amaçtan daha önemli hale geldi; çünkü Cemiyet, artık bir "milli ekonomi" ve bir Türk burjuvazisi ihtiyacının farkındaydı.

43 Lowther'dan Grey'e, No. 611, gizli, Tarabya, 29 Ağustos 1910, F.O. 371/998/32221.

Ne var ki, ne boykot ne de Yunanlılara karşı yürütülen askeri hareket bir sonuç verdi. Boykot kitlelere pek hitap etmedi, çünkü Girit onların bilincine seslenemeyecek kadar uzaktı. Bu yüzden, 1910 yılının ikinci yarısında İTC, daha ılımlı ve tavizkâr bir kimliğe büründü. Devrimin ikinci yıldönümü dolayısıyla yayınladığı bildiride Cemiyet, hızlı bir birlik sağlamak için iki yılda aşırı bir çaba harcadığını itiraf ediyordu. Cemiyet, artık, adım adım birlik uğrunda milletlerin kendilerinin çaba harcayacağını umuyordu. Başarısız boykot konusunda ise, "halkımızın ılımlığı, büyük bir şefkatin işaretidir. Yunanistan'ın Girit'e müdahalesi sona eriyor gibi görünür görünmez boykotu gevşettiler" deniyordu.[44]

İstanbul'da, Türk olmayan unsurların da desteklediği liberal muhalefet, İTC'ye yeniden meydan okumaya başlamıştı. 1911 Kasım'ında, içinde Türk liberallerinin ve tutucularının, Arapların, Arnavutların, Rum ve Ermenilerin İTC'yi, yenilgiye uğratmak için enerjilerini harekete geçirdikleri bir İttihatçı aleyhtarı koalisyon olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruldu. Partinin programı, azınlıklara Padişah iradeleri, fermanları ve beratları ile tanınmış bütün ayrıcalıkların korunacağını vaat ederek onlara göz kırpıyordu. Ama Rumların liberallere verdikleri destek pek gönülden değildi; bu da, onların hareket özgürlüklerini koruma niyetinde olduklarını gösteriyordu. İlk başta kendi siyasi derneklerini kapatarak liberal partiyle birleşmeyi kabul ettiler. Ama bu hiçbir zaman gerçekleşmedi ve Rum üyeler, Dr. Rıza Nur'un "çalışmamızda bize yardımcı olmaya devam ettiler" diye yazmasına karşın[45] hiçbir zaman merkez komitesinde yer almadılar.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasından pek az önce, hükümet, Hıristiyan cemaatlere önemli tavizler verdi. Dini liderlerin ayrıcalıkları bir kere daha resmen kabul edildi ve durum, fiilen, 1908 öncesine döndürüldü.[46] İttihatçılar, en başa geri dönmüş gibi görünüyorlardı.

1911 Eylül'ünde patlak veren Türk-İtalyan Savaşı sırasında İtalyan kuvvetleri, bir dizi Ege adasını işgal ederek buraların Rum halkı içinde

44 *Tanin,* 27 Temmuz 1910; ayrıca bkz. Dakin (not 5), s.178.

45 Rıza Nur, "Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?", *Cumhuriyet,* 23 Ekim 1946 ve T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952,* İstanbul, 1952, s.315-344'te kurucu üyeleri saymaktadır.

46 Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* İstanbul, 1943, c.2, kısım 1, s.345-347. Burada yazar, kabine tutanaklarından alıntılar yapmaktadır. İtalya'yla savaşın, Babıâli'yi azınlıklara karşı daha uzlaşıcı bir tutum almaya ittiğine kuşku yoktur.

Panhelenizmin yayılmasını teşvik ettiler. Büyük Devletler'in, bu adaların Osmanlı devletine geri verilmesi konusunda ısrar etmeyecekleri anlaşılınca, Atina, buraların kendisine ait olduğu iddiasını ortaya attı ve Yunanistan'la birleşmeleri konusunda propaganda yapmaya başladı. Adalardaki Osmanlı Rumları, genel olarak birleşmeyi desteklemekle birlikte, hepsi bundan yana değildi. Castellorizo'daki durumu anlatan Konsolos Yardımcısı Biliotti şöyle yazıyordu:

> "Ada'da iki taraf ortaya çıktı. Adanın daha zengin sakinlerinden oluşan ve Anadolu'da önemli çıkarları bulunan bir taraf, mevcut durumda herhangi bir değişiklik olmasını istemiyor; en aşağı sınıfın oluşturduğu diğerinin ise kaybedecek hiçbir şeyi yok ve bu yüzden Yunanistan'la birleşmeyi destekliyor. Birinciler arasından çok kişinin, (birleşme taraflısı) isyancıların korkusu yüzünden Anadolu'ya kaçtığı söyleniyor."[47]

İttihatçılar da, 1912 baharında bir erken seçime hazırlanırken azınlıklara karşı daha uzlaşıcı hale geldiler. Şubat'ta Hacı Adil'in Makedonya'ya gönderilmesi, esas olarak Rumları, Bulgarları ve Arnavutları yatıştırma amacı taşıyordu. İTC, hâlâ, uyum içinde çalışabileceği bir Meclisin seçileceğini umuyordu. Ayrıca, Makedonya'daki cemaatlerarası savaş öyle boyutlara ulaşmıştı ki, barışın kurulması için Büyük Devletler'in müdahale olasılığı vardı ve bu da İttihatçıların umutsuz bir şekilde önlemeye çalıştıkları bir durumdu. Hacı Adil'in gidişi, barışçı bir çözüm bulma konusundaki son girişimdi. Makedonya'da üç buçuk ay kalmasına karşın, militan azınlık örgütlerini ikna etmeyi başaramadı.

Öte yandan, İttihatçıların İstanbul'da Patrik'le herhangi bir seçim anlaşmasına girişmedikleri anlaşılmaktadır. Patrikhane, bu kez, seçimleri ciddiye almıyor gibi görünerek siyasi bakımdan uzak duruyordu. İttihatçılar, bu seçimleri kazanmak için şiddete başvurdular; ama şiddetin hedefi azınlıklar değil, liberal muhalefetti. İTC'yle bir anlaşmaya girmeyen Rumlar, 1908'deki kadar iyi bir sonuç almadılar; 1908'deki 26 mebusa karşılık, 1912 Meclisinde yalnızca 15 Rum mebus vardı. Rum cemaatiyle ilişkiler soğumakla birlikte düzgün bir şekilde

47 Konsolos Vekili Sir A. Biliotti'den Başkonsolos Barnham'a, Rodos, 17 Mart 1913; Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu*, İstanbul, 1976, c.1, s.566-567.

sürdü ve siyasi rengi ne olursa olsun kabinede bir Rum daima yer aldı. Bu durum, Birinci Balkan Savaşı'na kadar sürdü; savaş sırasında ve sonrasında ise, iki cemaat arasındaki ilişkiler bir daha düzeltilemeyecek kadar bozuldu. Rumların idari ve diplomatik görevlere atanması politikasına da, muhtemelen o sıralarda son verildi. Örneğin, 28 Ekim 1912'de, önde gelen bir Fenerli Rum ailesinin mensubu olan Viyana Sefiri Mavroyeni Bey'in yerini, Hüseyin Hilmi Paşa'nın aldığını görüyoruz.[48]

Balkan Savaşı'nın 8 Ekim'de patlak vermesi ve Türk ordularının hızla bozguna uğraması, müttefik askerlerinin payitahtın eteklerine kadar girmesine yol açtı. Yunan kuvvetleri 21 Ekim'de Limni'ye çıktılar ve çevredeki, İtalyanların elinde olmayan adaları işgal ettiler. Türkler, İstanbul'u Bulgarlara karşı savunurken, Yunanlıların Ege kıyısına çıkacaklarından korkuluyordu. Bu tehdide karşın yerli Rumlara karşı, Birinci Dünya Savaşı'nda alınacak önlemlerden hiçbiri alınmadı.

Osmanlı topraklarının Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından ele geçirilmesi, Türklerin ve Müslümanların Anadolu'ya göç etmesine neden oldu. Bu kitle göçünün nedeni, kısmen, insanları güvenlik uğruna evlerini terk etmeye zorlayan savaş felaketiydi. Ama temel neden, bu devletlerin ele geçirdikleri toprakları yabancı halklardan temizlemek için uyguladıkları terör politikasıydı. Bazı bölgelerde nüfus çok karışıktı ve çoğu durumda Türkler ve Müslümanlar, eğer çoğunluğu oluşturmuyorlarsa, en büyük grubu oluşturuyorlardı. Bu koşullarda, bulundukları yerlerden sürülüp atılıyorlar ya da ırk ve dil bakımından Bulgar olan Pomakların durumundaki gibi zorla Hıristiyanlaştırılıyorlardı.[49] Fetihçi devlet ancak bu yolla, yeni ele geçirdiği toprağı "millileştirebiliyor" ya da çoğunluk topluluğu haline gelebiliyordu. Söz konusu bölgede uzun bir ta-

48 M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1940-1953, s.1674-1675. Ahmet Şerif, Haçin'e (bugünkü Saimbeyli) geleneksel olarak bir Rum'un kaymakam atandığını ve Yorgi Efendi'nin de Donanma milli yardımına karşı çıkarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne açıkça düşmanlık güttüğünü yazmaktadır. Rum memurların Osmanlı devletine olan bağlılıkları artık şüpheli görülmeye başlamıştı. Bkz. Şerif, 1977, s.269-270.

49 "Carnegie Endowment for International Peace", *Report of the Internaional Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Paris, 1914, s.71-78, 148-151, 155-157, 186, 201-202. Bulgar Ruhani Meclisi, Pomakları toptan Hıristiyanlaştırmak için yeni bir yol buldu. Bunları tarlalarda sıraya dizmek ve bir rahibin sıradaki herkese bir parça domuz sosisi yedirmesi!

rihe sahip bulunan ve oldukça doğru bir şekilde "demografik savaş"[50] olarak tanımlanabilecek bu yöntemler, milliyetçilik ve milli devletin zorunluluklarıyla açıklanabilir; milliyetçiliğe geç uyanan İttihatçılar da kısa zamanda bu yöntemleri benimsediler, ama hâlâ bir imparatorluk yanılsaması içinde olduklarından onlarınki hiçbir zaman Yunanistan ya da Bulgaristan'ınki kadar açıkça olmadı.

Eski yurtları el değiştirir ve yeni bir milli kimlik kazanırken yüz binlerce Türk ve Müslüman, Balkanlar'dan Anadolu'ya kaçtı. Bu döneme ilişkin Türk basını, Müslümanlara yapılan insanlık dışı uygulamaların haberleriyle doludur. Bu haberlerin bir kısmı abartmalı olsa bile, çoğu, Avrupa basını ve Türk olmayan kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır. *Megali Idea* konusundaki hevesleriyle Yunanlılar, fethedilen toprakları Helenleştirme konusunda en aşırıya gidenlerdi. 9 Kasım 1912'deki Yunan işgalinden sonra Selanik'in Türklerden nasıl temizlendiği şöyle anlatılmaktadır:

> "Yunanlıların girişi şehrin görünümünü önemli ölçüde değiştirmişti. İlk günlerden itibaren, Müslüman olmayan bütün halk, angaryadan kaçınabilmek için, fesi şapkayla değiştirmekte acele etti. Türk subayları, memurları ve rantiyeleri aileleriyle beraber İstanbul'a ve Anadolu'ya kaçmışlardı... Şehir, sanki bir mucize eseri gibi Türklerden temizlenmişti. Sokaklardaki ortak dil Türkçe, neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Subaylar ve askerlerle dolu meydanlarda, kahvelerde, tramvaylarda insan Atinalıların sadeleştirilmiş Rumcasından başka bir şey duymuyordu..."[51]

Bu göçmenlerin yerleştirilmesi, 23 Ocak 1913 darbesinden sonra artık gerçekten İttihatçı olan hükümet için ciddi bir sorun oluşturdu. İlk başta hükümetin esas kaygısı, Doğu Trakya'da mümkün olduğu kadar çok yeri elde tutmasını ve Ege adalarını geri almasını –bunlar, İstanbul'un savunması açısından hayati önemde görülüyordu– sağlayacak en iyi barış koşullarını elde etmekti. Sonunda ise, mülteci sorununu çözecek zaman bile bulamadı. İTC, tümüyle, Edirne'yi Bulgarlardan geri al-

50 Bu terim Mark Pinson'un, yayımlanmamış doktora tezinden alınmıştır: "Demographic Warfare", Harvard, 1970.

51 Risal (bkz. not 1), s.338-339. Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, 1975, s.400-404. Bu kitap, ilkönce Ermenice basılmıştı (İstanbul, 1912-1913).

ma çabası içindeydi ve bu, 1913 Temmuz'unda gerçekleşti. O yılın sonuna doğru İttihatçılar, Balkan felaketinin yarattığı şoku atlatmaya ve önlerindeki acil sorunları ele almaya başladılar.

İttihatçılar, göçmen sorununa bir çözümün, Rumları (ve Bulgarları) Anadolu ve Trakya'dan göç etmeye zorlayarak fiili bir nüfus mübadelesi olabileceğini düşünüyorlardı. Onlara göre bu süreci başlatan Balkan devletleriydi –Bulgarlar 1908'de bağımsızlıklarını ilan ettikleri zaman, Yunanlılar da 1912 Ekim'inde–, şimdi Türkler buna karşılık vermeliydi. Ancak Babıâli, Hıristiyanları korumak için yabancıların müdahale etmesinden çekindiğinden, bu hiçbir zaman resmi bir politika haline gelmedi. Aslında hükümet, bu tür işlerle uğraşan bir İttihatçı örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerinden tedirgindi.[52] İttihatçıların, devlet ve hükümet üzerinde tam bir denetim sağlamak açısından henüz kısa bir süredir iktidarda olduklarını ve dolayısıyla başlangıçta, siyaset konularında Cemiyet, hükümet ve bürokrasi arasında ayrılıklar bulunduğunu hatırlamak yerinde olur.

Balkan Savaşları dönemi, Türk unsurunun İmparatorluk içinde giderek tecrit olmasına bir tepki olarak Türk milliyetçiliği bilincinin yaygınlaşmasına da tanık oldu. Bu noktada İTC, ticari boykotu, yabancı düşmana karşı bir silah olmaktan daha fazla bir şey olarak değerlendirmeye başladı. 1912-1913 yıllarında Yunanlılara karşı yapılan boykot hem Rum (gerçekte Hıristiyan) ekonomik üstünlüğüne karşı bir silah olarak, hem de aynı zamanda Müslüman girişimini ve girişimcilerini teşvik amacıyla kullanılmıştı. Boykot ile göçmenlerin yerleştirilmesi el ele gitmiş ve Türkleri, Rumların tekelinde olan işlere yerleştirme çabası, Fransızların elindeki İzmir-Kasaba demiryolu hattında çalışan işçilerin durumunda olduğu gibi, kısmen başarıya ulaşmıştı.[53]

1913 yılı boyunca Babıâli, Yunanlıların Makedonya'da Müslümanlara yaptığı zulmü protesto etti. Basında, bu tür eylemlerin, Türkiye Rumlarına karşı misillemelere yol açması olasılığından duyulan korkuyu dile getiren makaleler yer alıyordu.[54] Böyle misillemeler Ocak 1914'ten sonra görülmeye başladı ve Atina ile İstanbul birbirlerine protestolar ve karşılıklı

52 Bayar (bkz. not 5), s.1568-1600.

53 *Aynı yerde*, s.1554-1558.

54 Özellikle H.C. Yalçın'ın *Revue Politique Internationale*'de (tarih yok) yayımlanan ve *The Orient*'te (c.5, sayı 6, 11 Şubat 1914) aktarılan makalesine bakınız.

ithamlar yöneltmeye başladılar. Durumun bir çıkmaza girdiği 1914 yazında her iki devlet de nüfus mübadelesi konusunda görüşmeler yapmaya hazırmış gibi görünüyordu.[55] Ama araya savaş girdi ve bu proje 1923'e kadar ertelenmiş oldu.

Balkan Savaşları'ndan sonraki düşmanlık havasına karşın Osmanlı Rum cemaati, İttihatçı baskılar karşısında yıkılmayacak kadar güçlü ve iyi örgütlenmiş durumdaydı. 1914 genel seçiminde Cemiyet, yeniden Patrik ile görüşmeler yapıp Rum mebus adaylarını onun seçmesini kabul etmek zorunda kaldı. İşlerin genel gidişinden moralleri bozulmak şöyle dursun, Balkan Savaşları'nın sonucu Rum liderlerinin Helenizm ve *Megali İdea* umutlarını güçlendirmişti.[56] İyimserlikleri tümüyle yersiz de sayılmazdı, çünkü sonuçsuz kalan Sevr Antlaşması'yla hayalleri az daha gerçek olacaktı.

İttihatçılar ve Ermeni Milleti

Osmanlı Ermeni cemaati, Rum cemaatiyle karşılaştırıldığında, siyasi bakımdan o kadar türdeş değildi. Bir kere, bir sadakat odağı oluşturacak ya da aynı derecede birlik özlemi yaratacak bir Ermeni devleti yoktu. Ayrıca, cemaat iki baskıcı imparatorluk (Osmanlı ve Rus İmparatorlukları) arasında bölünmüş haldeydi ve iki cephede savaşmak zorundaydı ki, bu pek elverişli bir durum sayılmazdı. Ermeniler sosyoekonomik çizgide iki hizbe bölünmüşlerdi: İttihatçılar gibi, Anadolu'nun Ermeni küçük burjuvazisini temsil eden ve nihai özgürlük ve devlet kurma değilse de özerklik talep eden Taşnaklar-Ermeni Devrimci Federasyonu (*Hai Heghapokhakan Dashnaksutiun*) üyeleri ile İstanbul ve İzmir gibi öteki ticaret merkezlerinin "ruhban-zengin" ticaret kesiminin *–amira* sınıfının– temsilcisi olan Patrikhane. Bu grup, cemaat içindeki meşruti ıslahat ne-

55 Dakin (bkz. not 5), s.202.

56 Pallis'e göre, 1913'ten sonra, "milli ideal artık saf bir Helenik Yunanistan değil, birçok yabancı unsurun Helen unsurla bir arada yaşayacağı büyük bir Helen devletidir; bu yabancı unsurlar doğal olarak, kendi milli bilinçlerini Helenik unsurun bilincine tabi kılacaklar ve birleştirici halka olarak da devletin resmi dili olan Yunan dili kullanılacaktı" A.A. Pallis, "Racial Migration during the years 1912-1924" *The Geographical Journal*, c.66, sayı 4, Ekim 1925, s.330; aktaran, Pentzopoulos (bkz. not 13), s.23.

deniyle siyasi iktidarının bir bölümünü yitirmiş olsa bile, 19. yüzyılın ikinci yarısında iyice zenginleşmişti.[57] Devrimden sonra hedefi, cemaat içindeki hegemonyasını yeniden elde etmek ve geleneksel ayrıcalıklarını Babıâli'nin tecavüzlerinden korumak olmuştu.

Devrimden önce Babıâli, Patriği cemaatin resmi lideri olarak tanıyordu; Taşnak Komitesi ise yasaklanmış bir devrimci parti statüsündeydi. 1908 Temmuz'unda Taşnaksütyun legal hale gelince Patrik, bu örgüt üzerinde otorite kurmak ve onu denetim altına almak istedi. Ancak eski rejime karşı mücadelesinden dolayı cemaat içinde daha fazla itibar ve desteğe sahip olan Taşnak Komitesi, Patrik ile destekçilerini "paraya tapanlar ve sahte yurtseverler" olarak niteleyerek boyun eğmeyi reddetti.[58] Taşnak Komitesinin *amira* sınıfına karşı tutumu İttihatçıların Liberallere karşı tutumuna benziyordu; her ikisi de, kendi yukarı sınıflarının ayrıcalıklı durumundan hoşnutsuzdu.

İttihatçılar ile Taşnaklar arasındaki ilişkiler dostçaydı. Cemal Paşa'ya göre İttihatçıların azınlık örgütleriyle ilgili siyasetinin hedefi, "ülkedeki çeşitli devrimci siyasi komiteleri (Bulgar, Rum ve Ermeni) bir tek 'Osmanlı Birliği Siyasi Komitesi'nde birleştirmekti. Ancak bu gruplardan hiçbiri kendi siyasi örgütünü dağıtıp İTC'yle birleşmeye yanaşmıyordu. Ama Taşnak Komitesi, Meşrutiyet'i desteklemek konusunda Cemiyet'le anlaşmıştı. Gizliliği terk etmeye ve siyasi bir kuruluş olarak çalışmaya hazır oldukları halde, kendi programlarını uygulamak amacıyla devrimci örgütlenmelerini ve tam bir eylem özgürlüğünü korumakta ısrar ediyorlardı".[59] Cemiyet'in iyi niyetini gös-

57 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley, 1963 ve Davison (bkz. not 16), s.114-135.

58 Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York, 1955, s.159-165. Yazar burada, 9 Ekim 1909 tarihli *Puzantion*'dan (Patrikhanenin gazetesi) ve 13-14 Ekim 1909 tarihli *Azadamard*'dan (Taşnak Komitesinin yayın organı) alıntı yapmaktadır. Atamian, sosyalist devrimci Hınçak Komitesine de değinmektedir; ancak bunların Osmanlı siyasal yaşamında pek önemleri yoktu.

59 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, Londra, 1922, s.252-253. Cemal Paşa, Hınçak Komitesi "bizimle görüşmeyi reddediyordu" diye yazmaktadır. Bu görüşmeler, *The Times*'ın 14 Eylül 1908'de aktardığı ve İngiliz Konsolosuna göre "Türkiye'deki en önemli Ermeni devrimci merkezi" olan Van'da cereyan eden görüşmeler olabilir. Bkz. Dickson'dan Sir Nicholas O'Conor'a, Van, 2 Mart 1908, F.O. 371/533.

termek bakımından, bu talepleri kabul etmekten başka çaresi yoktu. Ama bu tutum bir seçim anlaşmasının yolunu açtı ve yukarıda sorumlusunun Ermeni Patriği olduğuna değindiğimiz 10 Kasım Rum-Ermeni protesto hareketi dışında Taşnak Komitesi, ne seçim sürecini, ne de sonuçlarını protesto etti.

Bu olumlu ilişkiye karşın, Cemiyet ile Taşnak Komitesinin idealleri birbirine zıttı. Cemiyet, bütün dini ve etnik cemaatleri bir Osmanlı birliği altında toplamak istiyor, buna karşılık Taşnakçılar yerel özerklik ve hatta tam bağımsızlık talep ediyorlardı. Ama o anda İTC için önemli olan Patriğin ayrıcalıklarına darbe indirmekti. Bu tutum, İttihatçıların, devletin tam egemenliğini sağlama hedefiyle uyum içindeydi. İTC, özgürlük, adalet ve eşitliği gerçekleştirecek olan kendi ıslahat programıyla, durumundan hoşnutsuz herkesin desteğini kazanacaklarını sanıyordu. Bu arada Ermeni Patriği de en azından Rum meslekdaşı kadar kendi cemaat ayrıcalıklarını korumaya kararlıydı. Bir İngiliz ziyaretçiye, "şu anda Ermeni cemaatinin yararlanmakta olduğu ayrıcalıkların devamını ve yönetimde tam bir adem-i merkeziyet talep ediyoruz" diyordu.[60] Ama Monsenyör İzmirliyan, Taşnak Komitesinin siyasetlerinde ifadesini bulan, kendi cemaati içindeki radikalizmden de aynı derecede korkuyordu. İzmirliyan, "Ermeniler için biricik güvenli yolun... basiretli ve ılımlı bir çizgide Türklerle sadık bir birlik içinde çalışmak olduğuna kesinlikle inanıyordu... Cemaatine bu yolda öğüt veriyor ve üstü kapalı bir şekilde Hınçak, Truşak ya da öbür Ermeni cemiyetlerinin ileri eğilimlerine prim vermektense Patriklikten istifa edeceğini ima ediyordu..."[61]

Patrik, Avrupa ekonomisinin bağımlı bir parçası olmaya devam ettiği sürece kozmopolit bir imparatorlukta çıkarları daha iyi korunabilecek olan Ermeni burjuvazisi adına konuşuyordu. Bu sınıf için Doğu Anadolu'da özerklik ya da bağımsızlık, ancak tecrit olma ve gerileme anlamına gelebilirdi ve bu yüzden de Taşnaksütyun'un programına karşı çıkıyordu. On yıl sonra (1919'da) bağımsız Ermenistan sorunu Avrupalı ve Amerikalı devlet adamları tarafından ciddi bir şekilde tartışılmaktayken Ermeni burjuvazisiyle epey içli dışlı olan Sir Adam Block şöyle diyordu:

60 E.J. Dillon, "The Reforming Turk", *Quarterly Review*, 210 (1909), s.247.
61 Fitzmaurice'den Lowther'a, 54 D, 30 Kasım 1908, F.O. 195/228.

"Esas olarak ticaret ve alışverişle uğraşan Ermeniler... örneğin Konstantinopl Ermenileri Ermenistan'a gitmek istemiyorlardı, aynı şekilde başka ülkelere göç etmiş olanların çoğu da geri koşullara ve gerçek zorluklara dönmek niyetinde değillerdi."[62]

İttihatçılar ile Taşnakların işbirliği 1909 yılında da sürdü; bu sırada Patrik, hem İTC, hem de Babıâli tarafından siyasi bakımdan tecrit edilmiş durumdaydı. Bazı Doğu vilayetlerinde sürekli ve şiddetli bir gerginlik kaynağı, "Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasındaki... toprak anlaşmazlıklarıydı" Bu konunun çabuk ve adil bir çözüme kavuşturulması, Türk-Ermeni ilişkileri açısından çok şeyi değiştirebilirdi. İttihatçılar da bunun farkındaydılar ve 12 Şubat ile 13 Nisan 1909 arasında Sadrazam olan Hilmi Paşa'yı anlaşmazlıkları araştırmak ve çözmek üzere buraya bir heyet göndermeye ikna ettiler. Ancak bu vilayetlerden gelen ve statükonun devamından büyük çıkarı bulunan toprak ağalarını temsil eden muhalefet mebusları heyetin gidişini engellediler.[63] Sanki bu yerleşik çıkarlar Türk-Ermeni ilişkileri önünde yeterince ciddi bir engel değilmiş gibi, 13 Nisan 1909 karşıdevriminin bir parçası olan Adana katliamı, iki cemaat arasında Temmuz 1908'den sonra ortaya çıkan sınırlı iyi niyet havasını da dağıttı.

İstanbul'daki olaylar ile Adana'dakiler arasında yakın bir ilişki vardı; her ikisi de, arkalarında İttihatçı aleyhtarı Liberallerin bulunduğu gericilerin marifetiydi. Başkentte gericiler, İslamiyetin tehlikede olduğu yaygarasını koparıyorlardı; Adana'da da Ermenilerin ayaklanıp Müslümanları katledeceklerini iddia ediyorlardı. Türklerin anlattıklarından, Adana cemaatinin önderi olan Başpiskopos Muşeg'in, Müslüman halka karşı şoven ve kışkırtıcı bir politika güderek gericilerin ekmeğine yağ sürdüğü anlaşılmaktadır.[64]

62 Heck'den Dışişleri Bakanına, İstanbul, 17 Ocak 1919, 867.00/846. Adam Block, İstanbul'daki uzun süreli ikameti boyunca önce İngiliz Sefareti'nde tercüman olarak çalıştı, sonra Düyun-u Umumiye'de İngiltere'nin temsilcisi ve daha sonra buranın direktörü oldu; 1919'da ise İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin mali işler danışmanlığını yaptı. Lewis Heck, İstanbul'daki ABD Komiseriydi.

63 Djemal (bkz. not 59), s.254-255.

64 *Aynı yerde*, s.255-262; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.551-570; Mehmet Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, 1976, s.572-573; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul, 1973, s.122. Bu kitap, 1916 tarihli resmi yayının bir yeniden basımıdır.

İttihatçılar, İstanbul ve Adana'daki şiddet olaylarının yabancı müdahalesine yol açmasından çekiniyorlardı; bu, yeni rejimin ve kendi örgütlerinin sonu demek olurdu. Bu yüzden Hilmi Paşa, misilleme olarak Hıristiyanlara ve yabancılara saldırırlar da Büyük Devletler'in müdahalesine yol açarlar korkusuyla başkentteki isyancı askerlere karşı hızlı ve etkili bir şekilde harekete geçemedi. Liberaller için yabancı müdahalesi, İTC'ye karşı, başka her şey başarısızlığa uğradığında oynayacakları son karttı. İstanbul'da yanlış hesap yaptılar ve bu kartı Adana'da oynamaya çalıştılar, ama herhangi bir sonuç alamadılar. Ayrıca Adana'da, Cemal Paşa'nın reformcu bir Hınçak olarak tanımladığı Başpiskopos Muşeğ vardı ki o, Ermeni emellerine ulaşmak için bir araç olarak yabancı müdahalesi fikrinden muhtemelen vazgeçmiş değildi (oysa Taşnak Komitesi, en azından geçici olarak, böyle yapmıştı).[65]

Katliamların biçimi de, gerçekten bir müdahaleyi kışkırtma amacına yönelik oldukları varsayımını güçlendirecek niteliktedir. Agop Babikyan'a (Edirne Mebusu ve katliamları soruşturan Meclis heyetinin üyesi) göre, Adana'daki olaylar, 13 Nisan günü öğleden sonra, İstanbul'dan isyan haberleri geldikten sonra başlamıştı. Gericiler bir süreden beri Adana bölgesinde etkin bir propaganda yürütmekte oldukları için patlama, uzun süredir bastırılmış duyguların kendiliğinden dışa vurulması olabilir. Gerçek katliam 14 Nisan'da başlayıp 16 Nisan'da sona erdi. Sonraki sekiz günde sükûnet hâkimdi ve düzen yeniden sağlanmış gibi görünüyordu. Sonra 25 Nisan Pazar günü, tam da Makedonya'dan gelen Hareket Ordusunun başkenti işgal etmeye başladığı günde, Adana vilayetinde 27 Nisan'a kadar süren yeni olaylar patlak verdi.[66]

Babikyan, Adana katliamının, karşıdevrimcilerin, yeni rejime ve Meşrutiyet'e olan bağlılıklarından dolayı Ermenilerden nefret etmeleri yüzünden olduğu sonucuna varıyordu. Dolayısıyla, Meşrutiyet düzenini yık-

65 Djemal (bkz. not 59), s.254-255.

66 Babikyan'ın raporu, on yıl önce Meclise sunulmuş olmasına karşın İstanbul'da 1919 yılında yayımlandı. Bu raporu Uras da aktarmaktadır. s.559; Djemal ise İstanbul'daki gerici hareketin sorumlusu olan İttihad-ı Muhammedi üyelerinin Adana bölgesinde de faaliyette bulunup Müslümanları, yaklaşan bir Ermeni ayaklanmasına karşı uyardıklarıyla ilgili söylentiler işittiğini yazmaktadır (s.259). Şerif (bkz. not 35) de, katliamdan önce ve katliam sırasında bölgede yabancı unsurların çok faal olduğunu duyduğunu belirtmektedir; *passim*.

mak için Ermenileri mahvetmeleri gerekiyordu. Bunun için de kitlelerin cehaletinden yararlanmışlar ve Ermeniler hakkında halkın en hassas duygularını yaralayan söylentiler ve yalanlar uydurmuşlardı.[67]

Katliamın doyurucu bir açıklaması olmasa bile, Babikyan'ın mantığında doğru bir taraf olabilir. Eğer bu geçerli bir açıklama olsaydı, İstanbul ve Doğu vilayetlerinde de Ermenilere karşı saldırıların olması beklenirdi; oysa hiçbir şey olmamıştı. Yabancı müdahalesini kışkırtma güdüsü, özellikle 25-27 Nisan katliamı için daha geçerli gibi görünmektedir.

Karşıdevrimin gerçek mimarları olan Liberaller, ordunun İTC'yi yıkacağını ve Ahrarcı bir hükümeti destekleyeceğini umuyorlardı. 13 Nisan olaylarının Meşruti rejimi hiçbir şekilde etkilemediği şeklindeki propagandaları bu amaca yönelikti. Üçüncü Ordu bu iddiaları kabul edebilirdi ama, bir askeri isyanı cezasız bırakması mümkün değildi. Selanik'teki İttihatçıların da desteğiyle başkente yürüdü. Liberaller, Üçüncü Ordu'yu kendi taraflarına çekmek için İngiliz Sefareti'nin nüfuzunu kullanmaya çalıştılarsa da başarılı olamadılar.[68] Son çareleri, Mahmut Şevket Paşa'nın İstanbul'u işgale başladığı gün Adana'daki katliamın ikinci aşamasını tezgâhlamaktı. Yabancı gemiler zaten daha önceden, Mersin'e doğru yola çıkmışlardı; buradan Adana'ya asker gönderebilirlerdi. Ne var ki Büyük Devletler, ortak bir müdahalede anlaşamayacak kadar kendi aralarında bölünmüş durumdaydılar. Tek taraflı müdahale ise, zamanın diplomatik ortamında fazla tehlikeydi.

Nisan olayları, İTC'yle Meşruti hükümetin itibarına büyük bir darbe indirdi. Her ikisi de gafil avlanmışlar ve kritik bir durumda kararlı bir şekilde davranamamışlardı. Katliamlar ise, Cemiyet'in Hıristiyanlar arasında bir parça olsun yaratabildiği güven duygusunu yıkmıştı. 6 Mayıs'ta hükümet, Adana olaylarının kurbanlarına 30 bin liralık yardımda bulunarak durumu tamir etmeye çalıştı. Ama bu hem çok az, hem de çok geçti. Birkaç gün sonra (12 Mayıs'ta) Meclis, Adana olaylarından duyulan üzüntüyü dile getirdi ve Anadolu vilayetlerine, nüfusu oluşturan bütün cemaatlere uyum ve kardeşlik telkin eden bir bildiri yayınlanmasını kararlaştırdı. Ertesi gün Sadrazam, Adana olaylarını soruşturmak üzere özel bir komisyon kurulduğunu açıkladı. Meclis kendi içinden iki kişiyi hükümet ko-

67 Babikyan'dan alıntı yapan Uras, s.559-560.
68 Ahmad, *The Young Turks*, s.43-45.

misyonuna dahil etmek için oylama yaptı ve Şefik Bey (Karesi) ile Agop Babikyan (Edirne) bu göreve seçildiler.[69] Bu arada bir sıkıyönetim mahkemesi ayrıca olayı soruşturdu ve katliama katılmaktan suçlu görülenleri, bazılarını da asarak cezalandırdı. Asılanlar arasında, bölgede büyük siyasi etkisi olan eşraftan bazı kişiler de vardı.[70]

Mebusan Meclisi'nde eğitim, askerlik hizmeti ve derneklerle ilgili yasalar tartışılırken Ermeni mebusları Rum mebuslarla güçbirliği yaptılar. Hükümet siyasetini onlar da eleştirdiler, ama, bu eleştirinin dozu Rumlarınki kadar yüksek değildi. Ermeni Patriği, cemaatinin ayrıcalıklarına tecavüz edilmesine karşı Taşnak Komitesinden daha sert bir tepki gösterdi. Daha sonra, Babıâli, Ermeni okullarının hükümet denetimine tabi olmasını istediği zaman, Erzurum Piskoposu bu talebe uymayı reddetti. Piskoposa göre bu önlem, Ermeni Patrikhanesinin garanti edilmiş ayrıcalıklarının ihlali ve "yeni rejimin eğitim işlerine ilişkin şoven politikasının uygulanmasında bir ilk adım..." anlamına geliyordu.[71] Bu kadar kararlı bir muhalefetle karşılaşan hükümet ise, daha iyi koşulların ortaya çıkmasını beklemeyi yeğleyerek yeni yasayı zorla uygulamaya girişmedi.

Patriğin İttihatçılara muhalefetine karşın, Taşnaksütyun onlarla işbirliği yapmaya devam etti. Eylül 1909'da iki örgüt, "ilerleme, anayasa ve birlik uğrunda ortak çalışmada bulunmak" üzere bir anlaşma imzaladılar. Gericilere karşı mücadele etmeye ve "eski istibdat rejiminin, Ermenilerin bağımsızlık için çalıştıklarına dair yaydığı yanlış fikirleri gidermeye" söz verdiler.[72] Patrikhanenin yayın organı *Puzantion* (18

69 "26 Nisan-20 Mayıs 1909 Tarihleri Arasında Osmanlı Parlamentosunda Cereyan Eden Müzakerelere İlişkin Rapor", Lowther'dan Grey'e belgesi içinde, No. 377, gizli, Pera, 20 Mayıs 1909, F.O. 371/761/20292; Akşin (bkz. not 32), s.193. Daha sonra Cemal Paşa Adana Valisi olduğunda, katliam kurbanlarına tazminat olarak ödenmek üzere emrine 200 bin TL verildiğini söylemektedir. Bkz. Djemal, s.261.

70 Djemal, s.262. Ne var ki, Ermeni cemaati, bu cezaları yeterli bulmadı ve suçluların pek az cezalandırıldığını savundu. Ayrıca mahkemelerde Ermenilerin de cezalandırılmış olması büyük infiale yol açtı ve Patrik bu durumu protesto etmek amacıyla istifa etti; ancak görevine yeniden dönmüş olması muhtemeldir. Bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 843, gizli, Tarabya, 12 Ekim 1909, F.O. 371/774/38364.

71 Konsolos McGregor'dan Mr. Marling'e, Erzurum, 6 Aralık 1910; Marling'den Grey'e belgesi içinde No. 908, gizli, İstanbul, 18 Aralık 1910, F.O. 371/1017/46557.

72 Atamian (bkz. not 58), 19 Eylül 1909 tarihli *Azadamard*'dan alıntı yapmaktadır. Bildirinin metni 16 Eylül 1909 tarihli *Tanin*'de yayımlanmıştır (aktaran Uras, s.576-577), 23 Eylül 1909 tarihli *The Times* da, İttihatçıların, kabinede sürekli bir Ermeni bulunacağına söz verdikleri bir anlaşmanın yapıldığı haberini vermektedir.

Eylül 1909), bu anlaşmanın samimi olmadığını öne sürdü. *Puzantion* işbirliği bildirisinin Taşnak Komitesi açısından, yeni Cemiyetler Kanunu karşısında varlığını sürdürmenin bir aracı olarak girişilen bir siyasi oyun olduğunu söylüyordu.[73]

Eğer amaç bu idiyse Taşnak Komitesinin stratejisi doğru çıktı; çünkü hem örgüte kimse dokunmadı, hem de İTC'yle olan ilişkileri açık bir sürtüşme olmaksızın düzgün bir şekilde sürdü. Ancak kabinede Ermeni (ve Rum) nazırlara yer verilmesi konusundaki bir anlaşmanın, 23 Eylül tarihli *The Times*'ın (Londra) haber verdiği gibi, 1909 Eylül'ünden epey önce yapılmış olması gerekir. 6 Ağustos 1908'den sonraki kabinelerde çoğunlukla bir Ermeni ya da Rum yer almış ve bunlar Nafıa, Orman, Maden ve Ziraat Nazırı olarak görev yapmışlardı. Ancak, Birinci Balkan Savaşı'nın kritik aylarında Hariciye Nazırı Gabriel Efendi Noraduncyan idi. İttihatçılar, bu kadar hassas bir mevkide bir gayrimüslimin bulunmasını doğru bulmayarak onu görevden aldılar. Sadece ilk İttihatçı kabinede (23 Ocak-11 Haziran 1913) Rum yoktu; onun yerini önce Kutzo-Vlach (Batzarya Efendi), sonra da Suriyeli bir Protestan olan Süleyman Bustani almıştı.

İttihatçılar ile Taşnak Komitesi arasındaki işbirliği, 1912 yılına kadar sürdü. İkinci genel seçimlerden önce iki parti, ortak bir platform ve Ermeni mebusların sayısı –1908'deki gibi on dört mebus olacaktı– üzerinde anlaştı. Ayrıca, Cemiyet'in seçim sözlerini tutması halinde, Mecliste dönem boyunca işbirliği yapılmasını öngören ikinci bir anlaşma daha imzalanacaktı.[74] Bu Meclisin ömrü, Temmuz 1912 müdahalesinden dolayı çok kısa oldu. Ne var ki, Şubat-Mart 1914'te yeni seçimler yapılırken İTC'yle Taşnaksütyun gene ortak hareket ettiler. Öte yandan Patrik, Adliye Nazırına bir muhtıra sunarak kendi cemaatinin nüfusuyla orantılı bir temsil, yani tahmini iki milyonluk nüfus için aşağı yukarı yirmi mebus, talep etti. Nazır, Patriğin talebini, Osmanlı milletinin haklarına ilişkin herhangi bir konunun Patriğin yetki alanı dışında bulunduğu gerekçesiyle reddetti. İzmirliyan Efendi, kendi görüşlerini gazete sütunlarında savun-

73 Atamian (bkz. not 58), s.163.
74 *The Times*, 1 Mart 1912.

maya devam ettiyse de, konu orada kapandı.[75] Bütün bunlar İttihatçılar ile Taşnak Komitesi arasındaki anlaşmayı etkilemedi ve Ermeni cemaati seçimlerde gene on dört mebus çıkardı.[76]

1912'den önceki bu kısa dönem boyunca İttihatçılar ile Taşnaksütyun arasındaki ilişkilerin olumlu olmasının nedeni, İttihatçıların, Anadolu Ermenilerinin gerçekten düzeltilmesi gereken şikâyetlerinin bulunduğunun ve bunların ıslahat yoluyla düzeltilebileceğinin bilincinde olmalarıydı. Kapitülasyonlar ve geleneksel ayrıcalıklar dünyasına bağlı olan *amira* sınıfının Osmanlı yurtseverliğinden tümüyle yoksun olması ise, İttihatçıları kızdırıyordu. Gene de, önemli teşvikler ve yeni burjuvaziyle kaynaştırma yoluyla bu sınıfı da kendi taraflarına çekmeyi umuyorlardı.

Doğu vilayetlerindeki durumu düzeltme isteği, yalnız İttihatçıların diğerkâmlıklarının bir ürünü değildi. Berlin Antlaşması'nın (1878), bu vilayetlerde ıslahat yapılmasını öngören LXI. maddesi teorik olarak hâlâ yürürlükteydi ve ıslahat yapılmadığında Büyük Devletler'in müdahalesi için bir gerekçe oluşturabilirdi. Babıâli, Osmanlı egemenliğini sınırladığını düşündüğü bu maddeden hoşlanmamakla birlikte, onu kaldırmak için herhangi bir girişimde de bulunmuyordu. İttihatçılar ise, gerekli ıslahatı yaparak onu geçersiz kılmak istiyorlardı. 1909 Şubat'ında bir komisyon yollama şeklindeki ilk girişimleri yerel toprak ağalarının direnişi yüzünden suya düşmüştü. 1912 Şubat'ında Sait Paşa hükümeti konuyu yeniden gündeme getirdi ve Ermeni-Kürt toprak anlaşmazlıklarının çözümü için 100 bin TL ayırdı. Gayri meşru bir şekilde ellerinden toprakları alınan Ermenilere bunlar geri verilecek ve bu şekilde yerinden olan Kürtlere de maddi tazminat ödenecekti. Ayrıca, Bitlis ve Erzurum yerel hükümetlerinin yetkileri, ıslahatı yürütmelerine olanak verecek ölçüde genişletilecekti.[77]

Bir yıl sonra, Trablusgarp ve Balkan Savaşları felaketlerinin ardından İttihatçılar, idari merkeziyetçilik konusunda uzlaşıcı bir tutum almaya başladılar. İmparatorluktan geri kalanı elde tutmanın, ancak ciddi bir ıslahat ve adem-i merkeziyet siyasetiyle mümkün olacağını anlıyorlardı. Profesör Hovannisian, "(Büyük Devletler'in yürüttüğü) öngörüşmelerin

75 *Tanin*, 19 Kasım 1913 ve *Stamboul*, 31 Ekim, 15 ve 19 Kasım, 9, 12, 13 ve 15 Aralık 1913.
76 Ahmad ve Rustow (bkz. not 26), s.247.
77 *The Times*, 14 Şubat 1912.

dışında tutulan Osmanlı devletinin, (Doğu Anadolu'da ıslahata ilişkin) Rus projesine, bütün İmparatorlukta genel ıslahat önlemleri alacağını söyleyerek karşı çıkmaya çalıştığını" söylemektedir.[78] Ama Ruslar önerilerini Haziran-Temmuz 1913'te yapmışlar; buna karşılık İngiliz Seferine göre İstanbul'da, Asya Türkiye'sinde adem-i merkeziyetçi çizgide idari ıslahat yapmak üzere bir komisyon en geç Ocak 1913'te kurulmuştu.[79] Taşra yönetimine ilişkin yeni bir yasa, 26 Mart 1913'te çıkarılmış ve iki gün sonra yürürlüğe girmişti. Yasa idari ve mali konularda yerel özerkliği genişletiyor, valinin yetkilerini tanımlıyor ve genel olarak vilayet meclislerinin ikinci dereceden seçmenler, yani yerel eşraf ve toprak ağaları tarafından seçilmesini öngörüyordu.[80]

İttihatçılar "Ermeni sorunu"nu, ıslahat yoluyla çözmeye eğilimliydiler. Rusya'nın baskısının bu girişime yardımcı olduğu söylenebilir mi? Tam tersine İTC Petrograd'ın niyetleri konusunda kuşkuluydu ve bunda da haksız değildi. Hovannisian, 1912'de Rusya'nın Osmanlı Ermenilerine karşı tutumunun değişmiş olduğunu yazmaktadır:

> "1912'de Ermenilerin isteklerini tatmin etmek için önemli sebepler vardı. Türkiye'deki Ermeni sorununu canlandırmakla Çar, yalnızca kendi Ermeni uyruklarının bağlılığını yeniden kazanmakla kalmayacak, aynı zamanda, Transkafkasya'daki muhtemelen bir anarşi hareketine de darbe indirmiş olacaktı..."

Kuzey İran eyaletlerindeki nüfuz alanını korumak ve gelecekteki genişlemesini planlayabilmek için Rusya'nın kendisine bağlı bir Transkafkasya ile sükûnet içinde bir Türk Ermenistan'ına ihtiyacı vardı. Ayrıca, St. Petersburg bu bölgede Alman ekonomik sızmasından da korkuyordu ve "Rusya'nın ıslahatı denetlemesi"nin Almanların girişini engelleyeceğini hesap ediyordu. Dolayısıyla Çar Nikolas ve danışmanları, bu koşullar altında "on beş yıllık bir suskunluktan sonra Ermeni sorununu yeniden canlandırmaya hazırdılar".[81]

78 Hovannisian (bkz. not 9), s.33-34.

79 Lowther'dan Grey'e, No. 104, gizli, İstanbul, 7 Şubat 1913, F.O. 371/788/7281. *The Times*, 22 Nisan 1913; Babıâli'nin 1912 yılı başından itibaren adem-i merkeziyete meylettiğini yazmaktadır.

80 Rommily'den Dışişleri Bakanına, İstanbul, 29 Nisan 1913, No. 480, 867.00/53; Shaw ve Shaw (bkz. not 9), s.306.

81 Hovannisian, s.31.

Osmanlıların Balkanlar'daki yenilgisinden ve Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmadaki başarılarından cesaret bulan Ermeni liderleri, kendi özgürlükleri için şartların olgunlaşmış olduğuna karar verdiler. Geçmişte (1828-1829'da ve 1877-1878'de) olduğu gibi, Babıâli'ye karşı Rusya'nın aktif desteğine başvurdular. Böylece Türklerin gözünde, Rus siyasetinin araçları haline gelmiş oldular.

Öbür Büyük Devletler'e sunulan ıslahat programı, yerel Ermeni liderlerinin belli başlı önerilerini kapsıyordu. Bu program kısa zamanda, Üçlü İtilaf ile Üçlü İttifak arasında kapışma konusu oldu; Üçlü İtilaf önerileri destekliyor, Üçlü İttifak ise engelliyordu. Babıâli öngörüşmelere alınmamış ve ancak Büyük Devletler aralarında anlaştıktan sonra, gerçek bir oldubittiyle yüz yüze bırakılmıştı. Ne var ki, "Türk çıkarları" meydanı büsbütün Rusya'ya bırakmak istemeyen Berlin'in İstanbul sefiri tarafından korunmuştu. Uzun tartışmalardan sonra Ruslar nihai anlaşma konusunda uzlaşmaya zorlandılar; anlaşma, altı Büyük Devletin hepsi tarafından onaylanmakla birlikte, yalnızca Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu tarafından 8 Şubat 1914'te imzalanmıştı.[82]

Makedonya ıslahatı ve getirdiği sonuçlar konusunda deneyimli olan İttihatçılara bu anlaşma, Doğu Anadolu'da Rus himayesi ve onun kaçınılmaz sonucu olarak Ermenilerin bağımsızlığı için bir başlangıç gibi gözüküyordu. Ruslar da olaya tam bu gözle bakıyorlardı.[83] İTC'nin Rus işgalinden korkusu öylesine büyüktü ki, Bitlis'teki Şeyh Sait Molla Selim isyanını böyle bir girişimin mazeretiymiş gibi değerlendirdi; Bitlis isyanı bir başka Adana katliamıydı, ama bu seferki Rusya'nın arka kapısında cereyan ediyordu.[84]

82 *Aynı yerde,* s.32-34 ve Djemal (bkz. not 59), s.272-274. İttihatçılar, Doğu vilayetlerinde ıslahat konusunda İngiltere'yle bir anlaşma yapmayı tercih ederlerdi ve nitekim Cemal Paşa, Ekim 1913'te İstanbul'da bulunan Sir Henry Wilson'a bunu söylemişti. Bkz. Charles Calwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson,* New York, 1927, c.1, s.128 vd. Ostrorog (bkz. not 11) da bunu doğrulamaktadır; ancak Rusya'ya meydan okumak İngiltere'nin Avrupa'daki ve dünyadaki çıkarlarına aykırıydı. Bkz. Feroz Ahmad, "İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", *Middle Eastern Studies,* 2, 1966. (Bu makale, elinizdeki derlemenin 130-159. sayfaları arasındadır.)

83 Djemal, s.274-275; burada Rus belgelerinden alıntı yapılmaktadır. Rusya'nın Doğu Anadolu'ya giderek daha fazla önem vermesi, Diyarbakır, Sivas, Harput ve Musul'da konsolosluk açma kararından da anlaşılmaktadır. Bkz. *The Orient,* c.5, sayı 28 (15 Temmuz 1914), s.279.

84 Bayur (bkz. not 46), c.2, kısım 3, s.188-189.

Bitlis bölgesinde Kürtlerin huzursuzluk belirtileri 1914 Mart'ında ortaya çıkmıştı. Bir önlem olarak, 14 Mart'tan başlayarak akşam saat altıda sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve hükümet birlikleri sokakta devriye gezmeye başlamıştı. 31 Mart'ta bölge Kürtleri isyan etmişler ve Bitlis bir saldırıya karşı hazırlanmıştı. İki gün sonra şehirdeki Kürtler ayaklandılar, ama hükümet birlikleri ayaklanmayı bastırdı ve elebaşıların çoğunu da tutukladı. Şeyh Sait Molla kaçmayı başardı ve Rus Konsolosluğu'na sığındı! Öbür elebaşılar yargılandılar ve içlerinden on biri asılarak, cesetleri isyancılara ibret olsun diye uzun süre teşhir edildi. Gıyabında ölüme mahkûm edilen Şeyh Sait, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği Kasım ayma kadar Rus Konsolosluğu'nda kaldı. Konsolosluğun kapatılmasıyla birlikte, kendisi ve bir arkadaşı da yakalandılar ve idam edildiler. Resmi bir belgeye göre Şeyh Sait'in son sözleri, "Ruslar sizden benim intikamımı alacaktır" olmuştu.[85]

Tanin'in ayaklanmaya gösterdiği tepki, özellikle içine düştüğü panik duygusu, Cemiyet'in tutumunu yansıtmaktaydı. Bu olayın yabancı müdahalesine yol açarak Doğu vilayetlerinin elden çıkmasına yol açacağı korkusu yaygındı. Hükümetin çabuk ve etkili müdahalede bulunmaya teşvik edilmesi bu yüzdendi. "Onlar (Kürtler) şüphesiz, Bitlis'e saldırdıkları zaman attıkları bir adımın, ya da niyetlerinin taşıdığı ciddiyetten bihaberdirler. Attıkları bu adımın kendilerinin ve arkadaşlarının çıkarları açısından ne kadar ciddi ve zararlı sonuçlar alacağını tabii ki bilemezler. Anadolu'da, Makedonya'nın kaybına yol açan kuvvetleri harekete geçirecek kardeşlerimizin bulunduğuna inanamıyoruz..."[86] (*Tanin*)

Babıâli kararlı bir şekilde hareket etti; isyanı bastırmak için 150 kişinin öldürüldüğü söylenmektedir. Van ile Muş'tan asker sevk edildi ve kendilerini savunup isyancılarla dövüşebilmeleri için Ermenilere silah dağıtıldı. Bu önlemin Ermeni cemaati üzerinde iyi bir etkisi oldu ve hükümete karşı sarsılmış olan güveni biraz onardı. Bir Ermeni gazetesi, hükümeti isyan sırasındaki tutumundan ötürü kutluyor ve "biz Ermeniler için daha önemli ve tatmin edici bir olgu daha

85 *The Orient*, c.5, sayı 14, 15, 16 (8, 15 ve 22 Nisan 1914) ve c.5, No. 51 (23 Aralık 1914), s.463.

86 *Tanin*, tarih yok; aktaran *The Orient*, c.5, sayı 14 (8 Nisan 1914), s.131.

vardır ki, o da Hükümetin Ermenilere gösterdiği tam güvendir. Gerçekten de Bitlis'teki Ermenilere, şehri gericilere karşı savunmak için silah dağıtılmıştır..." diye yazıyordu.[87]

1914 Nisan'ına gelindiğinde iki yabancı başmüfettiş (biri Hollandalı, öbürü Norveçli) Doğu vilayetlerindeki ıslahatı denetlemek için seçilmiş durumdaydı. 13 Temmuz'da Mebusan Meclisi onların ve personellerin maaşları ve masrafları için ayrılan bütçeyi onaylamıştı. Islahatın önündeki bütün engeller kaldırılmış ve Ermenilerin şikâyetlerinin giderilmesi de yalnızca bir zaman meselesiymiş gibi görünüyordu. Ama Avrupa'da savaşın patlak vermesi, Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni ve daha trajik bir sayfanın açılmasına neden oldu.

İttihatçılar ve Osmanlı Yahudi Cemaati

İngiliz Dışişleri Bakanlığı belgelerinden, *The Times*'ın (Londra) İstanbul muhabirinin haberlerinden ya da Osmanlı başkentinin tutucu gazetelerinden 1908 Devrimi'ni araştıran bir kişi, Yahudilerin İTC hareketinde oynadıkları önemli rol karşısında şaşkınlığa düşebilir. Bütün bu kaynaklar, hareketin gerçek karakterini yanlış anlamışlar ve onu, Yahudilerin kendi amaçları için kullandıkları bir Yahudi-Mason komplosu olarak değerlendirmişlerdir. İngiliz Sefiri "Yahudi İttihat ve Terakki Cemiyeti"nden ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil eden çıkarcı düzmece masonlar ile Yahudilerin birliği"nden söz etmektedir.[88] Enformasyo-

87 *The Orient*, c.5, sayı 4 (8 Nisan 1914), s.131.

88 Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, 7, 1971. B. Lewis (bkz. not 8), s.211, not. 41. Ayrıca Lowther'dan Grey'e belgesi içindeki masonluğa ilişkin bir nota (1910 yılı, F.O. 371/1010/20761 ve Siyonizm iç, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda) hakkında 1911 yılında yazılmış bir yazıya (F.O. 371/1244) bakınız. Bu tür görüşler yalnızca İngilizlere özgü olmayıp bütün Avrupa'daki tutucu çevreler tarafından da paylaşılıyordu. Avusturya-Macaristan Arşidükü Ferdinand'ın dini danışmanlarından olan Rahip Herman Gruber, "1776'dan Sonraki Çağdaş Devrimci Hareketlerde Masonların Rolü" konusunda üç ciltlik bir tez yazmıştı. Burada, "Brezilya'daki 1889 devriminin, Küba'daki 1899 ayaklanmasının, 1908 Genç Türk Devriminin ve 1910'daki Portekiz devriminin hep Masonlar tarafından yapıldığını" iddia ediyordu. Bkz. Vladmir Dedijer, *The Road to Sarajevo*, New York, 1966, s.113 ve *passim*.

nun önemli bir kısmını İngiliz sefaret kaynaklarından edinmiş olması muhtemel olan *The Times* muhabiri Philip Graves de aynı teraneyi tutturmuştur. Bazıları Rumlara ait olan yerli tutucu gazeteler ise, İttihatçı siyasetlerin sorumluluğunu Yahudilere ve Selanik'in gizli Yahudilerine (dönmelere) yüklemekte, böylece İttihatçı siyasetlerin Müslüman cemaatine zararlı olmasının kaçınılmaz olduğunu ima etmektedirler.

İTC'nin Yahudilerle bağlantısını –bu hiçbir zaman uluslararası bir nitelik kazanmamış olmakla birlikte– görenler tümüyle de yanılmıyorlardı. Ancak, İTC'yi Yahudi emelleri ve çıkarları için bir cephe ve Türkleri de yalnızca bu emellerin araçları gibi yorumlamaları doğru değildi. Osmanlı Yahudileri, 1908 öncesinde ve sonrasında, İttihatçı hareket içinde gerçekten önemli bir rol oynadılar, ama hiçbir zaman, hareketi kendi amaçları doğrultusunda kullanabilen bir güç olmadılar. Tarihi koşullar, Yahudiler ile Türklerin kaderini birleştirmiş, bunun sonucu olarak da bu iki unsur İTC içinde işbirliğine gitmişti. Gerçekte çıkar birliği öylesine güçlüydü ki, Yahudi cemaatinin Cemiye'te gösterdiği destek fiilen kayıtsız şartsız bir destekti.

Goitein ve Chouraqui gibi bilim adamları Ortadoğu Yahudi cemaatinin kaderinin, fiilen İslamiyet'in doğuşundan başlayarak, Müslümanların kaderiyle yakından ilişkili olduğunu savunmaktadırlar.[89] Abraham Galanté, aynı görüşü Osmanlı Yahudiliği için öne sürmekte ve onun Osmanlı Yahudi tarihi dönemleştirmesi, Osmanlı Türklerinin tarihine iyice uymaktadır. 1453 ile 1602 yılları arasındaki dönem her iki topluluk için de bir şan ve şeref dönemidir; 1602'den 1856'ya kadar uzun bir gerileme yaşanmış, sonra 1856 ile 1908 arasında bir canlanma dönemine girilmiştir. Sonunda 1908'den sonraki yıllar bir yeniden doğuş ve kendini yeniden kanıtlama dönemi olmuştur.[90]

Yahudiler için gerileme yılları olan dönem, Rum ve Ermeniler için yeniden canlanma dönemi oldu ve bu iki Hıristiyan *millet* birçok ekonomik ve idari işte Yahudilerin yerini almaya başladı. Avrupa ticaret sermayesinin Osmanlı ekonomisine girişinden Osmanlı Hıristiyan cemaatleri yararlandı ve bunlar kapitülasyonların gölgesinde zenginleştiler. 18.

89 André Chouraqui, *Letter to an Arab Friend,* Amherst, 1972 ve S.D. Goitein, *Jews and Arabs,* New York, 1955.

90 Abraham Galanté, *Role économique des Juifs d'Istanbul,* İstanbul, 1942, s.4 vd.

yüzyılın ikinci yarısında bu cemaatlerin çıkarları Türklerin (ve Yahudilerin) çıkarlarından ayrılmaya başladı. Refah ve güçleri artık Osmanlı devletinin sürekli zayıflamasına bağlıydı; bu devletin yeniden canlanması ise onlar için en ölümcül tehlikeydi.

Osmanlı Yahudileri, bazen, Rumlar ve Ermeniler gibi yabancı himayesinden, bazı durumlarda da yabancı tabiyetinden yararlanan bir komprador burjuvazinin mensuplarıymış gibi tanımlanırlar. Bu tek tek bireyler için doğru olabilir, ancak bir bütün olarak cemaatin durumuna uygun düşmemektedir. Yabancı tabiiyetine geçen Yahudiler İtalyan uyruğu olmuşlardı ve İtalya'da, Almanya gibi Büyük Devletler arasına geç girmiş bir ülkeydi; üstelik Almanya'nın potansiyeline de sahip değildi. Dolayısıyla İmparatorluktaki siyasi ve ekonomik gücü sınırlıydı ve İtalya, üstün devletler olan İngiltere ile Fransa'nın tekelini kırabilmek için rakiplerine karşı bazı avantajlar karşılığında kapitülasyonların yeniden gözden geçirilmesine çoğunlukla istekli oluyordu. Yahudilerin, İtalya adına komprador rolü oynamaları zordu, zaten bu konuda herhangi bir kanıt da yoktur. Tersine, Türk toplumunu etkileyen aynı süreç yüzünden sosyal ve ekonomik bakımdan gerileme içine girmişlerdi; dolayısıyla, Osmanlı devletinin yeniden canlanmasında her iki toplumun da ortak çıkarı vardı.

Ekonomik çıkar dışında, Yahudileri siyasi bakımdan Türklere yaklaştıran daha güçlü bir neden vardı: Osmanlı toprakları Yunanistan'ın ya da Bulgaristan'ın eline geçtiğinde kendi cemaatlerinin ne olacağı korkusu! Bu korku, Irak'taki Yahudiler için değil, Makedonya ve Batı Anadolu'dakiler için geçerliydi. Gene de bütün cemaatin İTC'ye bağlanmasına yol açıyordu, çünkü Osmanlı yönetimi Hıristiyan antisemitizmine karşı en iyi koruyucuydu. Geleneksel olarak Hıristiyan topluluklar, İmparatorluktaki Yahudilere zulmetmişler, Osmanlı İmparatorluğu ise adalet sağlanmasını güvence altına almıştı. Bu zulüm korkusu, 19. yüzyılda Osmanlı sınırı geriye çekilirken Yahudilerin sürekli olarak Babıâli'nin yönetimindeki topraklara göç etmelerine yol açmıştı. Bu, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra geçerli bir olguydu.[91]

Devrimden sonra, İTC'yle Yahudi cemaati arasında, öbür cemaatlerle yapılan türden bir ilkeler bildirisine ya da işbirliği anlaşmasına rastlamıyoruz. Sonuç olarak, Osmanlı Yahudilerinin Cemiyet'inkinden farklı ne

91 A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, İstanbul, 1937, c.1, s.161 vd.

siyasi, ne de milli amaçları vardı ve dolayısıyla bunları gerçekleştirmeye çalışan ayrı bir siyasi örgütleri de yoktu. Siyonist hareketin İstanbul'da bir bürosu bulunmakla birlikte, yerel Yahudiler arasında pratikte herhangi bir destek görmüyordu. Gerçekten Siyonistler, Mebusan Meclisi'nde kendi görüşlerini savunacak bir Yahudi mebus bulmak için epey uğraşmak zorunda kalmışlardı. Sonunda Selanik Sosyalist Mebusu Vlahof Efendi onlar adına konuşmayı kabul etmişti.[92]

Azınlıklar arasında yalnızca Yahudi cemaati, kendisini İTC'yle bütünüyle özdeşleştiriyordu. Yalnızca o, Emanuel Karasu'nun kişiliğinde partinin kolektif önderliği için bir cephe savaşçısı çıkarıyordu. Karasu, hiçbir zaman Merkez Komitesi üyesi ya da nazır olmamakla birlikte, hem devrimden önce, hem de sonra hareketin en önemli simalarından biri olmuştu. Cemiyeti, bir Yahudi-Mason komplosunun cephesi olarak görenler için o, komplonun ardındaki şeytani dehaydı. 1908'de Selanik mebusu seçildi ve 1912 ile 1914 Meclislerinde de, öteki üç Yahudi mebusla birlikte görev yaptı.[93]

Yeni rejimde, Yahudi cemaatinin refahında genel bir gelişme oldu. Rum-Ermeni ekonomik üstünlüğü yüzünden epeydir baskı altında olan tüccarlar, 1909'da başlatılan ve sonra da kesintisiz olarak sürdürülen Yunan aleyhtarı boykotlar politikasından çıkar sağladılar. Bu politikanın seçmeci bir biçimde uygulandığına dikkat çekmek gerekir. İlk boykot 1908'de Avusturya mallarına karşı yapılmıştı. 1909'da Girit sorunu yüzünden Rum malları ve dükkânları boykot edilmiş, Balkan Savaşları'ndan sonra

92 "Vlahov Efendi'nin Anıları", Haupt ve Dumont (bkz. not 4), s.257-262. Filistin'de, Meclise mebus gönderecek kadar çok sayıda Osmanlı Yahudisi yoktu; bkz. Walter Laquer, *A History of Zionism*, New York, 1976, s.222. Irak ise, İstanbul'a bir Yahudi mebus yollamıştı. S. Landshut, *Jewish Communities in the Muslim Countries of the Middle East*, Londra, 1950, s.45'te, "Siyonizmin siyasi ideallerine hiçbir zaman yakınlık gösterilmediğini" yazmaktadır. Aynı şey, Selanik için de geçerliydi; bkz. Ben Gurion, *Ben Gurion Looks Back*, New York, 1970, s.43-46; hatta Mısır'da bile aynı durum söz konusudur. Jacop Landau, *Jews in Nineteenth Century Egypt*, 1969, s.275.

93 Ahmad ve Rustow (bkz. not 26), s.267. Karasu'nun mesleği avukatlıktı. Devrimden önce "Makedonya Risorta" Locasının büyük üstadı olarak İttihatçıların gizli faaliyetleri için bir paravan görevi görüyor, aynı zamanda da onlar için kuryelik yapıyordu. 1908'den sonra İTC'nin "jakoben" kanadına dahil oldu ve Talât'la işbirliği yaptı. Savaş sırasında iaşe müfettişi olarak atandı; bu yolla büyük bir servet edindiği söylenir. 1919'da İtalya'ya göç etti ki, bu da, onun daha önceden İtalyan uyruğunda olmuş olabileceğini akla getirmektedir.

ise boykot genel olarak Hıristiyan ticaretini hedef almıştı. İstanbul'daki Kitab-ı Mukaddes Yayınevi'nin organı olan *The Orient,* bu olguyu vurgulamakta ve "belanın, Yahudi dükkânlarını etkilemediğini" yazmaktadır.[94]

İttihatçılar, aynı zamanda Türk ve Yahudilerin, Hıristiyanların ekonomik hegemonyasına meydan okumalarını da teşvik ediyorlardı ve bu iki grup, İTC'nin yaratmak istediği yerli burjuvazinin önemli bir unsuru oluyordu. 1912 yılına gelindiğinde İttihatçılar, Alman siyasi ekonomisti Friedrich List'ten aldıkları bir kavram olan "milli bir ekonomi" yaratma olasılığından söz eder olmuşlardı. Bu kavramı ortaya atanların önde gelenleri arasında, 1912'de İstanbul'a yerleşmiş bir Selanik Yahudisi olan Moiz Cohen vardı. Moiz Cohen, Yahudilerin kendilerini esas olarak Türk, Türk Yahudisi olarak tanımlamaları fikrini yaymaya çalışmış ve kendisi de Türkçe Tekin Alp adını alarak, bu adla yazı yazmış ve genellikle böyle tanınmıştır. Yazılarına bakılırsa, özellikle ekonomik alanda milliyetçi ideolojiye katkısının önemli olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu konuda henüz tam bir değerlendirme yapılmamıştır.[95]

Buraya kadar söylediklerimiz, başlıca rakipleri Rumlar olan Makedonya ve Batı Anadolu Yahudi cemaatleri için geçerlidir. Irak eyaleti, özellikle Bağdat kenti de Yahudi hayatının önemli bir merkeziydi. Bağdat ve Basra'nın Asya'yla gelişen ticarette önemli noktalar haline geldiği 19. yüzyılın ikinci yarısında, bu cemaat, bir yeniden canlanma dönemi yaşadı. "Yahudiler, ülkenin dış ticaretinde adım adım Müslüman, Hıristiyan ve hatta Irak'ta yerleşmiş İngilizler de dahil olmak üzere Avrupalı tüccarların

94 *The Orient,* c.5, sayı 11 (18 Mart 1914), s.105.

95 Moiz Cohen Selanik'te doğmuş (tarihi bilinmiyor) ve 1912'de, Selanik Yunanlıların eline geçtikten sonra, İstanbul'a yerleşmişti. Burada Tekin Alp adını alarak, *Yeni Mecmua* ile *İktisadiyat Mecmuası*'nda yazılar yazdı, ikincisinin, 1915-1917 yılları arasında editörlüğünü de yaptı. Yazılarında, bir milli ekonomi ve Türk burjuvazisinin yaratılması ihtiyacını savunmuştur. 1915 yılında, *Türkismus* ve *Pantürkismus* adlı kitapları Weimar'da yayımlandı; bunlar İttihat ve Terakki'nin Alman müttefiklerine Türk milliyetçiliğini izah ediyordu. Savaştan sonra Tekin Alp, milliyetçileri destekledi ve 1935'te *Kemalizm*'i (*Le Kemalism,* Paris, 1937) yazdı; bu kitap, milliyetçi düşüncenin önemli bir ürünüydü. 1945 sonrası çokpartili dönemde ise Demokrat Parti'yi, özellikle onun serbest piyasa ekonomisini teşvik etmesini destekledi. Bkz. Galanté (not 22), s.127 ve aynı yazar (bkz. not 90), s.58-64. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Konya, 1966) adlı kitabında, bunca önemine karşın Tekin Alp'e yer vermemektedir.

yerini alacak kadar önemli bir pay sahibi oldular. Avrupalı tüccarlar yerel Yahudi tüccarlarla rekabette güçlük çekiyor, bölgedeki Müslümanlar ise kendilerine Yahudi ortak bulmak zorunda kalıyorlardı..."[96]

İttihatçıların, Hamidiye Buharlı Gemi Kumpanyasını İngiliz Lynch Kumpanyasının devralmasına izin vermedeki isteksizliklerinin nedeni, Irak'taki Yahudi üstünlüğü olabilir mi? Bu, kesinlikle önemli bir etkendi, çünkü söz konusu birleşme, İngiltere'nin Irak'taki ekonomik durumunu güçlendirecekti. Bu bölge mebuslarının, özellikle de "birleşme projesinin, Irak'ın ekonomik fethini gerçekleştirmek için Büyük Britanya'nın dahiyane bir komplosu olduğuna, herhangi bir temeli olmasa da, samimiyetle inanan"[97] İttihatçı yazar ve Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı'nın muhalefetinin ardındaki neden de buydu.

Bağdat'ta, Dicle ve Fırat nehirleri üzerindeki kabotaj tekelinin yabancı bir şirkete verilmesine karşı şiddetli gösteriler yapıldı. Durum o kadar ciddi boyutlara ulaştı ki, Babıâli, hem Bağdat, hem de Basra'da sıkıyönetim ilan etmeyi düşündü. Mecliste uzun tartışmalardan sonra hükümete güvenoyu ve dolayısıyla da Lynch Kumpanyasına imtiyaz tanınması için yetki verildi. Ne var ki pratikte bu yetki, Sadrazamın 28 Aralık 1909'da istifası üzerine geçersiz kılındı, çünkü yeni Sadrazam, güvenoyunun kendisini bağlamadığını öne sürdü.[98]

İTC'yle Irak Yahudileri arasındaki çıkar birliği 1914 yılına kadar sürdü. Ancak savaşın patlak vermesi ve özellikle de Kasım'da İngilizlerin Basra'yı işgal etmesinden sonra, Yahudiler İngiltere'ye yaklaştılar. Birçoğu, askerlikten kaçmak için Basra'ya gitti ve savaştan sonra Irak cemaati İngiliz mandasını kabul etti.[99] Oysa Anadolu Yahudi cemaati, savaş boyunca Osmanlı idealine bağlı kaldı.

Beklenileceği üzere Yahudi mebuslar, Mecliste Hıristiyan mebusların şiddetle karşı çıktığı çeşitli yasalar tartışılırken Osmanlılaştırma si-

96 Hayyim Cohen, *The Jews of the Middle East 1860-1972*, New York, 1973, s.90'da Phebe Marr ile aynı görüşü paylaşır gözükmektedir: Phebe Marr, "Yasin al-Hashimi: The Rise and Fall of a Nationalist", Harvard Üniversitesi'nde yayımlanmamış doktora tezi, 1966, s.30 ve Landshut (bkz. not 92), s.42.

97 *The Times*, 11 Aralık 1909. Bağdat Yahudi mebusu ve Osmanlı Hamidiye Buharlı Gemi Kumpanyasının Müdürü olan Sasoon Efendi'nin birleşmeye karşı olduğu söylenmekteydi. Bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 510, gizli, Tarabya, 1 Temmuz 1909, F.O. 371/778/25436.

98 Ahmad (bkz. not 32), s.67.

99 Landshut (bkz. not 92), s.43.

yasetine muhalefet etmediler. Yahudilerin, eski düzende kaybedecekleri yerleşik çıkarları olmamasına karşılık, yeni düzende kazanacakları çok şey vardı.

Yahudilerin hiçbir zaman nazırlık yapmadıkları doğrudur. Ama cemaatin gururunu okşamak için sembolik atamalar yapılması hiçbir zaman gerekli olmamış, Yahudiler de bunu hiç mesele yapmamışlardır. Buna karşılık, İttihatçı Yahudiler kilit bakanlıklarda müsteşar ve teknokrat olarak önemli mevkiler işgal etmişlerdi ve siyaset üretme konusundaki rolleri muhtemelen bakanınkinden daha fazlaydı. Emanuel Salem, Meclise getirilecek yeni yasaları hazırlıyordu; Bağdat Mebusu Ezekiel Sasoon, daha önce Ziraat Nezareti'nde müsteşarken Ticaret Nezareti'ne geçmişti; Nissim Russo Maliye Nezareti'ndeki "iç kabine"nin şefi, Vitali Stroumsa ise Mali Islahat Yüksek Şûrası'nın üyesiydi. Samuel Israel, başkent polisinin Siyasi Şube Müdürü olarak son derece hassas bir görevdeydi; Enver Paşa 23 Ocak 1913 darbesini yaptığı zaman o da onunla birlikteydi![100]

Osmanlı Yahudileri, İttihatçılarla olan ittifaklarından yarar sağlamakla birlikte, zarar da gördüler. 1908 Ekim'inde yeni rejime karşı gösteri yapan gericiler, İTC'yi destekledikleri için Bağdat'taki Yahudilere saldırdılar.[101] Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Makedonya ve Trakya'daki Yahudiler, Müslümanlarla birlikte zulüm gördüler ve onlar da Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar.[102] Bu savaşlar sırasında Osmanlı Yahudilerinin, İmparatorluğun geleceğinden duydukları kaygı o dereceydi ki; Güney Afrika'da yaşayan Yahudiler, Osmanlı ordusu için para toplayan yerel Hint Müslümanlarıyla işbirliği yaptılar.[103] Anadolu'ya bir Yunan çıkarması tehdidinin bulunduğu 1913 baharında İttihatçı hükümet, yalnızca köylüleri değil, bölgedeki Yahudileri de silahlandırdı ve böylece Yahudi cemaatine duyduğu kesin güveni gözler önüne serdi.[104] Türkler ile Yahudiler arasındaki ilişkilerde, İmparatorluğun sonuna dek bir karşılıklı güven duygusu egemen oldu ve bu, Cumhuriyet'e de miras kaldı.

100 Galanté (bkz. not 90), s.5-52; Galanté (bkz. not 22), s.116-117, 123-124; Tunaya (bkz. not 45), s.412.

101 Yusuf Ghanima, *Nuzhat al-mushtaq fi tarikh yahud al-Iraq*, Bağdat, 1924, s.180, aktaran Cohen (bkz. not 96), s.24. Gericilerin, İttihatçı olmayan gayrimüslimlere karşı tutumlarının çok farklı olması dikkat çekicidir.

102 Galanté (bkz. not 22), s.41-47; aynı yazar (Avram Galanti), *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1947, s.25, 42-46.

103 *Aynı yerde*, s.64 ve 67-68.

104 Konsolos Vekili Harris'ten Sir G. Lowther'a, Çanakkale, 26 Mart 1913 ve Lowther'dan Grey'e, İstanbul, 9 Nisan 1913; aktaran Şimşir (bkz. not 47), s.574-575 ve 591-594.

1908-1914 YILLARI ARASINDA İNGİLTERE'NİN GENÇ TÜRKLER'LE İLİŞKİLERİ*

1908 Genç Türk Devrimi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerinde bir dönüm noktasını oluşturur. Bu devrim, Abdülhamit'in ve Saray'ın İngiliz aleyhtarlığına dayanan rejimini ortadan kaldırmış ve yerine İngiltere'den cesaret ve ilham alan bir anayasa rejimini getirmiştir. Almanya'nın, tümüyle Abdülhamit'in iyi niyet ve himayesine dayanan İstanbul'daki nüfuzu da azalmıştır. Alman taraftarı Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın 22 Temmuz 1908 tarihinde ve Almanya'nın "Kara Kartal" adı verilen şeref rütbesini aldığı gün azledilmesi, bu nüfuzun azalmasının ilk işaretidir.[1] Bu tarihten sonra İngiliz nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması için bütün kapılar açılmıştır.

Fakat Temmuz 1908'de, İngiltere'nin Genç Türkler'le ilişkileri, 19. yüzyılın son yirmi beş yılında Avrupa'da yer alan ve 1907'de İngiliz-Rus Anlaşması'yla sonuçlanan siyasi gelişmeler yüzünden ilerleyemedi. Bu "diplomatik ihlalin" sonucu olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Babıâli'yle arasında hüküm süren geleneksel siyaseti değiştirmek zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ilkesini de içine alan bu siyaset, Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a yayılma siyasetine karşı bir tedbir olarak or-

* İlk kez *Middle Eastern Studies*'te (c.II, No. 4, 1966, s.302-329) İngilizce olarak yayımlanan bu makale Bedia Turgay Ahmad tarafından çevrilmiştir. Yazar, bu çeviriye izin verdiğinden dolayı *MES* Yazışları Müdürüne teşekkür eder. (Türkçe çevirisi daha önce *Tarih Enstitüsü Dergisi*'nde –sayı 2, İstanbul, 1971– yayımlanan bu makale elinizdeki kitaba alınırken, dil birliğini sağlamak amacıyla çeviride bazı küçük değişiklikler yapılmıştır.-Ç.N.)

1 G.H. Fitzmaurice'den Tyrell'e, No. 210 ve 211, İstanbul, 25 Ağustos 1908 ve 11 Ocak, 1909. Bu belgelerin alındığı eser, G.P. Gooch ve H.W.V Temperley (hazırlayanlar), *British documents on the origins of the war, 1898-1914*, c.V, 1928, s.270-272. (Bundan sonra *B.D.* olarak verilecektir.)

taya çıkmıştı.[2] 1908'lerde İngiltere'nin Yakın ve Ortadoğu'daki başlıca düşmanı artık Rusya değil, Almanya idi. Böylece İngiliz Dışişleri Bakanlığı, geleneksel düşmanıyla bu geleneksel siyasetini bir dost olarak yürütmek gibi garip bir durumda kalıyordu.[3]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1908 Devrimi'ni büyük bir ilgi ve kıvançla karşıladı. Meşrutiyet hareketinin uzun vadeli sonuçları belli olmamakla birlikte, Dışişleri Bakanlığınca "pek uzun bir kâbus" diye nitelendirilen Makedonya'da reform yapma zorunluluğundan İngiltere ve Rusya'nın kurtulmaları, devrimin ilk sonuçlarından biriydi.[4] Makedonya, Avrupa siyasetinde çetin bir meseleydi. Padişahı reforma zorlayan herhangi bir İngiliz-Rus planı, Mısır ve Hindistan'daki Müslümanları gücendirecekti.[5] Devrim İngiltere'yi bu çıkmazdan kurtarmakla birlikte, pratikte İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki mevkiini tehdit etmesi olasılığı vardı. Başarılı bir meşrutiyet hareketi tabii ki, "Genç Mısırlıları" ve Hindistan'daki hürriyet hareketlerini etkileyecekti. Bu durumu en iyi anlayan İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, 31 Temmuz 1908'de şöyle yazıyordu:

> "Türkiye gerçekten bir Meşrutiyet idaresi kurar ve onu ayakları üstünde tutabilirse ve kendisi de kuvvetli bir hale gelirse, bunun sonuçları şu anda hiçbirimizin tahmin edemeyeceği yerlere ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi çok büyük olacak ve Hindistan'da kendini his-

2 İngilizlerin, 1908'den önce Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin siyasetleri için bkz. C. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841,* 1951, c.II, s.270; H. Temperley, "British policy towards parliamentary rule and constitutionalism in Turkey, 1830-1914"; *Cambridge Historical Journal,* 1932-1934, c.IV, s.156-191; W.N. Medlicott, "Lord Salisbury and Turkey", *History,* Ekim 1927, c.XII, s.244-247 ve "Gladstone and the Turks", *History,* Temmuz, 1928, c.XIII, s.136-137.

3 Sir Edward Grey'in Zaptı, Sir. G. Lowther'dan Sir E. Grey'e belgesi içinde, No. 218, gizli telgraf, İstanbul, 7 Ağustos 1908, F.O. 371/545/27371, İngiliz Arşivi, Londra (Public Record Office). Bu yazıda Grey şöyle diyor:

> "Zorluk Rusya'dan gelecektir- Lord Beaconsfield'in eski siyasetine dönemeyiz; şimdi Rus aleyhtarı olduğumuza dair şüphe uyandırmadan Türk taraftarı olmak zorundayız."

Ayrıca T.P. Conwell-Evans, *Foreign policy from a back bench, 1904-1918,* 1932, s.23; L.S. Stavrianos, "The Balkan committee", *The Queen's Quarterly,* Sonbahar 1941, c.XLVIII, s.260.

4 Sir Charles Hardinge'den Sir Francis Bertie'ye, The Bertie Papers, 30 Temmuz 1908, F.O. 800/172 ve Grey'den Barclay'e, No. 134, gizli-tel, 27 Temmuz 1908, F.O. 371/545.

5 Conwell-Evans, bkz. not 3, s.10-15.

settirecektir. Şimdiye kadar ne zaman Müslüman bir tebaamız olmuşsa onlara, dâhi bir önderin idaresi altında olan ülkelerde zalim bir istibdatın hüküm sürmesine rağmen, kendilerinin iyiliksever bir istibdatla idare edildiklerini söyleyebilmişizdir... Fakat Türkiye, şimdi bir meclis kurar ve hükümetini islah ederse, Mısır anayasa talebinde daha zorlu bir yolu seçecek ve bizim bu talebe karşı koyma direncimiz çok azalacaktır. İyi bir şekilde işleyen bir Türk Anayasası varken ve Türkiye'nin durumu gittikçe gelişirken, Anayasa isteyen Mısır halkının ayaklanmasını zor kullanarak bastırmaya girişirsek durumumuz çok acayip olacaktır. Mısır meselesi yüzünden, Türk Hükümetiyle değil, fakat Türk halkının hissiyatıyla çatışmaya girişmenin bize hiçbir faydası olmayacaktır."[6]

Devrimden hemen sonra Grey, yeni rejimi İngiltere'nin tarafına çekmek amacıyla uzlaştırma siyasetine başvurdu. İngiltere'nin geçmişteki anlaşmazlığının "Türk halkıyla olmayıp, Türklerin kendilerinin de en sonunda isyan ettikleri yaratıklardan kurulu hükümetle" olduğunu Grey, Genç Türkler'e açıkça belirtti.[7] Grey, "iyi işlemesi" koşuluyla yeni rejime ilgi göstereceğini ve cesaret vereceğini söyledi ve İngiltere'nin, talepleriyle, onları zor duruma sokmayacağına söz verdi. Sonuç olarak da şunu ekledi:

> "...Türk Hükümeti kötü bir durumda iken reformu dışardan zorlamak için nasıl nüfuzumuzu kullandıysak, şimdi de eğer reformlar içten geliştirilirse bunlara dıştan müdahale edilmesini önlemek için bütün nüfuzumuzu kullanacağız."[8]

Babıâli'deki yeni İngiliz Sefiri Sir Gerard Lowther'a Grey şöyle yazıyordu:

> "Türkiye konusunda tuttuğumuz yol açıktır; daha iyi unsurlara yardım etmeye hazır olmalıyız, olayların gelişimini izleyerek reform hareketine ihtiyaç duyulduğu an ilgi ve desteğimizi esirgememeliyiz."[9]

6 Grey'den Lowther'a, Özel, Londra, 31 Temmuz 1908, F.O. 800/78; Hardinge'den Bertie'ye, bkz. not 4 ve Eldon Gorst's Note: Egypt and Turkey, 19 Ağustos 1908, The Lowther Papers, 1908-1913 içinde, F.O. 800/185A (Turkey).

7 Grey'den Lowther'a, Özel, Londra, 31 Temmuz 1908, F.O. 800/78.

8 Grey'den Lowther'a, Özel, Fallodon, 23 Ağustos 1908, *B.D.*, No. 208, c.V, s.266.

9 Grey'den Lowther'a, bkz. not 7.

Grey'in o zamanlardaki siyaseti, Babıâli'nin siyaset ve entrikalarına karşı tedbirli olmaya ve karışmamaya dayanıyordu. Herhangi bir Osmanlı hükümetiyle kendi çıkarlarına dayanan bir ilişki kurmayı veya Almanya'nın yaptığı gibi, İngiltere için İstanbul'da "en çok tutulan millet" mevkiini elde etmeyi istemiyordu. "Daha iyi unsurları" manen destekleyip onlara cesaret vermekle ve İngiliz Hükümetine düşmanlık hisleri beslemeyen bir hükümetin iktidarda bulunmasıyla yetiniyordu. Grey, her iki tarafı da kazanmayı umuyordu; İstanbul'da nüfuz kazanmaya çalışan öbür devletlerin şüphe ve kıskançlıklarını uyandırmadan, ya da üzerine hiçbir sorumluluk yüklenmeden Genç Türkler'i İngiltere'nin tarafına çekmek istiyordu.

İngiltere'nin Genç Türkler'e ilgi gösteren bu siyaseti kısa zamanda kazançlı sonuçlar doğurdu. Yeni rejimin İngiliz taraftarlığı açık bir şekilde belli oluyor ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ve İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nin önerileri dikkate alınıyordu. Bu, kısmen Abdülhamit'in Alman taraftarlığı siyasetine karşı bir tepkiydi ve kısmen de devrimin meşruti bir karakter taşıması ve bu yüzden "parlamentoların anavatanı" olan İngiltere'nin bu sahada önder ve ilham kaynağı olarak kabul edilmesinden ileri geliyordu. Kâmil Paşa'nın Sadrazam mevkiine getirilmesi, bu İngiliz taraftarlığı hissinin bir ifadesidir.[10] Fakat Genç Türkler'i İngiliz taraftarlığına iten gerçek nedenler devrim hareketinin niteliğinde aranmalıdır.

1908 Devrimi'ni izleyen yıllardaki olaylar Genç Türk hareketinin gerçek kaynaklarını tahrif etmiş ve bir bütün olarak bu devre hakkında bazı efsanelerin doğmasına yol açmıştır. Enver Paşa'nın hareketlerinin bu tarihlerde başladığı ileri sürülmüş ve her zaman bölünmez bir bütün ve Alman taraftarı olarak düşünülen ordunun devrimdeki rolü abartılmıştır. Sonuç olarak devrimde ve Meşrutiyet'te halkın oynadığı rol küçümsenmiştir.

1908 Genç Türkleri, 19. yüzyılın sonlarında çıkan Genç Osmanlılar'ın ideolojik varisleridir. Öncülleri gibi Genç Türkler de 19. yüzyıl Avrupa'sı geleneklerine uyan liberaller olup, Fransa ve İngiltere'den ilham alıyor-

10 Fitzmaurice'den Tyrell'e, bkz. not 1.

lardı. Her iki hareketin liderleri de halkın içinden çıkmıştı ve eğer bu hareketlerde askerler herhangi bir rol oynamışsa, bu, siyasi kararları vermede değil, ancak harekete fiilen katılmada olmuştur.[11]

Devrimin Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya mensup küçük rütbeli subayların isyanıyla başlatıldığı doğrudur. Fakat, bu isyandan yararlanıp devrimi yapan, Makedonya'da bir devrim örgütü olan İttihat ve Terakki'ye mensup sivil halktı. En azından 1914'e kadar Meşrutiyet idaresinde siviller her zaman hâkim durumda kalmışlardır. Genç Türkler için siyasi kararları İttihat ve Terakki'den Talât, Nâzım, Cavit ve Hüseyin Cahit ile muhalefet partisinden de İsmail Kemal, Prens Sabahattin ve Ali Kemal gibi sivil kişiler vermişlerdir. En önde gelenlerinden birkaçını söylemek gerekirse; Enver, Niyazi, Eyüp Sabri ve Sadık Bey gibi küçük rütbeli subaylar, sadece 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909), Haziran 1912'deki Halaskâr Zabitan Grubu hareketi ve 23 Ocak 1913'teki askeri darbe gibi buhranlar sırasında siyasi bir rol oynamışlardır.[12] Yüksek rütbeli subaylara gelince (Mahmut Şevket Paşa, Mahmut Muhtar Paşa, İzzet Paşa...), bunlara Genç Türkler demek doğru olamaz; çünkü bu isim, siyasi bir anlam taşımaktadır ve genellikle Osmanlı ordusunun yüksek kademelerinin siyasetleriyle ilgileri yoktu. Eğer yüksek rütbeli subaylar İttihatçılarla işbirliği yaptılarsa, bunu, onlar da İmparatorluğu kurtarmak istedikleri için yapmışlardı. Öte yandan İttihatçılar da, bu subaylar kuvvete sahip oldukları için onlarla "işbirliği" yaptılar. Subaylardan her zaman kuşku duyulmaktaydı ve bu iki grup, ideoloji bakımından birbirlerinden ayrı kutuplardı.[13]

1908 Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak fikriyle yapılmıştır. Önce Genç Osmanlılar, sonra da Genç Türkler, İmparatorluğu ıslah

11 Genç Osmanlılar'ın siyasi fikirlerinin gelişmesini 1876'ya kadar derinliğine inceleyen eser, Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962); Genç Türkler'in fikirleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (1964). Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, "the Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914", (1969). Bu eserin Türkçe çevirisi, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

12 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım, 1966, s.211-220, bu eserin Türkçe çevirisi, *Yeni Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971.

13 "Mehmet Cavit Bey'in Meşrutiyet Devrine Ait Anıları", *Tanin*, 16 Ocak 1944. Mahmut Şevket Paşa'nın Haziran 1912'deki istifasıyla ilgili olarak Cavit Bey şöyle yazıyor:

> "Onu Genç Türk kuvvetinin en büyük destekçisi ve koruyucusu olarak sayıyorlar! Şevket Paşa ile Genç Türkler arasında nasıl bir düşmanlık olduğunu bilmiyorlar. Heyhat, bütün tarih bu şekilde yazılıyor."

ederek ve onu modern anayasal bir devlet haline sokarak kurtaracaklarını umuyorlardı. Daha önceleri 1839, 1856 ve 1876'da da bu amaçla işe girişilmişti, fakat bu hedefe ulaşılması için pek fazla şey yapılmamıştı.

1908 tarihinde hem İmparatorluğun içinde, hem de dünyanın başka ülkelerinde durum değişik bir görünüme bürünmüştü. Türk olmayan unsurların günden güne artan bir hızla İmparatorluktan ayrılmak için harekete geçmeleri yabancıların duruma müdahale etmesine fırsat veriyordu. Bu tehdidin en kuvvetle hissedildiği yer olan Makedonya'da yeni bir sosyal grup ortaya çıkmıştı. Bu grup, 1880'lerde ve 1890'larda Abdülhamit'in askerlik ve eğitim alanlarında yaptığı reformlar sonucunda oluşmuştu. Öncülleri Genç Osmanlılar'dan farklı olarak bu yeni grubun üyelerinden pek azı Babıâli'de bulunmuş bürokratlardı. Çoğunluğu, yeni kurulan lise ve üniversitelerde görevli öğretmenler veya buralarda eğitim görmüş subaylardı. Henüz kazanılmış hakları olmadığı için reformu, kendilerini ülke içinde seçkin bir sınıf haline getirecek bir araç olarak görüyorlardı. Bu grup mensupları, devleti kurtaracak ve onu en modern dünya seviyesine ulaştıracak tek yolun, anayasa ve reform olduğuna inanıyorlardı. Aynı zamanda kendilerinin temsil ettiği ve o yıllarda yükselmekte olan aşağı-orta tabakanın Osmanlı devletinin iktidar yapısına dahil edilmesi için gereken genişletmenin, ancak anayasal yönetimle gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı.

Bu grup, sosyal ve ekonomik bakımdan daha geniş bir temele dayandığından, geleneksel değerlere pek fazla bağlı değildi. Bundan dolayı, başa geçtikleri zaman geleneksel unsur ve kurumlara pek uyum gösteremedikleri için, kültürel ve sosyal bakımdan değişme zorunluğunu, modernleşme hareketinin temel bir parçası olarak kolayca kabul edebilmişlerdir. Japonya'nın modern bir devlet haline gelmedeki başarısı ve Büyük Devletler arasına kabul edilişi, çok muhtemelen Türklerin modernleşme umutlarını yükselten en önemli etken olmuştur. Hatta İttihatçılar, "Türkiye'yi Yakındoğu'nun Japonya'sı" olarak görmekteydiler.[14]

Genç Türkler'in Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirme kararı, Kâmil Paşa'nın ve onu izleyen öbür sadrazamların siyasi programlarında

14 Ahmet Rıza ve Nâzım Bey'in, Sir Edward Grey ve Sir Charles Hardinge ile görüşmeleri: Grey'den Lowther'a, Özel, Londra, 13 Kasım 1908, F.O. 800/184A.

belirtilmekteydi.[15] Geleneksel *Millet* sistemi her değişik dindeki topluluğa kendi yasalarına sahip olma hakkı tanıdığı için, modern devlet fikriyle uzlaşamamış ve sonunda ortadan kalkmaya mahkûm olmuştur. Bunun sonucu olarak, ırk ve din gözetilmeksizin bütün Osmanlıların aynı hak ve görevlere sahip olabilmeleri kabul edilmiştir. İmparatorluğun içindeki yabancılara tanınan kapitülasyonlar da, herkese aynı yasanın uygulanması fikriyle çelişkiye düştüğü için eleştirilmiştir. Fakat işe ihtiyatla girişen Genç Türkler, gerçekleştirmeyi düşündükleri siyasi ve sosyoekonomik reformların kısa bir zaman içinde başarılamayacağını biliyorlardı. Bu nedenle yabancı devletlerle olan ilişkilerinde çok büyük olgunluk ve sabır göstermişlerdir.

Genç Türkler, İmparatorluğu Avrupa'nın baskısından kurtarmaya azimliydiler. Fakat bu, onları aşırı bir Avrupa düşmanı haline çevirmedi ve Genç Türkiye ile Avrupa arasında bir çeşit sevgi-nefret ilişkisi süregeldi. Genç Türkler, Avrupa'daki kuvvet dengesinden ve onun baskısından hoşlanmamakla birlikte, ülkede modern ekonomik bir yapı kurmak ve onu muhafaza etmek için Avrupa'dan gelecek sermaye yatırımlarına ihtiyaç olduğuna ve İmparatorluğun çökmekte olan idari yapısını yeniden örgütlemek için Avrupalı uzmanların gerekliliğine inanıyorlardı. Siyasi ve ekonomik özgürlüğü kaybetmemek koşuluyla Avrupa'dan gelecek sermaye ve bilgiyi kullanmaya istekliydiler.[16] Büyük bir saflıkla bunun mümkün olabileceğine inanıyorlardı! Bir çelişmeye düşerek İngiltere'nin daha faal bir rol oynamasına izin vermişlerse, bu, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda en az imtiyazı olan bir devlet olmasından ileri geliyordu. Almanya, Abdülhamit'in himayesi sayesinde İstanbul'da güçlü bir siyasi mevki kazanmış ve Bağdat Demiryolu gibi önemli bir imtiyazla da bu mevkiini devam ettirmişti. Fransa'nın İmparatorluk'taki mali çıkarı oldukça genişti ve bir Fransız kuruluşu olan Osmanlı Ban-

15 Kâmil Paşa'nın programı, *Tanin*, No. 6786, 16 Ağustos 1908; Hilmi Paşa'nın programı, *Tanin*, No. 261, 25 Mayıs 1909; Hakkı Paşa'nın programı, *Yeni Tanin*, No. 33, 26 Ocak 1910; Sait Paşa'nın programı, *Tanin*, No. 124, 19 Ekim 1911.

16 1908'de Babıâli; M. Laurent'ı (Fransa) danışman olarak Maliye Nezaretinde, Mr. Crawford'u (İngiltere) Gümrük Dairesinin yeniden örgütlenmesinde, Sir W Willcocks'u (İngiltere) Nafıa Nezaretinde, Amiral Gamble'i (İngiltere) Osmanlı Donanmasının yeniden örgütlenmesinde ve General Von der Goltz'u (Almanya) ordunun yeniden örgütlenmesinde kullanmıştır.

kası kanalıyla oldukça geniş bir siyasi baskı zeminine sahipti.[17] Yeni imtiyazlar elde etme yarışmasında Fransa ve Almanya'nın karşısında İngiltere'yi desteklerken, Genç Türkler, bu iki devletin imtiyazlar konusundaki tekelini ortadan kaldıracaklarını ve Osmanlı Hükümetine daha geniş bir bağımsızlık sağlayacaklarını umuyorlardı.

Makedonya'da devrim olurken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bir kişi, 12 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'daki İngiliz Konsolos Vekilini ziyaret etmiş ve Mr. Heathcote'dan o bölgede meşruti bir idare kurulduğunda İngiliz Hükümetinin ne şekilde davranacağını sormuştu. "Partisinin İngiltere ile olan geleneksel dostluk siyasetine dönme arzusunda olduğunu ısrarla bildirmiş ve buradaki diğer Büyük Devletlerin konsolosluklarıyla bu yönde temasa geçilmeyeceğini de bu münasebetle söylemiştir."[18] Yeni İngiliz Sefiri'ne İstanbul'a geldiği zaman gösterilen kabul merasimi, Genç Türkler'in umutlarının nerede olduğunu açıkça belirtiyordu. İngiltere'nin üzerinde hassasiyetle durduğu Mısır ve Kıbrıs konularında Genç Türkler uzlaştırıcı bir siyaset izliyorlardı. Lowther şöyle diyordu bu konuda:

> "Kıbrıs ve Mısır konusunda şikâyet ve yakınmalar yoktur ve umumi görüş şudur ki, İngiliz idaresi altında Mısır ve Kıbrıs iyi bir hükümete sahip olma mutluluğuna erişmişlerdir ve yeni rejim kendisi için de böyle bir hükümet şeklini arzulamaktadır![19] Genç Mısırlılar kendi hareketleri için yardım aramak amacıyla İstanbul'a geldiklerinde:
>
> "...kimse onlara yardıma girişmemiştir. Kötü bir yönetim altında olmadıkları, İngiliz vesayeti altına gireli beri gelir kaynaklarının israf edilmemiş olduğu ve halka hiçbir baskı yapılmayıp her türlü sosyal hürriyetlerden faydalandıkları ve şimdiye kadar görülmemiş bir refah ve güvenlik durumuna eriştikleri kendilerine bildirilmiştir. Bu heyet İstanbul'da hiçbir destek görmediği gibi, fikirlerini burada ifade etmelerine bile izin verilmemiştir."[20]

17 "Yakındoğu'da Fransız Çıkarları" 1 ve 2, *The Times*, Londra, 17 ve 24 Haziran, 1910. Osmanlı Bankası'nın Türk siyasetindeki rolü için bkz. *Tanin*, No. 727, 9 Eylül 1910 ve *The Times*, 19, 23 ve 24 Eylül 1910.

18 Heathcote'dan Barclay'e, Manastır, 13 Temmuz 1908, Barclay'den Grey'e belgesinin eki olarak, No. 400, gizli, 20 Temmuz 1908, F.O. 371/544/25649.

19 1908 Yıllık Raporu, Lowther'dan Grey'e yazısı içinde, No. 105, gizli, Beyoğlu, 17 Şubat 1909, F.O. 371/768/7053.

20 *Aynı yerde*, s.7-8.

Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını izleyen aylarda İngiltere'nin itibarı oldukça yüksekti. Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ilhakıyla, İngilizlerin itibarı daha da arttı. Avrupa'nın yeni rejime karşı takındığı tavır, Genç Türkler'i çok sinirlendiriyor; Avusturya-Macaristan'a ve onun müttefiki Almanya'ya karşı olumsuz hisler besliyorlardı. Hatta Bulgaristan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinde Rusya'nın parmağı olduğundan kuşkulanılmaktaydı. Onların gözünde sadece İngiltere'nin itibarı lekelenmemişti.

Berlin Anlaşması'nı imzalayan öbür devletlerin, bu arada özellikle Türkiye'nin fikirlerini almadan, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın kararlarını İngiltere'nin tanımayacağını Grey, 5 Ekim tarihinde Türk Sefirine bildirdi.[21] Grey, Babıâli'ye savaşa girmesini tavsiye etmiş ve Türkiye'nin talep ettiği tazminatı desteklemek için elinden gelen her şeyi yapacağına söz vermişti.[22] Bu buhranlar sırasında İngiltere, sorunları belirli bölgelerle sınırlama ve mümkün olan şartlar içinde Türkiye'yi destekleme siyasetini izlemiştir. İmza sahibi devletlerin bir toplantıya çağrılması fikrine Grey karşıydı, çünkü böyle bir toplantıda tartışmaların Boğazlar meselesi gibi önemli konulara kayabileceğini düşünüyordu. Böyle bir toplantı Babıâli'ye yarar sağlamayıp durumu daha da kötüleştirebilirdi. Büyük Devletler, Türklerden tazminat talebine girişebilirdi ve "Fransa, Almanya ve İngiltere'ye ne gibi bir tazminat verileceğini tayin etmek kolay bir iş değildi".[23]

İstanbul hayal kırıklığına uğramış, eli kolu bağlı bir haldeydi. Genç Türkler yalnız bırakılmanın umutsuzluğu içindeydiler. Bu hayal kırıklığının bir tepkisi, Avusturya-Macaristan'a karşı açılan ekonomik boykotta kendini gösterdi. Bunun dışında, yeni rejim aleyhinde tepkilere neden olur korkusuyla, Türkiye durumu ılımlı bir şekilde karşılamayı tercih ediyordu. *Tanin* gazetesi, Avusturya'nın amacının Meşrutiyet'e darbe indirmek ve yeni rejimi yıkmak için aleyhte tepki gösterenlere yardım etmek olduğunu ileri sürüyor ve durumun itidal ve soğukkanlılıkla karşılanmasını tavsiye ediyordu.[24] Bu aşamada başka türlü bir yol tutmayı düşünmek de zaten kolay olmazdı.

21 Grey'den Lowther'a, No. 284, gizli, İng. Dış. Bak., 5 Ekim 1908, F.O. 371/551/34595.
22 *Aynı yerde.*
23 Grey'den Bertie'ye, No. 477, gizli, 5 Ekim 1908, F.O. 371/551/34775.
24 *Tanin,* No. 69, 8 Ekim 1908.

Bu hava hüküm sürerken ileri gelen İttihatçılardan Ahmet Rıza Bey'le Nâzım Bey, Sir Edward Grey'i ve Sir Charles Hardinge'i ziyaret etmek üzere Londra'ya gittiler. İngiltere'nin Türkiye'yle ittifak yapmasını önerdiler ve ardından Fransa'nın da bu anlaşmaya katılacağından emin olduklarını bildirdiler.[25] Bu konuda Grey şöyle yazıyordu:

> "Zaman zaman bazı dostluklar ve anlaşmalara girmekle beraber kuvvetli bağlara girmenin pek âdetimiz olmadığını kendilerine bildirdim. Japonya ile ittifak imzaladığımız bir gerçekti, fakat bu Uzakdoğu'daki bazı uzak sorunlarla sınırlıydı.
>
> "Türkiye'nin Yakındoğu'nun Japonya'sı olduğunu ve Türkiye ile aramızda hâlâ yürürlükte olan Kıbrıs Sözleşmesinin bulunduğunu ifade ettiler.
>
> "Türkiye'de başardıkları işleri ilgi ile izlediğimizi, kendilerinin iyiliklerini istediğimizi ve eğer arzu ederlerse gümrük işlerini ve emniyet kuvvetini düzenlemek için eleman göndererek içişlerinde kendilerine yardım edebileceğimizi bildirdim."[26]

Bütün bu dönem boyunca İngiltere'nin Genç Türkler'le ilişkilerini belirleyen siyaset, bir yandan İngiliz dış siyasetinin bir bütün olarak ele alınıp düzenlendiği Dışişleri Bakanlığı'nda; öte yandan da anavatandaki hükümetin siyasetini mümkün olduğu kadar sadık bir şekilde uygulamakla görevli İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde olmak üzere, iki ayrı düzlemde formüle edilmekteydi. İngiliz Sefareti, aynı zamanda Türkiye'deki kamuoyunu izliyor ve Babıâli'nin görüş ve amaçları konusunda hükümetine ayrıntılı bilgi veriyordu. Çeşitli etkenler dikkatle incelenip tartılacak olursa, bu siyasetin, objektif bir hava içinde ifade edilmesiyle birlikte, kişilerin ve önyargıların büyük rol oynadığı son derece subjektif bir hava içinde uygulandığı görülür.

İngiliz Sefareti'nin İstanbul'daki statüsü bu devrimle temelli bir değişikliğe uğradı. Genç Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerinde yabancı sefaretlerin sahip oldukları güç ve nüfuzu ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla yabancı tercümanların geçmişte kolaylıkla hal-

25 Grey'den Lowther'a, Özel, Londra, 13 Kasım 1908, F.O. 800/185A.
26 *Aynı yerde.*

ledebildikleri ufak sorunlarda şimdi güçlük çıkarıyorlardı. Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı olunca tercümanları kabul etmeyi reddetmiş ve meseleleri ancak sefirlerle görüşmekte ısrar etmiştir. Tabii ki, İngiliz Sefareti, durumlarında olan bu değişikliği ve "Genç Türkler'in bu kibir ve kabarmalarını ...pek nahoş ve asap bozucu"[27] bulmuştur.

Devrimden sonra meydana gelen bu değişiklikleri Lowther da pek hazmedememiştir. Sir William White'ın emrinde Temyiz Mahkemesi Başkanlığını yapmış olan Lowther, Osmanlı İmparatorluğu'na ilk kez gelen biri değildi.[28] Varışından hemen sonra şöyle yazıyordu:

> "Memlekette daha önce bulunmuş birisi olarak buraya varışımda, meydana geldiğine şahit olduğum hayret verici değişiklikleri anlayabilmek güçtü, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorumlu mevki sahibi liderlerden yoksunluğu beni ziyadesiyle şaşırttı."[29]

Emrinde çalışan şahıslardan biri Lowther'ı "İttihatçıları devlet adamı rolüne ilk defa çıkan kişiler olarak küçümseyen, zengin ve pek saltanatlı bir senyör..."[30] diye tasvir etmiştir. Dolayısıyla Lowther'ın "Yaşlı Türkler" ile özellikle İngilizlerin "Türkiye'nin Büyük İhtiyarı" dedikleri ve kendisinin de yirmi sene önce Türkiye'nin sembolü olarak tanımış olduğu Kâmil Paşa'yla ilişki kurmayı tercih etmesine şaşmamak gerekir. Kâmil Paşa başta iken, İngiliz Sefareti, İttihat ve Terakki'ye karşı hoşgörülü davranmaktaydı. Cemiyet Kâmil Paşa'yı mevkiinden uzaklaştırmaya niyetlenince, Sefaretin tutumu tehlikeli ve kindar bir hal aldı.

Cemiyet, İngiltere'yle iyi ilişkilerini sürdürebilmek açısından Kâmil'in çok işe yarayacağını biliyordu. Çok yaşlı olmasına karşın, Cemiyet, Kâmil'i başta tutmaya niyetli olduğunu Eylül ayında Lowther'a

27 Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, To-day and Tomorrow*, 1930, s.131; On dokuzuncu yüzyılda İngiliz tercümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda oynadığı başarılı rol için bkz. Allan Cunningham, "Dragomania, The Dragomans of the British Embassy in Turkey", *St. Antony's Papers*, No. 11, *Middle Eastern Affairs*, No. 2, s.81-100. Tercümanların nüfuzlarının azalması üzerine bkz. Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, 1951 ve Noel Buxton, "Young Turkey after two years", *The Nineteenth Century*, c.LXIX, 1911, s.427.

28 Waugh, bkz. not 27, s.21.

29 Lowther'dan Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908, *B.D.*, c.V, s.264.

30 Ryan, bkz. not 27, s.71. Kâmil Paşa'nın Lowther hakkındaki görüşü için bkz. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c.XXIII, 1960, s.147.

bildirdi.[31] Fakat Saray'ın istibdadını kırmış olan İttihatçılar, Kâmil'in bu istibdadı Babıâli'ye aktarmasına izin vererek, kendi mevkilerini tehlikeye düşürmemeye kesinlikle kararlıydılar.

Babıâli'nin direği olan Kâmil Paşa, hükümet içinde hukuki bir dayanağı olmayan bir grubun işlere karışmasına pek sinirleniyordu. Ahmet Rıza ile Nâzım Bey'in Avrupa başkentlerine gidip Osmanlı hükümetinin temsilcisi gibi konuşmalarını Lowther'a şikâyet etmişti.[32] Cemiyet Kâmil'e danışmadan, onu Balkan Cemiyeti'ni kabul merasimiyle görevlendirince, Kâmil gücenmiş ve bunu hakaret kabul etmişti.[33] Kâmil, Cemiyet'in Türk siyasetindeki nüfuzunu kırarak, kendi başına hareket etmeye kararlıydı. Meclis bir kere toplanınca bunu başarabileceğini düşünüyordu, çünkü İttihatçıların Meclisteki çoğunluğa hükmedemeyeceklerinden emindi.[34]

Kâmil Paşa'nın kendine olan bu güveninden telaşa kapılan İttihatçılar, kendi organları olan gazetelerde, Kâmil'in şahsına ve siyasetine hücum ederek faaliyetlerini sınırlamaya çalışıyorlardı. Fakat birkaç aşırı İttihatçı dışında, Cemiyet, bir bütün olarak Kâmil Paşa'yı düşürmeye istekli değildi. Bu nedenle 13 Ocak 1909 tarihinde dışişlerine ilişkin bir tartışmadan sonra, Kâmil'e büyük bir çoğunlukla güvenoyu verdiler.[35] Kâmil ve Liberal muhalefet, bu güvenoyunu, kendi zaferleri ve Cemiyet'in yenilgisi olarak kabul ettiler. Meclisin desteğini kazandıkları ve Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'la görüşmelerin ilerlediği bu anın, kendi seçtikleri Harbiye ve Bahriye nazırlarını atamaya ve böylece karar yetkisini İttihatçıların elinden almaya çok uygun olduğunu düşünüyorlardı.[36]

Kâmil Paşa, 10 Şubat tarihinde Ali Rıza Paşa'nın yerine Hüseyin Nâzım Paşa'yı Harbiye Nazırlığına getirdi. Tümamiral Hüseyin Hüsnü Paşa Bahriye Nazırı olarak Arif Paşa'nın yerine geçirildi. Bunun üzerine Cemiyet hemen harekete geçti. Kâmil'in bu hareketi, anayasal

31 Talât ve Bahattin Şakir'in Lowther'la görüşmesi için bkz. Lowther'dan Grey'e, No. 541, gizli, Tarabya, 2 Eylül 1908, F.O. 371/559/31787.

32 Lowther'dan Grey'e, No. 855, gizli, Beyoğlu, 13 Aralık 1908, F.O. 371/546/43987.

33 *Aynı yerde.*

34 Lowther'dan Grey'e, No. 415, gizli, İstanbul, 12 Aralık 1908, F.O. 371/557/43443.

35 *The Levant Herald,* İstanbul, 15 Ocak 1909; Lowther'dan Grey'e, No. 40, gizli, Beyoğlu, 19 Ocak 1909, F.O. 371/760/3127; Sir Adam Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 13 Ocak 1909, F.O. 371/762/2419.

36 İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey,* 1920, s.324.

ilkeleri ihlal eden ve Meclisin haklarına tecavüz eden bir askeri darbe olarak nitelendi.[37] Bu sıralarda öbür devlet adamlarına danışmadan böyle önemli değişiklikler yapan bir Sadrazamla birlikte çalışmak istemediklerini söyleyen dört nazır, kabineden istifa ederek durumu protesto ettiler.[38] 13 Şubat Cumartesi günü Meclis toplanarak Kâmil'in yaptığı nazır değişiklikleri için bir gensoru verdi. Kâmil Paşa Meclise çağrıldı, fakat gensoruyu ikna ve tehdit yollarıyla geri bıraktırmak amacıyla toplantıya gelmedi. Ancak Meclis durumu ertelemeye niyetli değildi ve Kâmil'in açıklamasını dinlemeden mebuslar 8'e karşı 198 oyla güvenoyunu reddettiler.[39]

Kâmil Paşa düşerse, İngiltere'yle olan ilişkilerinin bozulacağını İttihat ve Terakki biliyordu. Bunu önlemek için Lowther'a bir heyet yolladılar. Heyet, Kâmil'e Anayasaya aykırı hareketlerinden dolayı muhalefet edilmiş olduğunu açıklayarak, onun yerine atanacak kimse İngiltere'yle aynı dostluk siyasetini gütmezse, Cemiyet'in onu desteklemeyeceğine söz verdi.[40] Kâmil'in yerine Sadrazamlığa getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, İngiltere'ye karşı siyasetinin, öncüllerinin siyasetinden farklı olmayacağını ve İngiliz hükümetinin öneri ve desteğine güvendiğini Lowther'a kendisi söyledi.[41] Fakat Lowther, İttihatçılar hakkında kararını çoktan vermişti ve bu tip uzlaştırıcı taahhütlerle fikrini değiştirmeye niyetli değildi.[42]

Lowther'ın İttihat ve Terakki hakkındaki görüşlerinin, Aralık 1908 tarihlerinde, İttihatçı basının Kâmil'e hücumları sırasında değişmiş olduğu mektuplarından anlaşılmaktadır. Lowther, Alman Sefareti'nin bu hücumlarda parmağı olduğunu belirtirken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Cemiyet'e karşı beslediği hayırhah tarafsızlık siyasetinin düşmanlığa dönmesinde etkili olacağını ummaktaydı.[43] Fakat Almanya'nın Cemiyet'i etki-

37 Lowther'dan Grey'e, No. 102, gizli, Beyoğlu, 15 Şubat 1909, F.O. 371/760/7050; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* 1951, s.18-19; Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi,* 1960, s.35-36.

38 Türkgeldi, bkz. not 37, s.20; İsmail Kemal, bkz. not 36, s.324.

39 Lowther'dan Grey'e, bkz. not 37; Türkgeldi, s.20-21.

40 Lowther'dan Grey'e, No. 51, gizli-tel, İstanbul, 14 Şubat 1909, F.O. 371/760/5984; Hüseyin Cahit, "Kabinenin Sükûtu ve İngiltere", *Tanin,* No. 109, 15 Şubat 1909.

41 Lowther'dan Grey'e, No. 53, gizli-tel, İstanbul, 15 Şubat 1909, F.O. 371/760/6275.

42 Lowther'dan Grey'e, bkz. not 40.

43 Lowther'dan Grey'e, bkz. not 34.

lediği konusunda Dışişleri Bakanlığı ikna olmadı.[44] Daha sonraki mektuplarında Lowther, İttihatçıların aşırı milliyetçiliğe doğru gittiklerini yazıyor ve "Hükümet kendilerine güvenilebilen tecrübeli insanların elinde olmadıkça, parası olanların onlara ödünç para vermeye yanaşmayacaklarını"[45] kendilerine açıkça bildirerek, bu aşırı hareketlerinin sınırlanmasını öneriyordu. Kâmil'in düşmesinden sonra Lowther'ın İttihat ve Terakki'ye karşı tutumu, onları alaşağı etmek için muhalefe gösterdiği açık ilgi ve hatta gizli bir anlaşma şeklini almıştır. Şubat ayından 13 Nisan'daki karşıdevrime kadar "İngiliz Sefareti ...İsmail Kemal'e ve Cemiyetin düşmanlarına kur yapmıştır" [46] Lowther'la sadece bu kişiler görüşebilmişler ve onu, halkın yüzde 80'inin İttihat ve Terakki'yi istemediğine ve "Sultanlık veya Halifelik geleneklerinden bile yoksun olan bu adamların yeni istibdadından kurtulmak için İngiltere'nin yardımını beklediklerine..."[47] ikna etmişlerdir.

İngiliz Sefareti'nin karşıdevrimde oynadığı rolü belirlemek güçtür. Dışişleri Bakanlığı'ndaki kaynaklar bu konudan pek az söz etmektedir. Çağdaş Türk kaynakları da pek açık değildir. Bundan iki sonuç çıkarılabilir: Birincisi, bu işte Sefaretin hiç rol oynamadığı, ikincisi ise Sefaretin bu işin üzerini büyük bir dikkatle kapamış olduğudur. Bu olaylara şahit olan Halide Edip ve öteki şahıslardan öğrendiğimize göre, bu isyanın elebaşılarından biri olan Derviş Vahdeti "İngiliz Sefaretinin parayla tutulmuş bir ajanı, Fitzmaurice'in bir aleti olarak kabul edilmekteydi" [48] Eğer bu doğruysa, o zaman Vahdeti'nin çıkardığı gerici gazete *Volkan*'ın karşıdevrimden önceki günlerde İstanbul'da nasıl parasız

44 Hardinge'in zaptı, *aynı yerde.*

45 Lowther'dan Grey'e, Özel, İstanbul, 29 Aralık 1908, F.O. 800/78.

46 Francis McCullagh, "The Broad Road", *The Evening Leader,* 3 Şubat 1910. Bir gazeteci olan McCullagh bu olayları İstanbul'da izlemiştir. Aynı yazarın öbür eserleri, "The Constantinople mutiny of April 13", *The Fortnightly Review,* No. 86, 1909, s.58-69 ve *The fall of Abd-ul-Hamid,* 1910.

47 Lowther'dan Grey'e, No. 151, gizli, Beyoğlu, 3 Mart 1909, F.O. 371/761/8914.

48 Halide Edip, *Memoirs,* 1926, s.278. Bu makalenin yazıldığı tarihten sonra, yabancı devletlerin Türk siyasetine karışmasını aydınlığa çıkaran daha başka deliller bulunmuştur. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1881-1918),* c.I, İstanbul, 1970, s.94 ve sonrası; Doğan Avcıoğlu, *31 Martta Yabancı Parmağı,* 1969 ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* 1970.

dağıtıldığını açıklamak mümkün olabilir. Saray'ın da Vahdeti'ye para yardımı yaptığı söylenir. Ancak, Abdülhamit'in birinci kâtibi Ali Cevat, para yardımı için ricada bulunulmuş, fakat Saray bunu reddetmiştir diye yazar.[49]

Önde gelen İttihatçılardan İstanbul Mebusu ve *Tanin* gazetesinin Yazıişleri Müdürü Hüseyin Cahit Yalçın, İttihat ve Terakki'nin ve Devrimin durumunu sarsmak için Fitzmaurice'in nasıl çalıştığını anlatırken, ondan, Meşrutiyet süresince en uğursuz rolü oynayan bir ikiyüzlü diye söz eder.[50] *Times* gazetesinin İstanbul muhabiri P.P. Graves, isyan sırasında Fitzmaurice'in Yıldız'ı sık sık ziyaret etmesi, İngilizlerin aleyhine dedikodular çıkmasına yol açmıştır diye yazar. Fakat bu muhabir, Fitzmaurice'in Yıldız'a yalnızca "muhafız alaylarının ne yapmaya niyetli olduklarını ve Sultan'ın meseleye karışıp karışmadığını ...öğrenmek amacıyla"[51] gittiğini belirtir.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı da, Fitzmaurice'in faaliyetlerinden kuşkulandıklarını Lowther'a yazmıştır. Hardinge, baştercümanın kendisine her şeyi söyleyip söylemediğini sormuş ve "Türkler tarafından tabii olarak senin 'çok yakının' kabul edilen ve bizim bildiğimize göre de kolaylıkla etki altında kalabilen bir İrlandalı olan Fitzmaurice'e tesir ederek, onun Genç Türkler'e ilgi göstermesinin"[52] sağlanmasını bildirmiştir. Bundan 3,5 yıl sonra Fitzmaurice, İttihat ve Terakki'nin aleyhinde entrika çevirdiğine veya Kâmil Paşa'yı desteklediğine ilişkin yapılan ithamları reddetmiştir![53]

İngiliz hükümetinin sağladığı parayla İstanbul'da çıkan *Levant Herald* gazetesinin, 13 Nisan devriminden önceki devrede İttihat ve Terakki'nin aleyhinde aktif olarak çalıştığını biliyoruz. Sefaretin baştercümanlığını yapmış olan ve 1909'da Düyun-u Umumiye'ye Başkanlık eden Sir Adam Block, bu durumu Hardinge'e bildirmiştir. Sefaretin bu gazeteyi satın alıp işletmesini bile teklif etmiştir. Hatta 31 Mart Vakası'ndan önce bile, Fransızca olarak yayınlanan bir broşürde, İtti-

49 Ali Cevat, bkz. not 37, s.45-46.
50 H.C. Yalçın, "1908 İnkılabı İnkılabcı Değildi", *Yakın Tarihimiz*, 1962, c.II, s.179.
51 P.P. Graves, *Briton and Turk*, 1941, s.136.
52 Hardinge'den Lowther'a, Özel, 1 Mayıs ve 29 Haziran 1909, F.O. 800/185A.
53 Fitzmaurice'den Tyrell'e, Özel, İstanbul, 18 Aralık 1912, F.O. 800/79.

hatçılar, *Levant Herald*'ın ve onun İngiliz tabiyetindeki Maltalı Yazıişleri Müdürü Mizzi'nin davranışlarını kınamışlardı.[54] Karşıdevrimde Sefaretin oynadığı rol işte buydu.

1913'te Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikasttan birkaç gün önce İngiliz Sefareti, Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelişiyle ilgili olarak bazı kuşkulu işlere girişmiştir.[55] Başkentin askeri kumandanı Cemal Paşa anılarında Fitzmaurice'i, Mahmut Şevket Paşa'nın suikastını hazırlayan şeytanın kendisi olarak tasvir eder.[56] İstanbul'a varınca Kâmil Paşa tam anlamıyla İngiliz Sefareti'nin himayesi altına alınmıştı. Cemal Paşa, eski Sadrazamın ülkeden dışarı çıkarılmasına çalışınca, Fitzmaurice işe karışıp Kâmil'in kalmasını başarmıştır.[57] Lowther sefir kaldığı sürece, İttihatçıların, Fitzmaurice'in siyasetlerine karışmasına engel olamayacakları anlaşılıyordu. Fakat Şevket Paşa'nın öldürülmesinden ve Sir Louis Mallet'in yeni İngiliz Sefiri olarak gelişinden sonra, İttihatçılar, suikasttaki rolleri yüzünden Fitzmaurice'in ve Askeri Ataşe Binbaşı Tyrell'in İngiltere'ye geri yollanmalarını talep ettiler. Bu talep hemen yerine getirildi.[58]

Karşıdevrim, 12-13 Nisan 1909 gecesi oldu. Bu isyan süresinde İngiliz Sefareti Ahrarcılara ilgi ve destek gösterdi. Daha sonra 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası adını alan Ahrar Fırkası Başkanı İsmail Kemal'in ricası üzerine, isyanın "Meşrutiyeti tehlikeye düşürmediğini halka anlatmaları" için Lowther, Makedonya'daki konsoloslara talimat vermişti. Üçüncü Ordu'nun duruma el koyması ancak bu şekilde önlenebilir diye umulmuştu.[59] Ancak, bu önlem istenilen sonucu vermedi ve Hareket Ordusu Makedonya'dan gelip İstanbul'u kuşattı. Bunun üzerine İngiliz Sefareti'nin baştercümanı olan Mr. Fitzmaurice'in işgal ordusuyla görüşmeye

54 Block'tan Hardinge'e, Özel, İstanbul, 12 Mayıs 1909, F.O. 800/184; Ali Namık (Namık), *Le Levant Herald devant l'opinion publique;* un journalist etranger qui intervient violement dans la politique interieure de notre pays, İstanbul, 1909.

55 Lord Kitchener'dan Lowther'a, tel, 7 Nisan 1913; Lowther'dan Kitchener'a, Beyoğlu, 8 Nisan 1913; Kitchener'dan Lowther'a, Kahire, 22 Nisan 1913; Lowther'dan Kitchener'a, tel, Beyoğlu, 22 Nisan 1913, F.O. 371/2452/1574.

56 Cemal Paşa, *Hatıralar,* 1959, s.43. Bu satır, eserin İngilizce çevirisinde yoktur, Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919,* Londra, 1922, s.30.

57 *Aynı yerde,* s.43.

58 *Aynı yerde,* s.112. Olaydaki rollerini belirten cümle İngilizcesinde yoktur.

59 İsmail Kemal, bkz. not 36, s.343; Lowther'dan Grey'e, No. 287, gizli, İstanbul, 20 Nisan 1909, F.O. 371/771/15783.

giden heyete dahil edilmesi Lowther'dan talep edildi. İngiliz desteğinin böyle açık bir kanıtıyla, Ahrarcılar, pazarlıkta daha güçlü bir durumda olacaklarını hesaplıyorlardı.[60] Fakat bundan da bir başarı sağlanamadı ve Üçüncü Ordu yerinde kaldı.

Lowther'ın muhalefeti desteklemekteki amacı, Kâmil Paşa'yı yeniden Sadrazamlığa getirmekti. Lowther, Kâmil'in yeniden Sadrazamlığa, Nâzım Paşa'nın Harbiye Nezaretine, Sait Paşa'nın da Hariciye Nezaretine atandıklarını 13 Nisan gecesinde Grey'e bildirdi.[61] Lowther'ın yanlış haber aldığı bir gerçekti, fakat muhtemelen bu atamaları Ahrarcılar planlamış ve gerçekleşeceğini ummuşlardı. O gece sekiz buçuktan sonra Tevfik Paşa Sadrazamlığa getirilmiş ve ayaklanan taburlar ancak yeni nazırların atamaları ilan edildikten sonra dağılmışlardır. Lowther, Tevfik'in daha "'silik' bir insan olduğu için tayin edildiğini ve muhtemelen Sultan'ın, İttihat ve Terakki'yi daha çok yakında methetmişken, aniden Kâmil'i başa getiremeyeceğini..."[62] düşünürek teselli buluyor ve Ahrarcılar dizgini iyice ele geçirince Kâmil'in gene başa getirileceğini hâlâ umuyordu. Karşıdevrim böylesine bastırılmasaydı belki de Kâmil Paşa gerçekten geri getirilebilirdi.

Grey'in Türkiye'ye karşı tutumu hayırhah bir tarafsızlıktı. 1908-1914 yılları boyunca Grey, tabii ki, daha çok Avrupa'nın durumuyla uğraşmış ve böylece öbür devletlerin kuşku ve kıskançlıklarını uyandırmayacak kadar bir Türk taraftarlığı gütmüştür. Bu nedenle bir Türk-İngiliz ittifakı hiçbir zaman düşünülmemiştir. Genç Türkler'e bir ilgi gösterirken onların çeşitli hizipleri arasında fark gözetmemiştir. "Anayasal hükümet ve reform hedeflerini doğrulukla ve sadece halkın çıkarını düşünerek izleyecek olan herhangi bir Türk Hükümetini"[63] desteklemek Grey'in prensibiydi. İttihatçılar veya Ahrarcılar başta olmuş, onu pek ilgilendirmiyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Lowther'ın mektuplarından, Sefirlerinin kendi siyasetlerini gereğinden fazla bir rahatlıkla yorumladığını ve hatta verilen talimatın muhtemelen dışına çıktığını anladılar. Kâmil'in düşüşünden bir hafta önce, 6 Şubat 1909'da Hardinge, Bakanlığın kuşkularını ortaya koyarak şöyle yazıyordu:

60 Lowther'dan Grey'e, No. 129, gizli-tel, İstanbul, 17 Nisan 1909, F.O. 371/770/14474.
61 Lowther'dan Grey'e, not 108, gizli-tel, İstanbul, 13 Nisan 1909, saat 20.30, F.O. 371/770/13942.
62 Lowther'dan Hardinge'e, İstanbul, 14 Nisan 1909, F.O. 800/184.
63 Grey'den Lowther'a, No. 242, gizli, 15 Nisan 1909, F.O. 371/775/15783.

"Telgraflarınızda, Türklerle nasıl bir konuşma yaptığınıza dair maalesef hiçbir bilgi vermiyorsunuz ve bu sebepten pek bir şey bilmediğimiz için fikirlerimizi destekleyecek ve siyasetimizi ortaya koyacak görüşlerin çoğu zaman size faydalı olabileceğini tahmin etmiyorum... Türklere söylediğiniz sözleri ve onların da bu sözleri nasıl karşıladıklarını bize yazmanız kendi çıkarınız için de daha iyi olacaktır... Sadrazam'a karşı takındığınız tutumu açıklamamakla kendinize karşı da haksızlık etmiş oluyorsunuz."[64]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Kâmil'in düşüşünden pek memnun değildi, fakat gene de durumu sükûnetle karşıladı. Saray rejiminin geri gelmesi dışında hiçbir rejimin İngiltere için tehlikeli olmayacağını biliyorlardı. Bundan dolayı "yeni rejime karşı hislerinin değiştiğini hiçbir şekilde belli etmemesi ve bu şekilde yorumlanabilecek hiçbir harekette bulunmaması"[65] Lowther'a tavsiye edildi.

Karşıdevrim İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda hiçbir harekete yol açmadı ve Grey, siyasetine uygun bir şekilde, anayasal hükümet ve reformları izlemesi koşuluyla Tevfik Paşa'nın fiili hükümetini tanıdı.[66] İsyan bastırıldıktan on beş gün sonra Grey, Türkiye'de desteklenmesi gereken kimselerin İttihatçılar olduğuna şimdi her zamankinden daha çok inanıyor ve bu konuda Lowther'a şöyle yazıyordu:

"Son üç-dört ay içinde İttihatçılara ve Genç Türkler'e karşı tutumumuzda aşırı derecede eleştirici davrandığımızı zannediyorum... halbuki onlar, güvenilir kişiler olduklarını gösterdiler ve biz de eleştirilerimizi azaltıp onlara daha çok ilgi göstermeliyiz.

"Bu görüşlerimi size bildirmemin nedeni, Türkiye için ümit vaat eden tarafı tutmamızın ve önemli konulardaki tavsiyelerimizde nüfuzumuzu kullanmamızın bence önemli bir nokta olmasıdır."[67]

İngiliz Sefareti İttihatçılara yakınlık göstermezse, onların Britanya'dan yüz çevirerek başka bir devlete dayanacaklarını İngiliz Dışişleri Bakanlığı çok iyi biliyordu. İngiltere, Boğazlar'daki elverişli mev-

64 Hardinge'den Lowther'a, Özel, 6 Şubat 1909, F.O. 800/185A.
65 Hardinge'den Lowther'a, Özel, 23 Şubat 1909, F.O. 800/185A, ayrıca 23 Mart 1909.
66 Grey'dan Lowther'a, bkz. not 53.
67 Grey'den Lowther'a, Özel, 30 Nisan 1909, F.O. 800/78.

kiini kaybedecekti.[68] Bakanlık, altı yıldır bundan korkuyordu ve nitekim 2 Ağustos 1914'te Almanya ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmayla bu korku gerçekleşti.

Buna karşın İngiltere, İstanbul'daki mevkiini, Sefaretinin İttihatçı aleyhtarı tutumu yüzünden kaybetmiş değildir. Bu, genellikle karşıdevrimin Türk siyasetine, yüksek rütbeli subay diye ifade edilebilecek yeni bir faktörü getirmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunda meydana gelen değişikliğin bir sonucudur. 1908 Devrimi'nin yapılmasında küçük rütbeli subaylar sayesinde ordu, zaten önemli bir rol oynamıştı. Fakat yüksek rütbeli subaylar, genellikle devrim gruplarından uzak durmuşlar ve hatta bazen Padişahın tarafını tutmuşlardı. Bununla birlikte 1909 isyanı, yasa ve düzeni sivil halkın koruyamayacağını göstermişti. Hatta işin daha da kötüsü, askeri disiplin gittikçe bozulmuş ve bu durum İstanbul garnizonunun isyanıyla sonuçlanmıştı.

Üçüncü Kolordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, başkentte düzeni sağlayıp meşrutiyeti yeniden kurmak için, Hareket Ordusu'nun başına geçmişti. Fakat isyan bastırıldıktan sonra, Şevket Paşa'nın, ülkede, ordunun himayesi altında meşruti bir rejim kurulmasını istediği hareketlerinden açıkça belli oluyordu. Mayıs ayında ilan edilen ve Mart 1911'e kadar uzatılan sıkıyönetimi, askeri, siyasetçilerin başına oturtarak sağlayacaktı.[69]

Ordunun hükümete katılmasından sivil halk hiç hoşnut olmadı. Fakat ne Babıâli, ne de İttihatçılar, Şevket Paşa'nın yüksek mevkiini sarsacak kuvvete sahip değillerdi. İttihatçılar karşıdevrim sırasında bir hayli güç yitirmişlerdi. Şevket Paşa ise, ilk üç kolordunun teftiş generali seçilerek mevkiini iyice güçlendirmişti. Onun Harbiye Nezaretinden ve Kabineden emir almasını önlemek için, bu mevki özel olarak ihdas edilmişti. Mayıs 1909'da, Şevket Paşa, gerçekten bir diktatör olarak görülüyordu.[70] İttihatçılar, Almanya'ya saldırılarda bulunarak ordunun mevkiini sarsabileceklerini düşündüler. Gelenekten ve yetiştirilme tarzlarından dolayı yüksek rütbeli subaylar, destek ve ilgiyi Almanya'dan beklerlerdi. Bu nedenle, Almanya'ya yapılacak saldırılar dolaylı olarak onlara yapılmış olacaktı. Bu

68 Hardinge'den Lowther'a, Özel, 1 Mayıs 1909, F.O. 800/185A.
69 Lowther'dan Grey'e, No. 654, gizli, Tarabya, 11 Ağustos 1909, F.O. 371/779/30767.
70 Conyers Surtees'den Lowther'a, No. 39, gizli, Beyoğlu, 14 Mayıs 1909, F.O. 371/776/19410; H.Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, 1940, c.I, s.42-45.

manevranın bir başka şekli, Almanya'nın rakibi olan Büyük Britanya'yla dostluk kurmaktı. Bunların sonucu olarak İttihatçılar, kendi siyasi çıkarları için 1909'da Britanya ile İtilaf Devletleri'ne başvurdular.

Temmuz 1909'da, Osmanlı Meclisinden bir heyet Paris ve Londra'yı ziyaret ediyordu.[71] Aynı ay içinde İttihatçılar, Kâmil Paşa'ya başvurarak, kendi üyelerinden bir kısmını kabinesine almayı kabul ederse Paşa'yı başa getirmeyi önerdiler.[72] Osmanlı Deniz Şirketi olan Hamidiye ile İngiliz girişimi olan Lynch Şirketi'nin birleştirilme planına engel oldukları için, Mecliste Almanya'ya saldırılarda bulundular.[73] Mahmut Şevket ve Alman Generali Von der Goltz, İttihat ve Terakki'yi iktidardan düşürmeye çalışmakla ve Alman çıkarlarına hasredilmiş bir askeri diktatörlük kurmakla suçlandılar.[74] Şirketlerin birleştirilmesi konusunda Aralık ayında açılan Meclis görüşmesi, İngiliz ve Alman nüfuzlarından hangisinin baskın geleceğini tartışan bir havaya büründü. Birleşmeyi destekleyen Hilmi Paşa'ya güvenoyu verilince, adeta İngiliz nüfuzunun üstün geldiği düşünüldü.[75]

Bununla birlikte bu İngiliz yanlısı davranışlar oldukça aldatıcıydı. Bu İngiliz taraftarlığı tutumlarında İttihatçılar samimiyetsiz değillerdi, fakat onlarla iyi ilişkiler kurulmasına İngiltere'nin Basra Körfezi ve Irak'taki mevkileriyle ilgili sorunlar engel oluyordu. İttihatçılar, Mısır'ı önemsememişlerdi, fakat Irak'ın durumu daha başkaydı; Mısır İstanbul'a mebus yollamıyor, ama, Irak yolluyordu. İngiltere'nin içişlerine karışmasından bıkan İttihatçılar, Mecliste İngiliz girişimlerine imtiyazlar verme yanlısı grubun karşısına kuvvetli bir kanat olarak çıkıyorlardı.[76] Lynch Şirketi olayında, Genç Türkler, Hilmi Paşa'yı desteklerken, imtiyazı bir İngiliz fir-

71 Lowther'dan Grey'e, No. 510, gizli, Tarabya, 1 Temmuz 1909, F.O. 371/778/25436. Ayrıca *The Times* (Londra), 2, 7, 8, 15, 16, 19, 20 Temmuz 1909.

72 Lowther'dan Grey'e, Özel, İstanbul, 20 Temmuz 1908, F.O. 800/78.

73 *Jeune Turc*, 12 Aralık 1909, Marling'den Grey'e yazısının eki olarak, No. 967, çok gizli, İstanbul, 14 Aralık 1909, F.O. 371/781/146061 ve Hüseyin Cahit, "Almanlar ve Osmanlılar", *Tanin*, No. 464, 17 Aralık 1909.

74 *Jeune Turc*, aynı yerde.

75 *The Times*, 11, 13, 14 Aralık 1909.

76 Ryan, bkz. not 27, s.76-77; *Stamboul*, 22 Aralık 1909 ve 1236 No.lu Dosya, F.O. 371/1911. Yahudilerin Filistin'e göçlerinin aleyhinde olan Arap kanadının Meclisteki rolü için bkz. Neville Manden, "Turks, Arabs and Jewish İmmigration into Palestine, 1882-1914", *St. Antony's Papers*, No. 17, *Middle Eastern Affairs*, No. 4, s.92 ve sonrası.

masına vererek Arap görüşünü hor göremezlerdi. Muhtemelen bu nedenle, Mecliste büyük bir çoğunlukla güvenoyu alışından iki hafta sonra, 28 Aralık'ta, Hilmi Paşa istifa etti.[77]

Hilmi Paşa'nın halefi Hakkı Paşa, kendini, onun verdiği kararlara bağlı hissetmeyip hem öncüllerinin Lynch imtiyazıyla ilgili kararını değiştirdi, hem de daha ileri giderek İngiliz girişimcilerinin Irak'ta sahip olmayı tasarladıkları imtiyazları reddetti.[78]

İngiltere ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı boyunca gerginliğini korudu. Bu gerginliğin bir nedeni Irak,[79] öbürü de 1910'da Babıâli'yle yaptıkları borç görüşmelerinde Britanya'nın Fransa'yı desteklemesiydi. Bu görüşmelerde Fransa, "Djavid Bey"i kırmaya ve Türkiye'nin mali meselelerinde söz hakkı kazanmaya çalışıyordu. Paris, Londra ve Berlin'de yinelenen görüşmelerden sonra, borç konusunda sonunda Almanya'da karar kılındı.[80] Fakat İngiltere, Üçlü İtilaf'ın kuvvetini korumak için Türkiye'yi feda etmeye razı olduğunu bir kere daha gösteriyordu.

1911 Eylül'ünde çıkan Türk-İtalyan Savaşı, İngiltere'nin İstanbul'daki durumunu güçlendirdi. Bu savaşın çıkması korkusu, İttihatçıları, İngiltere'ye yanaşmaya zorlamıştı. Hüseyin Cahit, Osmanlı basınının Panislamcılığı uyandıracak sözlerden veya Mısır sorununa değinen sözlerden kaçınmasını tavsiye ediyordu. "Genç Türkiye'nin ve İttihat ve Terakki'nin, Mısır'ın içişleriyle veya iç teşkilatıyla hiç ilişkisi olmadığını... bu sebepten Mısır meselesini ayaklandırıp Britanya ile olan dostane münasebetleri bozmanın vahim bir hata olduğunu"[81] söylüyordu. Bir kez daha Türkler, kendilerini terk edilmiş hissediyorlardı. Tarafsızlık siyaseti başarısızlığa

77 *The Levant Herald*, 29 Aralık 1909.

78 Grey'den Lowther'a, No. 37, gizli-tel, 17 Şubat 1910, F.O. 371/1004/5693.

79 Sadrazam Hakkı Paşa'yla 29 Aralık 1910 tarihindeki görüşmeye ilişkin muhtıra, Sir H. Babington Smith'ten Sir A. Nicolson'a yazısının eki olarak, İstanbul, 30 Aralık 1910, F.O. 371/1240/636.

80 Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 21 Eylül 1910, F.O. 371/994/38775; Cavit Bey'den Mr. Buxton'a, Conwell-Evans, bkz. not 3, s.30-31.

81 Hüseyin Cahit, "İttihad-ı İslam ve Matbuat-ı Osmaniye", *Tanin*, No. 1100, 23 Eylül 1911. Türkler, ordularının Mısır'ın içinden geçme hakkını kullanmamış veya hakları olduğu halde oradaki temsilcileri Hidiv'den Osmanlı Ordusuna asker yollamasını talep etmemişlerdir. Sir Thomas Barclay, *The Turco-Italian War and its Problems*, 1912, s.90-93.

uğramış ve bir müttefike ihtiyaçları olduğunu anlamışlardı. Almanya, İtalya'yla müttefik olduğu için Türkiye'ye yardım edemezdi. Tutulacak yol, Üçlü İtilaf'la bir anlaşmaya varmaktı.[82]

29 Eylül 1911'de Hakkı Paşa'nın yerine geçen Sait Paşa, Büyük Britanya'ya savaşa katılmasını talep eden resmi bir tebligatta bulundu.[83] Bundan bir ay sonra ya sadece İngiltere'yle, ya da Üçlü İtilaf devletleriyle resmi bir anlaşma imzalamayı önerdi. Öne sürdüğü tek koşul, İngiltere'nin araya girerek Padişahın Trablusgarp Kadısını atama hakkını İtalya'ya kabul ettirmesiydi.[84]

İngiltere'yle anlaşma gerçekleşemiyordu. Mr. Ryan, Türkiye'nin İngiltere'den destek beklemesini Kâmil'e bildirmişti.[85] Bu anlaşmazlık durumunda İngiltere'nin tek düşüncesinin, ittifakın kendilerine o bölgede sağladığı kapitülasyonlar olduğunu, Grey, İngiliz Parlamentosuna bildirmişti.[86] Böyle bir zamanda Grey'in Türkiye'yle anlaşma imzalaması olanaksızdı; bu anlaşma, savaşı Avrupa'ya sıçratabilirdi. bununla birlikte Grey bir anlaşma fikrini tümüyle reddetmedi ve Britanya'nın tarafsızlığını ilan etmiş olduğu bir zamanda anlaşma görüşmelerine girişemeyeceğini Türk Sefirine bildirdi. Fakat Türkiye ile İtalya arasında yeniden barış sağlanınca, "Osmanlı İmparatorluğu ile kendi ülkesi arasında sağlam ve devamlı temellere dayanan mükemmel bir anlaşmayı tesis etmek için tutulması gereken yolları, Haşmetli Osmanlı Hükümetiyle birlikte müzakere etmeye ve incelemeye"[87] hazır olduğunu belirtti. İngiltere'nin bu çekimserliğe karşın İstanbul'daki itibarı hiç sarsılmadı ve Genç Türk basını İngilizlerle daha yakın bir bağ kurma taleplerini sürdürdü.[88]

Savaş, İttihatçıların ülkedeki itibarına ciddi bir darbe indirmişti. Hakkı Paşa istifaya zorlanmış, onu izleyen aylarda İttihat ve Terakki'nin nüfuzu kırılmaya devam etmiş ve Ocak 1912 tarihlerinde durum iyice umutsuzlaşmıştı. İttihatçılar, birkaç ay daha başta kalmayı an-

82 Hüseyin Cahit, "İttifak ve İtilaflar Karşısında Türkiye", *Tanin*, No. 1103, 28 Eylül 1911 ve W. Langer, "Russia, the Straits question and the origins of the Balkan league", *Political Science Quarterly*, 1928, c.XLIII, s.359.

83 Sadrazamdan Tevfik Paşa'ya, 30 Eylül 1911, F.O. 371/1252/38346.

84 Türk Hariciye Nezareti'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Ekim 1911, F.O. 371/1263/48554.

85 Lowther'dan Grey'e, No. 236, gizli-tel, Tarabya, 4 Ekim 1911, F.O. 371/1252/39009.

86 Barclay, bkz. not 72, s.41.

87 Sir Edward Grey tarafından Muhtıra, 2 Kasım 1911, *B.D.*, c.IX, kısım I, s.780.

88 Lowther'dan Grey'e, No. 533, gizli, İstanbul, 24 Haziran 1912, F.O. 371/1495/27721.

cak bir anayasa manevrasıyla başarabilmişlerdir. Ocak ayında Meclisi dağıtmışlar ve "son derece iyi hazırladıkları ve yürüttükleri Nisan ayı seçimlerinde, 275 kişilik mebus toplamından sadece altısı muhalefete girmişti".[89] Bu sıralarda İttihat ve Terakki'ye karşı gelişen güçlü bir muhalefet, Halaskâr Zabitan Grubu adı altında Mayıs-Haziran 1912'de ortaya çıktı. Bu grup, İttihatçıları iktidardan indirmeyi başardı. Şevket Paşa'nın ardından Sait Paşa da istifa etti ve 21 Temmuz tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan kabineyi kurması istendi.[90]

1912 yılının uzun bir bölümünü kapsayan İtalyan Savaşı, ancak Balkan müttefikleri hücuma geçince sona erdi ve 17 Ekim'de barış imzalandı. İtalya, Trablusgarb'ı elinde tuttu; fakat Trablusgarb Kadısını atama hakkını Halife-Padişahın elinde tutmasına izin vererek, Babıâli'nin pek kötü duruma düşmemesini sağladı. Halife ile onun Libya'daki taraftarları arasındaki dini bağları temin etme hakkı, Padişahın Trablusgarb'a yollayacağı temsilcisine veriliyordu.[91]

İtalya'yla barış imzalandıktan sonra Babıâli, Balkanlar'daki kritik durumu ele almaya hazırlanıyordu. 29 Ekim tarihinde İngiliz taraftarı Kâmil Paşa, diplomatik bir saldırı amacıyla Sadrazamlığa geri getirildi. 7 Kasım tarihinde Kâmil, Grey'e bir mektup yazarak "kuvvetli din bağlarıyla Halifeyi izleyen yüz milyon Müslümanın idaresini" İngiltere'nin elinde tuttuğunu hatırlattı. Kırım Harbi sırasında İngiltere'nin Rusya'ya karşı, Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl yardım etmiş olduğundan söz edip, şimdi İngiltere'nin müttefiki olan Rusya'yı ikna ederek, hedefi Türkiye'yi zayıflatmak olan bu savaşa engel olmasını rica ediyor ve sözlerini şöyle bitiriyordu:

> "Eğer Türkiye başka bir devletin siyasetini takip etmek için İngiliz taraftarı siyasetini terk ederse, bu onun kaybına ve zararına sebep olacaktır. Türkiye ne kadar sağlam ve kuvvetli olursa, İngiltere ondan o kadar fayda görecektir; halbuki Türkiye ne kadar zayıf olursa, İngiltere'nin burada bir bir saymaya lüzum görülmeyen, kendi çıkarları, bundan o kadar zarar görecektir."[92]

89 Lewis, bkz. not 12, s.218.

90 *Aynı yerde,* s.218-219.

91 1912 Türk-İtalyan Sulh Anlaşması'nın 2. maddesi; aktaran Karl Strupp, *Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage,* Gotha, 1916, s.256 ve sonrası.

92 Kâmil Paşa'dan Sir Edward Grey'e, 7 Kasım 1912, F.O. 800/79.

Fakat ne Türkiye'deki rejim değişikliği, ne de Kâmil'in bu geçmişe ait duyguları Grey'i etkiledi. Balkanlar'daki bu alevlenmeye Grey'in Türkiye adına girmeye hiç niyeti yoktu. Grey'in başlıca düşüncesi bunun bir Avrupa sorunu haline gelmesinin önüne geçmekti. 20 Eylül tarihinde İstanbul'daki Maslahatgüzarına talimat vererek, Kâmil'in başa getirilmesi fikrini ileri süren Rus Sefirinin önerisini reddettirdi ve "böyle aktif bir müdahalenin sebep olacağı sorumluluğu..."[93] üzerine almayı kabul etmedi. Grey ne başka bir yeri, ne de Edirne'yi kurtarmak için hiçbir Büyük Devletin müdahale etmeyeceğini, Babıâli'ye bildirdi. Bugün toprak bütünlüğü fikri artık ölmüştü ve ellerindeki daha başka yerleri kaybetmemek için, Babıâli'nin Edirne'yi Bulgarlara teslim etmesi daha iyi olacaktı.[94]

Grey'in tavsiyesi her ne kadar en elverişli bir gerçeğe uygun bir yol idiyse de, Türkiye'de bu kararı verecek hiçbir kabinenin kendini suçlamalardan koruması mümkün değildi. Balkan buhranı, daha öncekilerin hepsinden çok farklıydı. Bulgaristan'ın bağımsızlığının ilanı ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i ilhakı birer itibar konusu olmuştu. Babıâli bu iki yerde de sadece sözde bir egemenliği sürdürüyordu ve Mısır için de durum aynıydı. Trablusgarp Savaşı kısmen Meclisteki Arap kanadın baskısıyla, kısmen de Genç Türkler'in kendilerine bağlı Arap eyaletleriyle ilgilendiklerini göstermek ihtiyacından ortaya çıkmıştı. Fakat 1911 yılının Ocak ayında bile Trablusgarp'taki Osmanlı egemenliğinin hayali bir şey olduğunu kendi kendilerine kabul etmişlerdi ve Babıâli Trablusgarp'ı doğrudan doğruya savunamayacağına göre "olmuş bir meyve gibi düşüverecekti".[95]

Balkan Savaşları ise, yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun candamarını oluşturan topraklar üzerinde oluyordu. İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi varlığı tehlikedeyken mücadele etmeden hiçbir toprak verilemezdi. Devrimin kendisi tehlikedeydi. Hiçbir Türk kabinesi Edirne'yi Bulgarlara veremezdi ve Kâmil'in bunu yapabileceğinden korkan İttihatçılar, 23 Ocak 1913 tarihinde askeri bir darbe yaptılar. Fakat müttefikler savaş ganimetleri üzerinde çekişirken, İttihatçılar bu durumdan yararlanıp Edirne'yi yeniden ele geçirdiler ve gittikçe küçülen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak muhafaza ettiler.

93 Grey'den Marling'e, 21 Eylül 1912, *B.D.*, c.IX, kısım I, s.701.
94 Grey'den Lowther'a, No. 11, gizli, 8 Ocak 1912, F.O. 371/1757/1337 ve Grey'den Lowther'a, 17 Ocak 1913, *B.D.*, c.IX, kısım II, s.417.
95 *Tanin*, No. 856, 21 Ocak 1911.

Balkan Savaşları'nda izlenen siyasetten sonra Genç Türkler şuna kani olmuşlardı ki, Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü kendileri korumaya çalışmadıkça, bunu, işe müdahale ederek Avrupa yapmayacaktı. Bu durumda Genç Türkler'in ilk tepkisi, Avrupa'dan yardım ummaktan vazgeçmek oldu.[96] Bu amaçla, savaştan hemen sonra, modern bir savaş için orduyu daha iyi donatacak askeri reformlar yapıldı. Aynı zamanda Genç Türkler, çelişkili bir biçimde, bir Büyük Devletin desteği olmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklarını koruyamayacağını da düşünüyorlardı. Geçmiş elli yıldan beri memleketlerinin parçalanmasına tanık olan Genç Türkler, yalnız kalmanın doğuracağı tehlikeleri de apaçık görüyorlardı. İngiltere'yle anlaşmak için bir kez daha girişimde bulundular. İngiltere, Genç Türkler'e hiç de iyi davranmamıştı, fakat öbür devletlerin davranışları da bundan farklı değildi. Bir ittifak imzalanırsa, İngiltere donanmasıyla yardımlarına koşabilirdi.

Haziran 1913'te Tevfik Paşa, İngiliz-Türk ittifakı konusunu yeniden açtı ve Sir Edward'a Türkiye'nin Ekim 1911 tarihli teklifini ve Türkiye ile İtalya arasında barış sağlanınca Sir Edward'ın konuyu görüşmeye hazır olduğuna ilişkin geçmiş ifadesini hatırlattı.[97] İngiltere, Türkiye'nin teklifini bir kez daha geri çevirirken, ülkesinin Genç Türkler'e karşı tutumunu Sir Louis Mallet, muhtırasında şöyle açıklıyordu:

> "Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan toprakların bütünlüğünün muhafaza edilmesinin Büyük Britanya'nın çıkarlarına da uygun olacağını tahmin ediyorum. Asya eyaletlerinin belli çıkarlar etrafında bölünmeye uğraması bize bir fayda sağlamayacağı gibi, Hindistan'ı dikkate almasak bile, Akdeniz'deki kuvvet dengesini, Basra Körfezi ve Mısır'daki durumumuzu ciddi olarak etkileyecek ve hatta Avrupa'da bir savaşın patlamasına sebep olacaktır.
>
> "Çok yakın zamanlara kadar bütün Büyük Devletler bu görüş etrafında toplanmaktaydı. Belli çıkarlar etrafında bölünmeye dair Prens Lichnowsky'nin size (Grey) verdiği fikrin ve Herr von Gwinner'in Sir H.B. Smith'e ilettiği görüşün, her ne kadar niyetlerinin

96 Babanzade İsmail Hakkı, "Harp ve Diplomasi", *Tanin*, No. 1478, 22 Ekim 1912.
97 Grey'in Tevfik Paşa'ya yanıtının müsveddesi, gizli ve basılmamış, 2 Temmuz 1913, F.O. 371/1826/27117, 28098 No.lu belgeyle bir arada.

ciddiliği ve Prens'in talimat verip vermediği, açıkça belirtilmemekle beraber, ihmale gelmez cinsten oldukları ve bizim de dikkatle bu konuya eğilmemiz gerektiği açıktır..."

Daha sonra Mallet, Türk Sefiri'nin teklifinin, 1911'de yapılan teklif de dikkate alınarak düşünülmesi gerektiğini söyleyip sözlerine şöyle devam etti:

"Kararı ertelemeyi gerektirecek sebepler artık mevcut olmamakla beraber, zannımca Büyük Britanya ile ittifak konusu her halükârda müsbet olamaz. Yakındoğu'daki isteklerini açıkça itiraf eden diğer Devletler olmasaydı veya bu devletler seslerini duyuracak kadar kuvvetli olmasalardı, Türk İmparatorluğu'nun tekrar doğmasını sağlamak son derece cazip bir iş olacaktı. Bunun yerine getirilmesi için bizden idari reformlara, halkın hayat şartlarını düzeltmeye büyük ve zengin bir ülkenin ticaretini geliştirmeye kendimizi vakfetmemiz istenmektedir. Şüphesiz kısa bir zamanda İngiliz idarecileri, yıkılmakta olan bir Devleti kuvvetli bir müttefik haline getirebilir ve bu Devlet, coğrafi mevkii dolayısıyla bizim için bir kuvvet kaynağı olabilirdi. Fakat bu, tatbik edilecek bir siyaset değildir ve eğer Türkiye'de reform sağlanacaksa, bu ancak bütün Büyük Devletlerin yardımıyla yapılabilir.

"Bugünün koşulları içinde Türkiye ile imzalayacağımız ittifak, Avrupa devletlerini bize karşı birleştirecek ve hem Türkiye hem de bizim için tehlike kaynağı olup, bizleri zayıf duruma düşürecektir. Türkiye'nin Üçlü İtilafa katılmasını içeren Türk teklifinin ikinci bölümü hakkında ise, zannımca İngiliz Hükümeti, Fransız ve Rus Hükümetlerinin görüşlerini almak isteyecektir. Yalnız Büyük Britanya ile yapılacak ittifak konusundaki mahsur, bir dereceye kadar Türkiye'nin Üçlü İtilaf'a dahil edilmesinde de mevcuttur. Böyle bir siyaset, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın kıskançlığını uyandırabilir; Avrupa'daki ve Afrika çevresindeki yerlerini kaybetmiş olan Türkiye, muhtemelen Üçlü İttifak için pek zararlı olmamakla beraber, Almanya'nın böyle bir olayı, Üçlü İtilafın Üçlü İttifaka bir meydan okuması şeklinde almayacağı pek şüphelidir. Fransa ve Rusya ile müzakereyi de şart koşarak, ben şahsen Türkiye'yi ta-

mamıyla Üçlü İtilafa dayanması için teşvik etmeye taraftar değilim. Bununla beraber, Türkiye'yi, yerine getirmeye pek istekli olmayacak olan Üçlü İttifakın kollarına atacak menfi bir tutumun da bizi tatmin edeceğini sanmıyorum.

"Bu muhtıranın başlangıcında belirttiğim gibi Türk İmparatorluğu'na ait Asya'daki toprakların bütünlüğünün muhafazası, çok can alıcı ve önemli bir noktadır. Bizimle ittifakı veya Üçlü İtilaf'a katılmayı, Türkiye kendi bağımsızlığını emniyete alma yolu olarak görmektedir. Bundan daha az tehlikeli bir yol, bütün Devletlerin bugünkü Türk topraklarının bütünlüğünü ve bağımsızlığını tanıyacakları bir anlaşma veya bir beyannameyle bildirmeleridir. Bu durum tarafsızlığa kadar götürülerek, bütün Devletlerin mali kontrole ve reformların uygulanmasına katılmaları sağlanabilir."[98]

Haziran 1913'te İngiltere'nin, sadece Avrupa'daki duruma önemle eğildiğini bu muhtıra açıkça göstermektedir. Bunun sonucu olarak İngiltere'nin Genç Türkler'e karşı siyaseti son derece uzlaştırıcı oldu. Öbür Devletleri kuşkulandırmamak için çok dikkatli davranıyordu. Britanya'dan ilgi ve ilham beklemeleri için artık Genç Türkler'e cesaret vermiyorlardı. İngiltere'nin siyaseti, Türkiye'yi tarafsız tutma sınırları içinde kalmıştı.

Ekim 1913'te Babıâli'ye sefir olarak giden Sir Louis Mallet, bu siyaseti uygulayacak kişi olarak seçilmişti. Lowther'ın tersine Sir Louis, meslekten bir diplomat olmayıp İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden biriydi. 1905-1906 yıllarında Sir Edward Grey'in özel sekreterliğini yapmış, 1906-1907 yıllarında Dışişleri Bakanlığının yüksek dereceli bir mevkiinde ve 1907-1913 yıllarında da Dışişleri Dairesinde müsteşar yardımcısı olarak bulunmuştu. Londra'da Hakkı Paşa'yla yapılan görüşmelere sadece sonlarına doğru katılmıştı ve "şimdi İngiliz Hükümeti, Londra görüşmelerine katılmış olan bu şahsın, siyasetlerini ifade etmek için Türkiye'ye temsilci olarak gönderilmesini istiyordu".[99]

98 Sir Louis Mallet'in Zaptı, F.O. 371/1826/28098.

99 Ryan, bkz. not 27, s.83-84. Şubat'tan Temmuz 1913'e kadarki sürede Hakkı Paşa'yla yapılan görüşmeler için bkz. *B.D.*, c.X, kısım II, s.90-183.

Mallet, öncülünün çok zıddı bir kişi olarak belirmektedir. Her iki sefirin de hizmetinde çalışmış olan Sir Andrew Ryan, Mallet'i, "bekâr, görünüşte pek hafif meşrep, çok şakacı, çok zeki, öncülü ne kadar sert idiyse, o o kadar uysal ve Genç Türkler'in liderlerini dostluk ve güleryüzlülükle kazanmaya niyetli"[100] bir kişi olarak anlatır. Lowther'ın en yakın dostu olan Mr. Fitzmaurice ile Mallet'in birbirleriyle pek anlaşamamaları hayli manidardır.[101]

Sir Louis Mallet'in Sefareti ile İttihatçılar arasında oldukça başarılı bir bağ kurulmuştu. Savaşın arifesinde İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkiler geçmişe göre daha iyi gözüküyordu. Bu durum, İngiltere'nin İmparatorluktaki mevkiinin gözle görülür derecede kuvvetlenmesinden ileri geliyordu: Bir İngiliz amirali Türk donanmasında kumandanlık ediyordu; maliye ve gümrük işlerinde Mr. Crawford hâlâ nüfuzlu bir kişiydi. Levant Dairesinin eski bir memuru olan Sir Robert Graves'in başkanlığındaki öbür İngiliz danışmanları son zamanlarda Dahiliye Nezareti'nde görevlendirilmişlerdi. Haziran 1914 tarihlerinde bile Orme Clerk, Adliye Nezareti'ne müfettiş olarak atanmıştı.[102] Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğramasından iki gün önce, 26 Haziran tarihinde Babıâli, Akdeniz donanmasında bulunan İngiliz kumandanının, Boğazlar'ı her zaman yatı yerine kruvazörü ile geçmesine müsaade ederek Britanya'ya karşı iyi niyetini göstermişti.[103] İngiltere'ye gösterilen bu tip iyi niyetlere karşın bundan birkaç ay sonra Babıâli, Almanya'yla anlaşmaya vardı ve Britanya ile Üçlü İtilaf Devletleri'ne karşı savaşa girdi.

Büyük Britanya'yla anlaşmaya varmak için giriştiği bütün teşebbüslerden sonra Türkiye'nin Almanya ile anlaşma imzalaması çelişkili bir manzara arz etmektedir. Ancak, Almanya'yla yapılan ittifak, İttihatçılar arasındaki Alman taraftarı bir kanadın işi değildi. Böyle bir kanat mevcut idiyse, bu, ordunun yüksek rütbeli subayları arasındaki Şevket Paşa'lar ve Muhtar Paşa'lardan oluşmalıydı. Bu grup ise Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Ordusunun yenilgileriyle bütünüyle yok edilmişti. İttihat ve Te-

100 Ryan, s.84.

101 *Aynı yerde,* s.86.

102 *Aynı yerde,* s.93 ve Mallet'ten Grey'e, 5 Aralık 1913, *B.D.*, c.X, kısım I, s.360.

103 Ryan, s.89 ve Allan Cunningham, "The wrong horse?–A study of Anglo-Turkish relations before the First World War", içinde verildiği eser: *St. Antony's Papers, No. 17, Middle Eastern Affairs,* No. 4, s.70.

rakki Cemiyeti'nin çoğunluğu İtilaf Devletleri taraftarı olarak kalmıştı. Mayıs 1914 tarihinde Talât Paşa, Rusya'ya Türkiye'yle bir anlaşma yapmayı teklif etti. Babıâli'nin bütünüyle Almanya'ya bağlı olmak istemediğini iyi bilen İstanbul'daki Rus Sefiri Mr. Giers, bu teklifin ciddiyetine inanıyordu.[104] Fakat Ruslar bu teklifi reddetti. Rusların bu hareketini açıklamak için ileri sürülen bir tahmine göre Rusya, Babıâli'yi müttefiki olarak değil de düşmanı olarak tutarsa, İstanbul'u alma arzusunu yerine getirebileceğini hesaplıyordu.[105] İtilaf Devletleri'yle anlaşmaya varma yolunda Türkiye'nin son girişimi, Fransa'yla görüşmelere başvurmasıydı. Bu iş için Temmuz 1914'te Bahriye Nazırı Cemal Paşa Paris'e gönderildi. Fakat o da bir başarı sağlayamadı. Cemal daha Paris'teyken, Almanya'yla görüşmeler başladı. Cemal'in Fransa'yla bir anlaşmaya varamayışı bu görüşmeleri hızlandırdı. Ateşli bir Fransız taraftarı olan Cemal bile, artık Türkiye için Almanya'yla anlaşmaya girmekten başka bir yolun kalmadığını anlıyordu.[106] 2 Ağustos 1914'te bu anlaşma imzalandı.[107]

İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki zaferi, İngiltere'nin savaştan önceki on yıl içinde izlediği siyasetin çok yerinde olduğunu göstermektedir. Bu siyasetin tek engeli, çatışmada, Babıâli'nin tarafsız kalmayı başaramamasıydı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda o günlerde hüküm süren duruma bakarak çıkardığı en doğru ve mantıklı sonuç, tarafsız kalmanın Türkiye'nin çıkarlarına en uygun düşen yol olduğudur. Balkan Savaşları'ndaki acı yenilgilerden sonra yeniden kendini toplayabilmek için, Türkiye, her şeyden çok barışa muhtaçtı. Büyük bir savaş çıktığı anda tarafsız bir durumda olursa, her iki tarafla da en iyi şartlarla uzlaşmak için coğrafi mevkiinden yararlanabilecekti. O günlerdeki durumun en akla yakın açıklaması buydu. Fakat

104 Serge Sazanov, *Fateful Years, 1909-1916*, Londra, 1928, s.138-139.

105 M.N. Pokrovski, *Pages d'Histoire*, Paris, 1929, s.128-132, aktaran H. Butterfield, "Sir Edward Grey in July, 1914", Irish Conference of Historians, *Historical Studies*, sayı 5, Londra, 1965 ve W. Langer, (bkz. not 73), s.335; ayrıca Philip E. Mosley, "Russian Policy in 1911-1912", *The Journal of Modern History*, c.XII, 1940, s.71-74.

106 Cemal, bkz. not 65, s.117-129 ve Djemal (çevirisi), s.103-115.

107 "Almanlar müttefikleri olarak Türkiye'nin Ruslara karşı savunma talep etme ihtimalinden, aynı derecede huzursuzluk duyuyorlardı." Butterfield, bkz. not 96, s.5 ve J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-1956*, 1956, s.1-2. Ayrıca bkz. Y.T. Kurat, "How Turkey Drifted into World War I"; aktaran K. Bourne ve D.C. Watt (hazırlayanlar), *Studies in International History*, 1967, s.291-315 ve Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, 1968.

ülke içindeki hava çok değişik olduğundan, bu tip makul bir siyaset düşünülemezdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin içinde bulunduğu bu havayı dikkate almadı. Genç Türkler'in Yunanistan'la savaşa girme korkusuna veya tarafsız olmalarına karşın Avrupa'dan bir saldırı gelebileceğine ilişkin düşüncelerine, İngilizler gereken önemi vermemişlerdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız Yunanistan'ın, İngiliz-Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmesi, İttihatçıların düşüncelerinde haklı olduklarını gösterdi. Kuşkusuz ki, tarafsız bir Türkiye'nin kaderi de aynı olabilirdi. İttihatçılar, yalnız bırakıldıklarının iyice farkındaydılar ve kendilerine gelecek saldırıya karşı güvenliği, Büyük Devletler'in kurduğu bloklardan biriyle anlaşmada arıyorlardı. İtilaf Devletleri'ne yaptıkları başvurular olumlu bir sonuç vermeyince Almanya'ya başvurdular. Almanya'yla anlaşırken kumar oynuyorlardı ve savaşın sonucu, yanlış ata oynadıklarını ortaya koydu, fakat üzerine oynayacak başka bir atın var olmadığını da olaylar göstermiştir.

KEMALİST TÜRKİYE'DE İDEOLOJİ ARAYIŞI 1919-1939

1945'te tekpartili siyasetten çokpartili siyasete geçiş hakkında yazan hemen herkes, bu can alıcı değişikliği Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün devlet adamlığına bağlar. Bazıları, Türkiye'nin parlamenter demokrasi deneyimine girişmesinin ve Batı dünyasına katılmasının zamanının geldiğini kavrayanın İnönü olduğunu öne sürer. Bazıları ise, Türkiye'yi çoğulcu siyasete yöneltenin tekpartili faşist rejimlerin yenilgisi ve demokrasilerin zaferi olduğunu savunur. Bu görüşe göre, bu zafer, demokratik modelin üstünlüğünü ortaya koymuş ve Türkiye'nin egemen sınıfları da durumu kavramakta atik davranarak gerekli ayarlamaları yapmıştır.

Her iki görüş de geçerli ve incelenmeye değerdir. Ancak bir bireyin öngörüsünden ya da dış etkenlerin etkisinden çok, siyasal geçiş üzerinde durmak gerektiği kanısındayım. Çünkü, Kemalizmin ilk yıllarından başlayarak yapılan bir incelemesi, rekabetçi siyasete geçişin ipuçlarının bizzat bu ideolojinin içinde bulunduğunu düşündürmektedir. Bu, geçişin herhangi bir biçimde kaçınılmaz olduğu değil, ama Kemalizmin hedefleri gerçekleştirilecekse bunun oldukça geniş ve genel bir biçimde tanımlanmış demokratik bir rejimin kurulması yoluyla mümkün olabileceği anlamına gelir. Kemalizmdeki milli ve demokratik yönsemeler, kısmen, yeni Türk devletine savaş sonrası dünyada meşruiyet kazandıracağı düşünülen Wilson ilkelerinin mirasıydı. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi, milliyetçiliğin ve demokrasinin önemli rol oynayacağı bir burjuva devrimini gerçekleştirme kararlılığı, Başkan Wilson'un katkısından önceye uzanmaktadır.

Kemalistlerin 1923'te kurdukları rejim, sözcüğün kabul edilmiş hiçbir anlamıyla demokratik değildi. Örneğin, Batı demokrasisiyle genellikle ilişkilendirilen o özel ve belirleyici nitelik, yani seçkinlerin ya da sınıfların ve

bunlar arasında açık siyasal rekabetin varlığının kabul edilmesi, incelediğimiz dönemde kesinlikle yoktu. Bu yıllarda var olan iç ve dış koşullarda böyle bir rejimin kurulmasını beklemek zaten acelecilik olurdu. Kemalistler, eski düzene karşı bir devrim yapma süreci içindeydiler ve demokrasi belki de ancak bu sürecin sonunda ortaya çıkabilecek bir şeydi. 1920'lerin ortalarına gelindiğinde yalnızca siyasi iktidarı ele geçirmiş ve bu iktidarı, eski rejimin önderliğini tasfiye ederek ve kendi saflarındaki muhalefeti susturarak elde tutabilmiş durumdaydılar. Gene de, gizli bir muhalefet ve yeni doğmakta olan düzeni kavramayan kuşkucu, hoşnutsuz, somurtkan bir halk kitlesiyle baş etmek zorundaydılar. Devrik Osmanlı egemen sınıfı, bütün içe kapanıklığına karşın, özellikle ideoloji açısından toplumdan tümüyle yalıtılmış durumda değildi. Egemenliğini sürdürdüğü uzun yüzyıllar boyunca, hemen bütün sosyal gruplar içinde geniş bir kurumlar ve bağlılıklar, özellikle de dinsel bağlılıklar ağı yaratmıştı. Bir devrimin bile bu ağı bir gecede yıkması mümkün değildi. Bir Kemalist ideolog, "padişahlığın ve halifeliğin bir meclis kararıyla ortadan kaldırılabileceğini, ama bu kurumların tehdidinden tümüyle kurtulabilmenin, onlara güç veren fikirlere ve faaliyetlere karşı uzun yıllar mücadele etmeye bağlı olduğunu" söylüyordu.[1]

Bu koşullarda cumhuriyetçilerin rekabetçi siyaseti getirmeleri söz konusu olamazdı. Bu büyük bir risk, hatta rejimin varlığına yönelen bir tehdit anlamına gelirdi. Bunun yerine Kemalistler, Doğu'daki Kürt İsyanı (1925-1926) ve hareketin kendi içindeki muhalefetle yüz yüze kalınca, "hükümete iki yıl için olağanüstü, fiiliyatta diktatörce yetkiler veren"[2] bir "Takrir-i Sükûn Kanunu"na başvurmak zorunda kaldılar. Bu yetkiler, 1927'de yenilendi ve ancak 1929 Mart'ında ilga edildi. Yetkileri kullanmak üzere özel "İstiklal Mahkemeleri" kuruldu ve bunlar Doğu'da isyanla, Ankara ve İzmir'de ise rejim düşmanlarıyla uğraştılar. Ankara İstiklal Mahkemesi'nin raporu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 3 Haziran 1925'te kapatılmasına yol açtı; bu olay, çokpartili siyasetin kısa süreli varlığının kesin sonu oldu. 1921'de yıkılmış olan Komünist Partisi ise 1925'te yasadışı ilan edildi.

1 Falih Rıfkı (Atay), "Osmanlılık Geri Gelemez", *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1924. Parantez içindeki isim, 2 Temmuz 1934'te kabul edilen "Soyadı Kanunu"ndan sonra soyadı olarak alınmıştı.

2 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım, 1968, s.266.

Ancak, bu olağanüstü yasanın yürürlükten kalkmasını siyasi alanda liberalleşme izledi ve bu durum Ağustos 1930'da bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açtı. Bu da Mustafa Kemal'in çoğulculuk konusundaki yöneliminin samimi ve gerçek olduğunu ve birçok kişi tarafından da öyle kabul edildiğini gösterir. Ancak muhalefetin kışkırttığı, grevlere ve karışıklıklara yol açan hükümet aleyhtarı halk tepkisi yeniden karşıdevrim hayaletini canlandırdı. Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatıldı ve Türkiye, siyasi rekabet deneyimine yeniden girişmeden önce bir on beş yıl daha beklemek zorunda kaldı.

Eğer Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'de biçimsel demokrasi neredeyse tümüyle yoktuysa, o zaman Kemalist ideolojide demokratik bir yönelimden söz edilebilir mi? Kemalistleri, onların kendi kendilerini gördükleri gibi, Türkiye'yi çağdaş Batı uygarlığı düzeyine çıkarmayı amaçlayan bir geçiş rejiminin kurucuları olarak kabul edersek, bu sorunun yanıtı ihtiyatlı bir "evet" olur. Bu amacı, onu basitçe "modernleşme" ya da "Batılılaşma"ya eşitleyerek tanımlayabiliriz. Ama daha titiz davranacak olursak, bunun Kemalistler için kapitalist ve bu yüzden de demokratik bir düzen kurma anlamına geldiğini söyleyebiliriz. O dönemlerde ve iyice yakın zamanlara kadar, kapitalizmin gelişmesinin, kökleri ekonominin zayıflığında olan siyasi istikrarsızlığı gidererek demokrasinin kurulmasına yol açacağı efsanesi hüküm sürüyordu. Dolayısıyla demokrasi, tanım gereği rekabetçi olan kapitalizme özgü siyasal örgütlenme yöntemi olarak görülüyordu ve rekabetçi bir parlamenter sistem de kapitalizmle bağdaşan biricik siyasi rejimdi. Bu düşünce çizgisi, Max Weber ve Harold Laski gibi Batılı aydınlar tarafından savunulmuş ve Kemalistler de, burjuva devrimini gerçekleştirme süreci içinde bu eşitlemeyi örtük biçimde kabullenmişlerdi. Dolayısıyla Burhan Asaf (Belge), "demokrasinin, kendi başına var olan ya da kendi anlamı olan bir şey olmayıp kapitalizmin siyasi ve idari şekillenmesinden kaynaklandığını"[3] savunuyordu.

1918 yılındaki yenilgilerine dek Almanların ortaya koyduğu gibi, kapitalizm ile otokrasi de bir arada olabilirdi. Aslında Genç Türkler,

3 "Rejimler Nasıl, Niçin Değişiyor?", *Kadro*, 1/12 Aralık 1932, s.28.

1914-1918 yılları arasında bu modeli denemişlerdi.[4] Ne var ki, savaştaki yenilgi, bu modelin eksikliğini ortaya koymuştu. Üstelik Batı rejimlerinin başarılarını ve başarısızlıklarını sürekli izleyen Türklerin, Almanların kendilerinin reddettikleri bir formülü, geçici bir süre için bile olsa, benimsemeleri beklenemezdi.

Pratikte, Kemalistler için askeri bir diktatörlük kurmaktan daha kolay bir şey yoktu. Milli mücadelede can alıcı bir rol oynayan ordunun itibarı büyüktü. Eğer Kemal Paşa o yolu tutmak isteseydi, orduyu iktidarı ele geçirmekten alıkoyacak hiçbir şey yoktu. Ama o, bu kolay yolu reddetti ve aktif siyasette yer almak isteyen subayların görevlerinden istifa etmelerini sağlayarak orduyu siyasetin dışında tutmakta ısrar etti. Kemalistlerin, devlet işlerine ordunun müdahalesi konusundaki hassasiyetleri öyleydi ki, faal görevde olan bir askere oy hakkı bile tanımıyorlardı. Morris Janowitz, Kemalist modelin bu açıdan bir benzerinin bulunmadığını kaydetmektedir.[5]

Pehlevilerin yönetimindeki komşu İran örneğinin ortaya koyduğu gibi, bir askeri diktatörlük kurulması kısa vadede çok daha kolay olurdu. Böyle bir rejim, geçiş rejimi olmaz ve çoğulculuk ile demokrasinin zeminini hazırlamak yerine, sosyal ve siyasi gelişmelere set çekerek gerçekte bu süreci engellerdi. Kemalistler bu tuzağa düşmemekte kararlı görünüyorlardı.

Eğer kitlesel katılım *ilkesinin* demokratik uygulamanın önemli bir unsuru olduğunu kabul edersek, bu ilkenin, milli mücadelenin başlangıcından beri Kemalizmin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemeliyiz. Sultan halifeye karşı ideolojik mücadelenin anahtar kelimeleri "halk" ve "millet" idi. Bu kavramlar Erzurum Kongresi'nde 17 Ağustos 1919'da imzalanan Milli Misak'ta dile getirildi. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, şekillenmekte olan yeni ideoloji açısından bu kavramların taşıdığı önemi şöyle açıklıyordu:

4 Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", O. Okyar and H. İnalcık (eds.), *The Social and Economic History of Turkey 1071-1920,* (Ankara, 1980) içinde, s.329-350 ve Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),* 1982.

5 *The Military in the Political Development of New Nations: an Essay in Comparative Analysis,* 1967, s.104-105.

"Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin asli mahiyeti milletin genel eğilimini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir."[6]

Ve gene;

"Bizim bakış açımız, ki halkçılıktır, kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır."[7]

Bu alıntıların anlamı, yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Biraz retorik kokusu taşımakla birlikte, samimiyetsiz olmaktan uzaktır. Bu terimlerin seçkinler arasında aşağılayıcı bir anlam taşıdığı bir sosyal ve siyasal ortamda "halk" ve "halkçılık" terimlerinin kullanılması, başlı başına devrimci bir şeydir. Çünkü,Kemalist seçkinlerin önemli bir bölümü için halkçılık, bir siyasi barbarlık biçimi ya da halkın ilerlemeyi durdurmak için kullanıldığı Luddcu* siyasi faaliyet anlamına geliyordu.

Halkçılık kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'na muhtemelen Rusya ve köylüyü yücelten Narodnik hareketi aracılığıyla girmiştir. Kemalistler de, kendi açılarından, Anadolu köylüsünü ülküselleştirmiş olabilirler. Ancak onların dilinde "halk" terimi, Narodniklerin kullanımına göre daha geniştir. Bu terimin tanımı, modern Türk siyasi düşüncesine olan etkisi henüz incelenmemiş bulunan Fransız Devrimi'nin erken dönemlerindeki "Üçüncü Sınıf" (Third Estate) tanımına daha yakındır. Dolayısıyla "halk" terimi, çeşitli toplumsal güçlerin eski düzene karşı birliğini çağrıştırmaktaydı. Bu birliğin başlıca görevi, eski düzeni yenilgiye uğratmak, yıkmak ve yeni bir düzen yaratmaktı. Bu görev ise, bu birliğin, yani "halk"ın bütün unsurları arasında dayanışma beraberliği gerektirdiği için aralarında çıkar çatışmasına (yani sınıf çatışmasına) yer yoktu.

6 Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, 1945, s.87.

7 *Aynı yerde*, s.97-98.

* Luddcu (Luddite): 1811 ile 1816 yılları arasında İngiltere'de, emek tasarrufu sağlayan makinelerin kullanılmasını önlemek amacıyla fabrikaları yakan ve makineleri tahrip eden işçilere verilen ad; iki geliştirilmiş çorap tezgâhını tahrip eden Ned Lud adlı birine atfen kullanıldığı sanılmaktadır. (Ç.N.)

Fransa'da Üçüncü Sınıf'ın önderliği burjuvazinin eline geçmişti. Türkiye'de inisiyatifi ele geçirecek böyle bir sınıf yoktu. Bu yüzden, bütün sınıf çıkarlarından özerk olan Kemalistler, bir burjuva devrimini gerçekleştirme görevini onun yerine üstlendiler.[8]

Kemalistler, siyasal demokrasinin Avrupa'daki burjuva devriminin zorunlu bir parçası olduğunu ve aynı sürecin Türkiye'de de yinelenmesi gerekeceğini biliyorlardı. Mahmut Esat (Bozkurt) bu konuyu resmi günlük gazete olan *Hâkimiyeti Milliye*'de Kasım-Aralık 1921'de yazdığı bir dizi makalede tartışmıştı. Şöyle diyordu:

> "...temel yasa (ya da anayasacılık) önemini, Avrupa'nın Burjuva Devriminden almıştır, Türkiye'de de uygulanmasına çalışılan bu yasanın tarihi kökleri Avrupa'dadır. Dolayısıyla varlık nedeni (*raison d'etre*) Avrupa'daki Burjuva Devrimiyle ve burjuvazinin ekonomik ve sosyal durumuyla açıklanabilir. Ne var ki, bizim durumumuzda, ekonomik çıkarları 'burjuva' sıfatıyla tanımlanabilecek ya da halk ile soylular arasında bir sosyal sınıf olarak durduğu farkedilebilen bir sınıf mevcut değildi. Gerçekte soyluluk yoktu. Türkiye'de yalnızca halk ve Saray vardı."[9]

Ayrıca şu gözlemleri de yapıyordu:

> "...1908 devrimi yalnızca, bu ülkede sınıf egemenliği ilkesine dayanan bir devlet kurabilmişti. Bu kesinlikle hayati bir katkıydı. Günümüz dünyasında başka her yerde olduğu gibi, yazılı bir anayasaya dayanan sistemin, sınıf egemenliği yaratabilmekten başka bir niteliği yoktu.
>
> "...Bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muzdan (1921 Anayasası'na gönderme yapılmaktadır) önceki meşruti rejim, bir Sultanın yönetiminde sınıf egemenliğine ve henüz ülkemizde var olmayan bir burjuvazinin yaratılmasına doğru yol almaktaydı."[10]

8 Bu noktanın daha ayrıntılı bir tartışması için benim "The Political Economy of Kemalism" adlı makaleme bkz. Ali Kazancıgil ve E. Özbudun (eds.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, 1981. (Söz konusu makale, elinizdeki derlemede 178-198. sayfalar arasında yer almaktadır.)

9 15 Kasım 1921. Mahmut Esat, Kemalist hareketin radikal kanadını temsil eden önemli bir ideolog ve siyasetçiydi. Yazı dizisinin başlığı, "Siyasi Tarih ve Kamu Hukuku Işığında Yeni Türkiye'nin Anlamı"ydı.

10 *Aynı yerde.*

Daha sonra, Kemalistlerin Milli Mücadele sırasında yüz yüze geldikleri çeşitli toplumsal grupların durumuna değinen Mahmut Esat, "ülkesindeki aydınların, tüccarların, çiftçi ve köylülerin ve subayların farklı toplumsal grupların üyeleri olmamalarından" duyduğu memnuniyeti dile getirir:

> "Bunlar arasında derin ekonomik farklılıklar bile yoktur. Her biri üretici ve halk mensubudur."[11]

Mücadele sırasında Kemalistler, "bu kölelik dönemine nasıl son verileceği" sorununu ele almaya başladılar. Mahmut Esat, krizle baş edebilmek için bir dizi radikal öneri getirildiğini anlatmaktadır. Ancak zaferi kazanıncaya kadar Kemalistler, tutucu-dinci grupların uzaklaşmasıyla hareket bölünür korkusu yüzünden kendi tercihlerini açıklamamayı yeğ tuttular. Ne var ki, seçme özgürlükleri, büyük ölçüde, Genç Türkler'den devraldıkları sosyoekonomik durum tarafından belirlenmişti ve Kemalistler sürekliliği seçtiler. Onlar da, kendilerinden önceki Genç Türkler gibi, bir burjuvazi yaratma sürecini devam ettirmeye ve yeterince güç kazanır kazanmaz da, meşruti monarşi yerine bir cumhuriyet yönetimi altında burjuvazinin egemenliğini kurmaya yöneldiler.

Bu sürecin tamamlanması için gerekli süre hiçbir zaman açıkça belirlenmedi; ancak, söz konusu sınıf geliştiği ve denetimi ele alacak kadar olgunlaştığı zaman süreç tamamlanabilirdi. Kemalizmin tarihsel görevi, burjuvazinin gelişmesi ve aynı zamanda da çoğulcu siyaset açısından gerekli koşulları yaratmak ve böylece tekparti rejimini geçersiz kılmaktı. Teori böyleydi; ama Kemalist rejimin bir geçiş rejimi olması da zaten bu demekti.

Özerk Kemalist devlet, yeni Türkiye'nin temellerini atarken, sık sık, çocukluk dönemindeki burjuvazinin kısa vadeli çıkarlarına ters düştü. Bu sınıf Amerikan mandasını kabullenmeyi ve radikal, laik bir cumhuriyet yerine geleneksel dini ideolojiye sahip ılımlı bir meşruti monarşiyi yeğlerdi. Ama böyle bir sınıf, toprak sahiplerinin çıkarlarıyla ittifak içinde olsa bile Kemalist siyaseti belirlemek şöyle dursun, onu etkileme gücünden de yoksundu. Kemalistlerin himaye ettikleri sınıftan farkları, sanayinin vazgeçilmez bir unsur olacağı daha uzun vadeli bir toplum an-

11 *Hâkimiyeti Milliye*, 16 Kasım 1921.

layışına sahip bulunmalarıydı. Tıpkı Stalin gibi onlar da, "eğer kendi sanayilerini yaratmazlarsa yeryüzünden silinip gideceklerine"[12] inanıyorlardı. Buna karşılık burjuvazi, durumu kendi dar bakış açısından görüyordu. Mandater bir gücün egemenliğindeki bir ülkede ticari aracı rolünden elde ettiği kârla yetinebilirdi.

Tahmin edileceği gibi, çağdaşlık ve kapitalizm öncesi bir toplumda burjuvazi, tüccar çiftçiler ve işçiler gibi modern sınıflar ancak ilkel biçimleriyle vardır. Bu sınıflar, devlet politikasını etkileyecek bir durumda olmak şöyle dursun, kendileri korunmak ve gelişmek için devlete muhtaçtılar. Kemal Paşa, milli hükümete itimatnamesini sunan Sovyet elçisine işte tam da bunu söylemekteydi:

> "Türkiye'de sınıflar yok... Gelişmiş bir sanayi olmadığı için işçi sınıfı da yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok..."[13]

Hükümetin "milli ticaretin gelişmesine, fabrikaların açılmasına, yeraltı zenginliklerinin meydana çıkarılmasına, Anadolu tüccarına yardım ederek onun zenginleştirilmesine" öncelik vermesi gerekiyordu. "Bunlar, devletin önünde duran işler"di.[14]

İşte bu yüzden Kemalizmin yüz yüze olduğu görev, sınıfları ortadan kaldırmak değil, tersine eski rejimin sınıflaşma sürecini geciktiren engellerini yıkarak sınıfların gelişmesini sağlamaktı. Aynı zamanda yeni rejim, modern bir devlet yapısı yaratmak için de etkin önlemler aldı; böyle bir devletin yapısı Yusuf Akçura'nın ölçütlerine göre, hukuk kurallarının geçerli olduğu, milli ve bağımsız, liberal (*yani hürriyetperver*) ve demokratik bir yapı olmalıydı; kısacası halk ege-

12 Stalin'in Başvekil İsmet (İnönü) ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'ye (Aras) 6 Mayıs 1932'de Moskova'da söyledikleri, *International Affairs* (Moskova, No. 2, Şubat 1969, s.113).

13 S.I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, 1967, s.234-235. Celal Nuri (İleri) de aşağı yukarı Atatürk ile aynı şeyi söylüyor, ama şunları da ekliyordu:

> "Eğer Osmanlı dünyasında bir orta sınıf olsaydı devleti mutlaka ele geçirir ve onu kendi çıkarlarına hizmet etmeye zorlardı. Ne var ki, zamanla hükümet Sultanın ve bürokrasinin tekeline geçti — elbette ki böyle bir hükümetin ekonomik gelişme ile ilgilenmesi mümkün değildi. Şimdi bunun sonuçlarına katlanmaktayız."

Bkz. "Biraz İktisadiyat", *Türk İnkılabı*, 1926, s.219-226.

14 Aralov, *aynı yerde*.

menliği söz konusuydu.[15] Bu fikirlerin bazıları, doğrudan doğruya Başkan Wilson'un *Hâkimiyeti Milliye*'nin (21 Şubat 1920) "yüzyılın ilkeleri" olarak nitelendirdiği Ondört Nokta'sından alınmadır.

Kemalistler bu görevi, 1920'lerin radikal reformlar programını uygulayarak gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu nedenle, 1921 ve 1924 Anayasaları, öbür şeylerin yanı sıra, halkın ve milletin temsilcisi olarak meclisin üstünlüğünü, bürokrasinin yürütmeye tabi olmasını, yargının bağımsızlığını, hukukun üstünlüğünü ve anayasanın ihlal edilemezliğini güvence altına alıyordu. 1924 Anayasası'nın Beşinci Bölümü, "Türklerin Genel Hakları"nı garanti ediyor ve liberal rejimlerin gereği olarak bilinen bütün hakları tanıyordu.[16]

Kemalist rejimin, yargı sistemi ve ideolojik söylemi açısından liberal olmakla birlikte, iki kademeli seçim sistemi yüzünden siyasete kitle katılımına izin vermediği için demokratik olmadığı söylenebilir. Bu rejim vatandaşların yasa önünde eşitliğini tanıyor, temel haklarını (düşünce, söz, vicdan özgürlükleri vb.) güvence altına alıyor, ileri hukuk metinlerini ve hukuk kurallarını benimsiyor, özel mülkiyeti güvenceye kavuşturuyor, serbest bir emek piyasası oluşturuyor, Pozitivizmi benimsiyor ve laikliği eski düzenin antikapitalist güçlerine karşı can alıcı bir silah olarak görüyordu.

Kemalistler, karşıdevrim tehdidiyle karşı karşıya olduklarını hissettikleri zaman "Takrir-i Sükûn Kanunu" gibi olağandışı yöntemlere başvurmaktan çekinmediler. Bu tehditleri alt ettikleri anda ise, ki 1929'da durum böyle gözüküyordu, liberalleşmeye giriştiler. Vedat Nedim (Tör), Şevket Süreyya (Aydemir) ve Burhan Asaf (Belge) gibi sabık komünist aydınlar bile Kemalist ağın içine dahil edildiler ve kendilerine, gelişen ideolojiyi tanımlamaya katkıda bulunma izni verildi.

Anayasa'daki vaatlere uygun olarak, liberalleşme, Kemalist ağın dışına doğru genişletildi ve *Resimli Ay* gibi edebi-siyasi bir derginin 1929 yılında yayımlanmasına izin verildi. Sabiha ve Zekeriya Sertel tarafından çıkarılan bu derginin yazı kurulunda, yılmayan komünist ozan Nâzım

15 Akçuraoğlu Yusuf (1934'ten sonra Yusuf Akçura), "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", *Türk Yurdu*, II/13, Ekim 1925, 1-16. (Bu makale, Türkçesi sadeleştirilmiş olarak, *Saçak* dergisinin Haziran 1984 tarihli 34/5 sayısında yayımlanmıştır.)

16 1924 Anayasası'nın bir İngilizce çevirisi, G.L. Lewis'in *Turkey* (3. basım, 1966) adlı kitabında vardır. 1920'lerdeki reformlar için bkz. Bernard Lewis, *aynı eser*.

Hikmet de vardı. Dergiye katkıda bulunanlardan biri ise, önde gelen yazarlardan Sabahattin Ali'ydi. Tarihin cilvesine bakınız ki, 1945-1960 yılları arasındaki çokpartili Türkiye'de ne böyle dergilerin çıkmasına, ne de bu yazarların yazılarının yayımlanmasına izin verilmişti. Bu yıllardaki Soğuk Savaşın bunda bir payı olsa bile, Kemalist Türkiye aşağı yukarı 1938'e dek, sonraki dönemden daha fazla düşünce özgürlüğüne yer veren daha açık bir toplum gibi görünmektedir.[17]

Buraya kadar söylediklerimiz yalnızca 1920'ler için geçerlidir; otuzlarda Türkiye'nin ideolojik yöneliminde kesin bir dönüş oldu. 1920'lerin sonunda derinleşen dünya ekonomik buhranı kapitalist, demokratik Batı'nın itibarının azalmasına yol açtı ve Türk düşüncesi üzerinde derin izler bıraktı. Ama rejimin daha o zamandan kendi yerli kapitalistleriyle arası açılmıştı. Bunlar, kendilerinden beklenilen davranışı göstermemişlerdi. Ekonomi alanında yatırım yapacaklarına Lozan Anlaşması'nın düşük ithalat vergileri öngören maddelerinden yararlanmışlar ve anlaşma süresinin bitiminden önce ucuz ithal malları depolamışlardı. Bu tür bir davranış "bencilce" ve "millet düşmanı" olarak niteleniyor ve bir milli ekonomi yaratmayı içeren Kemalist siyasete taban tabana aykırı görülüyordu. Özel sektöre yönelik şikâyetler karşısında, dünya buhranı olmasaydı bile hükümetin hür teşebbüs siyasetini gözden geçirmek zorunda kalacağı belliydi. Buhran ise bu sonucu birkaç açıdan kaçınılmaz kıldı.

Birincisi, rejim, ülkedeki siyasi gerginlikleri azaltmanın ve zorunlu mali ve ekonomik reformların yapılmasını kolaylaştıracak bir uzlaşmayı gerçekleştirmenin bir yolu olarak iki partili sistemi denemeye karar verdi. Serbest Cumhuriyet Fırkası 1930'da, Kemal Paşa'nın Harbiye'den yakın arkadaşı Fethi (Okyar) tarafından kuruldu. Ondan beklenen, iktidardaki milliyetçi Cumhuriyet Halk Fırkası'na (CHF) ılımlı bir muhalefet sunması ve Türkiye'nin Batı, özellikle de Batılı mali çevreler nezdindeki itibarını artırmasıydı. Rejim, kitlelerden öylesine kopuktu ki, yeni partinin hükümeti açıkça eleştirecek olan önderlerinin devlet korumasına muhtaç olacağına içtenlikle inanıyordu. Oysa gerçekte halk, iktidar partisinden çok uzaklaşmış durumdaydı ve muhalefeti büyük bir coşkuyla karşıladı.

17 Bu, aynı zamanda, her iki dönemde yaşamış olan solcu yazar Vâlâ Nurettin'in de fikridir. Bkz. Vâ-nû, "En Hür ve En Sıkı Devir", *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1954.

Eylül 1930'da İzmir'de Fethi Bey lehindeki gösteriler ve onun ardından patlak veren grevler, sonra da Aralık ayındaki Menemen gericilik olayı, Serbest Fırka'nın kendi kurucuları tarafından lağvedilmesine yol açtı. Çokpartili siyaset deneyi başarısız olmuştu, ama CHF, bu deneyden çok şey öğrenmişti. Önderlik, Türk halk kitlelerine kazanılmış gözüyle bakılamayacağını, 1920'lerin halka hiçbir zaman kavratılmamış reformlarının onları yabancılaştırmış olduğunu ve kitlelerin bağlılığını kazanabilmek için partinin ideolojik bir saldırıya girişmesi gerektiğini anlamıştı.

1930'lara gelindiğinde, birçok Kemalistin gözünde liberalizmin ve demokrasinin eski itibarı kalmamış durumdaydı. Tekpartili rejimler, özellikle de İtalya'daki faşistler, çekici bir seçenek sunuyordu. Bolşeviklere karşı da sempati vardı, ama onların ideolojisi Türkiye için uygun görülmüyordu, çünkü Türkiye'de sınıflaşmanın gerekli koşulları yoktu. Ayrıca, yeni Türkiye'nin payandalarından biri milliyetçilik iken, komünizm din düşmanı ve evrenselciydi. Dolayısıyla Türkiye, savaş sonrası dünyadaki öteki ülkeler gibi, sola doğru kaymakla birlikte komünist olmayacaktı.[18]

Buna karşılık faşizm, hem milliyetçi, hem de yurtseverdi ve bu yüzden Ankara rejimine daha uygun görünüyordu. Kemalizm gibi faşizm de, sınıf çatışmasının millete yalnızca zarar vereceğine ve bu yüzden önlenmesi gerektiğine inanıyordu. Faşizm İtalya'da zor ve tehlikeli bir mücadeleden sonra son derece kritik bir dönemde zafer kazanmıştı ve dolayısıyla buhran içindeki Türkiye için bir örnek olabilirdi.[19] Ama Kemalistlere esas çekici gelen, fikirlerden çok, tekpartili rejimlerde devletin toplumun örgütlenmesinde oynadığı roldü. Roosevelt'in devletçi olarak nitelendirdikleri New Deal politikasının bile bu kalıba uyacağı kanısındaydılar. Liberal sistemde mümkün olmayan bir dengenin gerçekleşmesi sonucunu veren, ekonomiye devlet müdahalesinden etkileniyorlardı. Faşist gençlik örgütlerinin disiplinine ve kapitalist dünyadaki anarşiyle karşıtlık içindeki uyum anlayışına hayrandılar. Bu yöntemleri benimsediğinde Kemalist Türkiye'nin de kurtuluşa kavuşacağını savunuyorlardı.

18 Hüseyin Ragıp (Baydar), "Sağdan Sola Doğru", *Hâkimiyeti Milliye*, 28 Mart 1921.

19 *Ayın Tarihi*'nde (Mayıs 1930, s.6201-6205) Hamdullah Suphi'nin (Tannöver) konuşması. Hamdullah Suphi, milliyetçi Türk Ocakları örgütünün başkanıydı. Zamanın basınında faşist devlet konusunda çok tartışma yapılıyordu ve resmi *Ayın Tarihi*'ndeki uzun makale, bu konuya ilişkin Kemalist görüş hakkında kapsamlı bir fikir vermektedir. Bkz. Nusret Haşim, "Faşizm ve Korporatif Devlet Nasıl Doğdu? –nedir– ne olabilecektir?" *Ayın Tarihi*, Ekim-Aralık 1930, s.6718-6730 ve Ocak-Şubat 1931, s.6983-6998.

Kemalist seçkinler içinde hüküm süren bu faşizm yanlısı havanın Serbest Fırka'nın kapatılmasında etkili olduğu kuşkusuzdur. *Hâkimiyeti Milliye,* faşizmde muhalefet partilerine yer olmadığını, buna karşılık iktidar partisi içinde eleştiriye izin verildiğini yazıyordu. Ama hiçbir faşist parti, temel ilkelerinin eleştirilmesini hoş karşılamazdı.[20] Artık Kemalistlerin, parti ile devletin kaynaştığı bir rejim kurmayı düşündüklerine ilişkin belirtiler de vardı. Ağırlık, saf faşist ideolojiden çok faşist-komünist örgütlenme yöntemlerinin, ya da bürokratik yöntemlerden çok inkılapçı yöntemlerin benimsenmesi yönündeydi.[21] Ancak ideoloji artık tek bir kaynaktan, partiden yayılacaktı.

Bu siyasetin ilk kurbanı, o zamana dek milliyetçi ideolojinin başlıca kaynağı durumunda olan Türk Ocakları örgütü oldu. Bu örgüt 1931 Nisan'ında kapatıldı ve malları, "Halkevleri"ni kuran Cumhuriyet Halk Fırkası'na devredildi. Halkevleri kurulmasının amacı, kent ve köylerdeki kitlelere ulaşarak onlara Kemalist devrimi kavratmaktı. Mayıs'ta Üçüncü Parti Kongresinde altı ilke –Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılapçılık– benimsendi ve Kemalizm resmi ideoloji olarak kabul edildi. Tekparti anlayışını hem temsil eden, hem de dile getiren Recep (Peker) Parti genel sekreteri seçildi ve Haziran 1936'ya kadar bu görevde kaldı. Bundan sonraki dört yılda, parti, devlet üzerindeki denetimini güçlendirmeye devam etti. Sonunda 1935 yılında, Almanya'daki Nazilerin örneğini izleyen CHF kongresi, parti ile devleti birleştiren bir kararı kabul etti; bu karar, Türkiye'de bir parti diktatörlüğü kurmada atılmış nihai adım gibi gözükmektedir.

Ancak bazı Kemalistler içinde Roma ve Berlin'e karşı duyulan ve sık sık basındaki parlak yazılarla dile getirilen hayranlığa karşın, rejim hiçbir zaman faşizmi ideoloji olarak benimsemeye çalışmadı. Bunun bir dizi nedeni vardı. Bir kere özel sektör sürekli olarak genişliyor ve Celal Bayar ile 1924'te kurulan İş Bankası grubu çevresinde siyasi bakımdan güç

20 Zeki (Alsan), "Tek Parti ile Murakabe", *Hâkimiyeti Milliye,* 4 Aralık 1930; aktaran Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi,* s.31-33. Bu kitap dönemin en iyi değerlendirmelerinden biridir.

21 Falih Rıfkı, "İnkılapçı Metotlar", *Hâkimiyeti Milliye,* 19 Kasım 1930. Aktaran Yetkin, s.34-37 ve 41-42. Bu fikirleri Falih Rıfkı, *Yeni Rusya* (1931) ve *Moskova-Roma* (1932) adlı kitaplarında geliştirmiştir. Yunus Nadi de aynı tezi gazetesi *Cumhuriyet*'te işlemiştir. Alıntılar için bkz. Yetkin, *aynı eser,* s.38-39.

kazanıyordu. Bu kişilerin diktatörlüğe bir itirazları yoktu; ama bunun Yugoslav çeşidini, Roma ve Berlin çeşidine yeğliyorlardı. Faşizm ile aşırı devlet denetiminin 1930'ların başlarında belirginleşen birliğinden tedirgin oluyorlardı. Bu eğilimlere karşı çıktılar ve Milli İktisat Vekili Mustafa Şeref'i 1932 Eylül'ünde görevden azlettirecek kadar da etkili oldular. Onun yerine İş Bankası'nın kurucusu Celal Bayar getirildi ve 1939 yılına dek devletçiliğin uygulanması görevini üstlendi.[22]

CHF içinde liberalizmle birlikte düşünülen bu grup, aynı zamanda, halkçılığın bütün sınıfların varlığını reddeden ve toplumu korporatist terimlerle tanımlayan aşırı yorumundan da tedirgindi. Bu yorum sınıf çatışmasını önleyebilirdi, ki grubun buna bir itirazı yoktu, ama aynı zamanda gelişen burjuvazinin örgütlenmesini ve daha etkili hale gelmesini engellemekteydi. (Tekparti dönemi 1945'te sona erdiği zaman, Bayar'ın Demokrat Parti'sinin temel taleplerinden birinin sınıf temelinde örgütlenme özgürlüğü olması şaşırtıcı değildir.) 1930'lar boyunca Bayar grubu, Recep Peker çevresindeki aşırı devletçilerin siyasetine karşı direndi. Sonuç olarak Ankara, –uygulamasa bile– liberal ilkeleri ve ilerleme fikrini hiçbir zaman reddetmedi. Hukukun üstünlüğünü ve anayasal devletin önemini tanımaya devam etti. Faşistlerin yaptığı gibi uygarlığın evrenselliğini hiçbir zaman inkâr etmedi; aynı zamanda rasyonalizmi, bireyciliği, insanın ve etnik grupların temel eşitliği fikrini de hiç reddetmedi. 1934'te Yahudi düşmanlığına ilişkin bazı belirtiler ortaya çıktıysa da, hükümet buna karşı önlem almakta gecikmedi.[23]

Kemalizmin aylık *Kadro* dergisi tarafından temsil edilen sol kanadından, Kemalizm ile faşizmin eşitlenmesine daha ilginç bir tepki geldi. Bazı sabık komünistler ve radikal aydınlar tarafından kurulan *Kadro* dergisi yayın hayatına Ocak 1932'de başlamıştı. Temel hedeflerinden biri, Ankara rejimi için özgün bir ideoloji üretmekti. İlk sayısındaki başyazıda, "Türkiye'nin devrim süreci içinde olduğu, ama hâlâ devrimin ideolojisi olabilecek bir düşünce sistemi üretemediği"[24] belirtiliyordu. *Kadro*, yalnızca

22 *The Times* (London), 10 Eylül 1932 ve Yetkin, *aynı eser*, s.34 ve 122-123.
23 *Aynı yerde*, 4, 5 ve 16 Temmuz 1934. Türk basınının buna tepkisi için bkz. *Ayın Tarihi*, Ağustos 1934, s.78-80.
24 *Kadro*, I/i, Ocak 1932, s.3.

Türkiye'de değil, yakın gelecekte kurtuluşa kavuşacakları umulan sömürge ve yarısömürgelere de uygulanacak bir ideoloji yaratmaya çalıştı.[25] Burada "Üçüncü Dünyacılık" kavramının bir başlangıcını görmekteyiz.

Kadro'nun düşünce çizgisini, Kemalizmin, kendi faşizmlerinin bir kopyası olduğunu öne süren İtalyan faşist aydınlarıyla yürüttüğü polemikten izlemek mümkündür. *Kadro* ve öteki Kemalist yayınlar bu ideolojiyi şiddetle reddettiler. Burhan Asaf (Belge) "Faşizm ve Türk Milli Hareketi" başlıklı makalesinde, faşizm ile Kemalizm arasındaki temel ayrılıkları özetledi.

Ona göre faşizm, hedefi, yarıkapitalist İtalya'yı kapitalizmin çelişmelerinden ve bu çelişmelerin yarattığı iç anarşiden kurtarmak olan bir hareketti. Bunlar demokrasi ve parlamentoda olduğu kadar demagojik ve bürokratik yönetim aygıtında da kendini gösteriyordu. Korporatizm yoluyla faşizm, sınıf çelişmelerine sürekli bir çözüm bulmak yerine, onları zararsız hale getirmeye çalışıyordu.

Buna karşılık Türk milli devrimci hareketi, günün tarihi koşullarına uygun olarak bağımsız bir Türk milleti yaratmış ve bunu yarısömürge Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçirmişti. Türk milleti devrimine, sınıfsız bir milli yapıyla başlamıştı; bu yüzden sınıflaşmayı reddeden ve bunu olanaksız kılacak önlemleri almaya devam ediyordu. Devletin büyük üretim girişimlerini üstlenmesi, ilerici ve planlı bir devletçi ekonominin kabul edilerek yasal kurallara bağlanması bunun sonucuydu. (Burhan Asaf bunları söylerken tümüyle samimi değildi. Devlet, sınıf çatışmasını ve sınıflaşmayı reddediyor olsa bile, bir burjuvazinin doğmasını önlemek için pek bir şey yapıyor sayılmazdı.)

Polemiği başlatan Dr. Ettoro Rossi'ye yüklenmeye devam eden Burhan Asaf, savaştan sonra sömürgeciliğin gerilemesine karşın İtalya'yı sömürge

25 "Şevket Süreyya Aydemir'le Bir Konuşma", *Yön*, 20 Ocak 1967. İtalyan propagandasına cevap veren Zeki Mesut şöyle yazıyordu:

> "Asya'nın kurtarılışı Roma'nın iddialarında ya da faşizmin ilkelerinde değil kendi ortamında, kendi toprağında, kendi çocuklarının zekâsında ve kendi tarihinin deneyinde yatmaktadır. Eğer genç Asyalılar ilham ve hayattan bir örnek almak istiyorlarsa Türk devrimini ve onun benzersiz karakteriyle inisiyatiflerini daha derinden incelesinler. Devrim, bağımsızlık ve uygarlık, ırkın ve milletin kendisinin ürünleridir. Ödünç alınamadıkları gibi ne ihraç, ne de ithal edilebilirler."

Hâkimiyeti Milliye, 13 Ocak 1934 ("İtalya ve Asya").

hayalleri kurmaya iten nüfus baskısına dikkat çekiyordu. Buna karşılık Kemalizm, sömürgeciliğe karşı bir başkaldırıydı. Sömürgeciliğe ve onun dış ve iç yardakçıları olan Yunan Ordusu, Saray ve Galata bankerlerine karşı mücadele etmiş ve bu mücadeleyi 1923'te Lozan'da sona erdirmişti.

> "Bütün inancıyla, sömürgeciliğe karşı tepkiyi simgeleyen Kemalizm, iç ve dış ekonomik ilişkilerindeki devletçiliğinde samimidir. Hem iç hem de dış çelişmeleri, yani sınıflar arasındaki ve uluslar arasındaki çelişmeleri reddetmiştir."

Ayrıca üzerinde durulması gereken başka noktalar da vardı. Burhan Bey, faşizmin yalnızca yarıkapitalist yapılara uygun olduğunu, ya tam olarak kapitalist ya da Türkiye gibi kapitalizm öncesi toplumlara uymadığını söylüyordu. Faşizm, İspanya'da başarı kazanamamıştı. Almanya'da ise karakterini değiştirmek zorunda kalmıştı (burada da Burhan Asaf, Nasyonal Sosyalizm'deki "sosyalist" unsura gönderme yapmaktadır). Oysa Kemalizm, Hindistan, Çin ve Ortadoğu'daki Arap ülkeleri gibi henüz milli ideallerine kavuşamamış milletler için sürekli bir esin ve ideoloji kaynağı olmuştu.

Burhan Asaf'a göre iki yanlış varsayım Dr. Rossi'yi yanılgıya sürüklemişti: Birincisi, 19. yüzyılda öylesine yaygın olan, Türkiye'nin aynı bildik Batılılaşma süreci içinde olduğu varsayımıydı. Oysa durum böyle değildi. İkincisi, Dr. Rossi, Kemalist programı bir bütün olarak ele almadan ve onu yaratan tarihsel koşulları incelemeden, onun bazı yönleri üzerinde yargıya varmıştı.

Eğer Kemalizm ile faşizm arasında, ya da Kemalizm ile kapitalizm (ve onun siyasi ifadesi olan demokrasi) arasında herhangi bir benzerlik var idiyse, bu, kopyacılık eğiliminden değil, "savaş sonrasında bütün milletlerin ortak tarihsel ihtiyaçlarından" kaynaklanıyordu. Bunu inkâr etmek, Türk "devriminin özgün niteliğini inkâr etmek"ti:

> "Türk devrimi... savaş sonrasının ulusal ve uluslararası sahnesinde en meşru ve en ilerici olgu olduğu iddiasındadır. Eğer bu gerçek bugüne dek bilinmeden kaldıysa, nedeni, Türk milletinin yaradılış özellikleri ve övünmekten hoşlanmamasıdır."[26]

26 "Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi", *Kadro*, I/8, Ağustos 1932, s.38-39.

Bu makalenin yazıldığı 1932 yılında Türkiye, en azından bir yüzyıldır tatmadığı bir kendine güven duygusu içindeydi. Ayrıca, en azından derin bir kriz içindeki Batı ekonomisine oranla istikrarlı olan Türk ekonomisinden de gurur duyuluyordu.[27] Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle sonuçlanan kriz hakkında yorum yapan *Kadro,* kendi ülkesinin de Gazi Mustafa Kemal, Lenin ya da Mussolini gibi onu kargaşadan kurtaracak bir "irade adamı"na muhtaç olduğunu belirten ekonomist Werner Sombart'ın sözlerine yer veriyordu. Bu tip beyanatlar Kemalistler için büyük bir övünç kaynağı oluyor ve misyonlarının doğruluğuna olan inançlarını artırarak gelecek hakkında iyimser olmalarına yol açıyordu. İşte koca Avrupa devleti Almanya bile, önderliğinden dolayı yeni Türkiye'ye gıpta ediyordu. *Kadro,* ciddi buhran dönemlerinde "insanlığın kurnaz politikacıya değil, müteşebbis kahramana ihtiyaç duyduğunu" yazıyordu.[28]

Roma'nın tezi ve Ankara'nın, Kemalizmin İtalyan faşizminin bir kopyası olmadığını belirterek bu teze karşı çıkmasının bir başka nedeni de dış politika kaygılarıydı. İtalyanların, bölgede Türkiye'nin çok tehlikeli bulduğu ihtirasları vardı ve İtalya, Anadolu'nun Batı kıyılarındaki Oniki Ada'yı işgal altında tuttuğu sürece bu tehdidi göz ardı etmek mümkün değildi. Dolayısıyla *Kadro*'daki makale Ankara'nın, İtalya'nın ideolojik hegemonya kurma girişimini reddetmesi anlamına geliyordu; faşist emperyalizmi geriletme mücadelesinin ilk adımıydı. Mussolini'nin 18 Mart 1934'te yaptığı ve İtalya'nın tarihi misyonunun Asya ve Afrika'da olduğunu öne süren konuşması, bu meydan okuyuşa karşı Türkiye'nin etkin önlemler almasını zorunlu kılmıştı.[29]

İtalya, Türkiye'nin dış politikasındaki başlıca unsur haline geldi ve hükümet diplomatik ilişkileri mesafeli tutmaya başladı.[30] Sovyetler

27 Bkz. İzmir Üçüncü Milli Sanayi Sergisi'nin açılışında Rahmi Bey'in yaptığı konuşma. Kendisi İzmir delegesi ve Milli İktisat ve Tasarruf Birliği'nin genel sekreteriydi. *Kadro,* I/5, Mayıs 1932, s.47.

28 *Kadro,* I/5, Mayıs 1932, s.3.

29 *The Times* (London), 7 Nisan 1934. Metnin Türkçe çevirisi *Ayın Tarihi*'nde (Nisan 1934, s.299-307), basındaki yorumlarıyla birlikte yayımlanmıştı (s.300-320). Mussolini, Roma'daki büyükelçiye Türkiye'nin bir Asya/Afrika ülkesi değil Avrupa ülkesi olduğu için kaygılanmasına gerek olmadığını bildirerek Türkiye'nin endişelerini yatıştırmaya çalışmıştı.

30 Bu yıllarda Türkiye'nin dış politikası için Selim Deringil'in makalesine bkz. "Turkey's Diplomatic Position at the Outbreak of the Second World War", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* c.8-9, 1980-1981, s.63-87.

Birliği'yle ilişkilerini güçlendirmeyi sürdürürken bir yandan da Akdeniz'deki iki büyük deniz gücü olan İngiltere ve Fransa'nın desteğini kazanmaya çalıştı. Her iki devletin parlamenter demokrasiler olması da Ankara'nın ideolojik yönelimini etkiledi. Mayıs 1934'e gelindiğinde Türkiye, Boğazlar'ın yeniden askerileştirilmesini talep etmeye başladı ve bu talep, iki yıl sonra Montreux Sözleşmesi'nin imzalanmasına yol açtı. Türkiye, Milletler Cemiyeti'nde kolektif güvenlik anlayışının savunucusu oldu ve yatıştırma siyasetini eleştirdi. İtalyan saldırısına karşı Habeşistan'ı ve İspanyol İç Savaşı'nda Cumhuriyetçileri destekledi. Türkiye'nin ünü öyleydi ki, George Orwell, "faşizme karşı her türlü müttefikin kabul edilebilir gözüktüğü 1935-1939 yılları arasında solcular kendilerini Mustafa Kemal'i över buldular..." diyordu.[31] *The Times*'ın İstanbul muhabiri, Türkiye'nin Moskova'ya, 1936'dan sonra da Londra ve Paris'e dayanan dış politikasının ülke içinde faşist bir yönsemeye sahip olmayan bir rejime bağlı bulunduğunu yazıyordu.[32] Tam da 1936'da Cumhurbaşkanı Atatürk, tekparti yönetimine dokunmamakla birlikte rejimin "faşist rengi"ni değiştirecek önlemler almaya başladı.

Mussolini'nin maceracılığına gösterilen tepkiye karşın, faşizmin İtalya ve Almanya'da kazandığı başarı, iktidar partisindeki bir grubu etkilemekten geri kalmadı. Bu etki, kısmen, liberal kapitalizm yerine devlet kapitalizmini yerleştirme isteğinde, kısmen de liberalizme karşı düşmanlıkta ifadesini buldu. Partinin bu kanadının başını çeken Recep Peker, liberalizmin çöküşe mahkûm olduğunu ve onun yerini evrensel olarak devletçiliğin alacağını öne sürerek sık sık liberalizme saldırdı.[33] Peker'in tutumu, İş Bankası grubunun zaten uzaklaşmasına yol açmıştı ve bunlar Peker'e karşı uzun süredir bir muhalefet kampanyası sürdürüyorlardı. Fakat onun genel sekreterlikten 15 Haziran 1936'da alınması, Atatürk'ün kişisel müdahalesine yol açanın, kulis oyunlarından çok dış politika kaygıları olduğunu

31 "Who Are the War Criminals?", *Tribune*, 22 Ekim 1943, G. Orwell ve I. Angus (eds.), *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell* (vol. 2, Penguin ed. 1970) içinde, s.367. Bu alıntıyı Dr. Naim Turfan'a borçluyum.

32 *The Times*, 25 Mayıs 1937.

33 Örneğin bkz. *Ülkü*'de (Mayıs 1936, s.161-162) yayımlanan 22 Nisan 1936 tarihli konuşması. Daha sonra 8 Haziran'da İş Kanunu hakkında yorumda bulunurken, "bu yeni kanunun bir rejim kanunu olduğunu; liberalizme karşı olduğunu, çünkü liberalizmin işçileri işverenin karşısına çıkardığını" söylüyordu. *Ülkü*, Temmuz 1936; aktaran Yetkin, *Tek Parti*, s.102.

düşündürmektedir. Montreux görüşmeleri o sırada doruğa ulaşmaktaydı ve destek kazanmak için önemli bir jeste ihtiyaç vardı. Peker'in görevden alınması, ülke içinde liberalleri güçlendirecek ve Türkiye'deki Alman nüfuzunun artmasını endişeyle izleyen İngiltere'yi memnun edecekti. Sözleşme 20 Temmuz'da imzalandı ve Kral VIII. Edward'ın Eylül'de Türkiye'yi ziyaretiyle pekişen bir İngiliz-Türk yakınlaşmasını getirdi.[34] Siyasi ve ekonomik liberalleşme 1937'de de sürdü; bu aradaki en önemli olay, Ekim'de İsmet İnönü'nün başbakanlıktan istifa ederek yerine Celal Bayar'ın getirilmesiydi.

Avrupa'daki gelişen buhran koşullarında, bu liberal ara dönemin uzun ömürlü olması mümkün değildi. Nazi Almanya'sının gücü ve itibarı ve İngilizlerin karşıönlemlerine karşın, Ankara'yı kendi ticari alanına çekmeyi başaran ekonomik politikası da siyaset ve ideolojiyi etkiliyordu. 1938'e gelindiğinde rejim daha otokratik bir renk kazanmış ve faşist devletlerin yasalarından rahatça aktarmalar yapar olmuştu. Atatürk'ün 1938 Kasım'ındaki ölümü bu süreci hızlandırdı. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı dönemi, "tek parti, tek millet, tek lider" faşist sloganına dayanan bir rejimin kuruluşuna tanık oldu. Bu, dış ilişkilerin ideoloji üzerindeki etkisini yansıtıyordu. Bu eğilim, Nazilerin 1943'te Stalingrad'da yenilgilerine dek egemen oldu. O zamandan sonra Ankara, tekparti otokrasisinden liberalizme doğru yeniden adımlar atmaya başladı ve bu eğilim 1945'te yeniden çokpartili siyasi hayata geçişle doruğuna ulaştı. Ancak bu sefer de, liberalizm ve demokrasi süreci, Soğuk Savaş politikaları tarafından çarpıtılacaktı.

34 *The Times*, 2-7 Eylül, 1936.

KEMALİZMİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Kemalizm diye tanımlanagelen ideoloji, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) 1931'deki kongresinde açıklığa kavuşmuştu. Kemalizm, o tarihten sonra Türk milletinin kaderine yol gösterecek olan altı ilke; milliyetçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik ilkeleriyle tanımlanacaktı. Bu ilkeler, önce parti programına geçirilmiş, daha sonra 1937'de Anayasaya da konularak kurumsallaştırılmıştı. Ancak 1931'de açıklığa kavuşturulmuş olsa bile Kemalizm, bir önceki on yılda da, aslında 1919'da milli mücadelenin başlamasından beri duruma ve koşullara uyarlanmak suretiyle egemenliğini sürdürmekteydi. Ne var ki, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm cereyanlarını dikkate aldığımızda, ideoloji arayışının çok daha eskilere dayandığını görürüz. Ama bunlar, Müslüman Türk topluluğunun bir kimlik arayışının ötesine pek geçemeyen sınırlı girişimlerdi; bir bütün olarak devletin ve toplumun gelişmesi için ideolojik bir çerçeve sunmak peşinde değillerdi. Oysa Kemalizm, yalnızca devrimci milliyetçilik kavramı ile bir kimlik sunmakla kalmamış, öbür beş ilkesiyle de yaratmayı amaçladığı yeni rejimin ve toplumun temelini oluşturmuştu.

Özgür karakterine karşın Kemalizmin, hem düşünce, hem de toplumsal temel bakımından öncelleri vardı. Böyle bir ideolojiyi, Mustafa Kemal'in geliştirdiği bazı fikirlerin ilk kez ortaya atılıp tartışıldığı Genç Türk döneminin (1908-1918) katkısını göz ardı ederek ele almak tarih dışı bir tutum olur. Aynı şekilde, Kemal Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son derece hızlı ve radikal bir dönüşüm içinde bulunduğu on yılda etkin bir rol oynadığını da unutmamalıyız. Dönemin tartışmalarına

tanıklık etmiş, onlara katılmış ve daha sonra en önde gelen bazı aydınlar ve ideologlar –en önemlilerinden yalnızca iki tanesini sayacak olursak, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura– Kemalist hareketle birleşerek onun ideolojisinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.[1]

Belki de düşüncelerinden daha önemlisi Genç Türk döneminin yarattığı toplumsal ve siyasal dönüşümdü. Bu dönemde yalnızca Saray ve Babıâli çevresindeki eski yönetici sınıf, iktidarının büyük kısmını kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda Genç Türkler, Türk siyasası için yeni bir toplumsal temel yaratmak amacıyla etkili önlemler almaya başlamışlardı. Modernleşme ve Batılılaşma artık, kurumsal reformların uygulanması olarak değil, kapitalist bir toplumun tüm özellikleriyle birlikte kapitalizmin kurulması olarak tanımlanıyordu. Bu da, kapitalizmi yaratacak bir sınıfın –burjuvazinin– yaratılması demekti. Yusuf Akçura, bu sınıf olmadan "yalnızca köylülerden ve memurlardan oluşmuş bir Türk toplumunun yaşama şansının pek zayıf olacağı" uyarısında bulunuyordu.[2] Savaşın sonunda böyle bir sınıf, henüz iyice çocukluk aşamasında bile olsa doğmaya başlamıştı; aynı şekilde, yeni ama küçük bir kapitalist çiftçiler sınıfı da ortaya çıkmıştı. Her iki grup da, Genç Türk hükümetince teşvik edilen savaş vurgunculuğuyla büyük servetler edinmişti ve oynayacakları siyasal rol konusunda da daha güvenliydiler. Sonuç olarak 1919'da milli mücadele başlatıldığı zaman Türk toplumu, hâlâ sayıca üstün olsalar bile, artık yalnızca köylülerden ve memurlardan oluşmuyordu. Kemalistlerin sözcülerinden olan gazeteci Falih Rıfkı Atay, gene de 1922'de, "Burjuvazi mi? Bilmem ki bu Türk sınıfı nerede?" diye sorabiliyordu.[3]

Ancak Türkiye'nin ekonomi politiğinin yalnızca sayılar açısından ele alınmaması gerekir. Adı anılacak güçlü bir yerli işadamları ya da sanayi sınıfının (kapitalistler ya da işçiler) pek olmadığı doğrudur: 1915 sanayi sayımından, 5'ten fazla işçi çalıştıran yalnızca 284 işyeri bulunduğu; bunlardan da 148'inin İstanbul'da, 62'sinin İzmir'de, geri kalan 74'ünün de

1 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, (*Atatürk*, İstanbul, 1961, s.64) Kemalizmin tümüyle özgün bir düşünce olduğunu ileri sürmekte ve özel olarak, bu düşünürlerin Atatürk'ü etkilemediğini söylemektedir.

2 *Türk Yurdu*, sayı 14, 12 Ağustos 1333 (1917); aktaran Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964, s.426.

3 F.R. Atay, *Eski Saat*, İstanbul, 1933, s.95; aktaran Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*, Ankara, 1971, s.21.

Batı Anadolu'da olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişimlere yatırılmış sermayenin yüzde 85'i ise Rum, Yahudi, Ermeni ya da yabancılara aittir.[4] 1915-1918 yılları arasında bu alanda ilerleme kaydedildiyse de, bunun sayıca bir patlamaya, ya da burjuva sanayi toplumuna geçilmesine yol açtığı söylenemez. Gene de savaş yıllarında önemli bir psikolojik tutum değişikliği gözlenmektedir;[5] Türk yönetici eliti, toplumsal ve ekonomik hayat yeniden örgütlenmedikçe ne Anadolu'nun siyasal ve kültürel yaşamının modernleştirilmesinin, ne de Avrupa'nın onayını kazanmanın mümkün olmadığını kavramıştı. Bu yöndeki ilk adım, Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasıydı; bu, başka şeylerin yanı sıra, Türklerin, yerli ticaret ve sanayii koruyup geliştirmek amacıyla ithal mallarına konan gümrük tarifelerini yükseltebilmelerini sağlamıştı. Serbest ticaretin varlığı, yalnızca yerli sanayinin gelişmesini önleyici bir etken olmakla kalmamış, esas olarak gayrimüslimlerden oluşan dar bir ticari grubun yerli pazarı ve imalatı geliştirmeye çalışmak yerine, yabancılarla ticarete girişerek para kazanmasına yol açmıştı. Genç Türkler'den sonra gelen Kemalistler, korumacı eğilime hız kazandırdılar ve belki de yukarıdan bir burjuva devrimi gerçekleştirdiler. Bu, çoğu zaman, Kemalist otarşiye oranla daha kolay olan yabancılarla işbirliği yolunu yeğ tutar gibi gözüken çocukluk dönemindeki sınıfın isteklerine karşın yapıldı. Söz konusu sınıf hâlâ, devlet politikasını etkileyecek güçten yoksundu; çünkü devlet, yerleşik çıkarlardan özerk bir elit tarafından yönetilmekteydi.

Bütün bunlardan, Kemalistlerin bilinçli olarak bir devrim yapmak için yola koyulduklarını söylemek istediğim sanılmasın; bir anlamda böyle bir süreç Genç Türkler tarafından başlatılmıştı ve Kemalistler kısmen, yaratılan ivmenin hızıyla sürüklendiler. İmparatorluğun çöküşü ve Anadolu'nun en değerli bölgelerinin yabancılar tarafından işgali bir Türk milletinin ve devletinin varlığı sorununu gündeme getirmişti; ama, bunlar

4 Bkz. Timur, *aynı eser*, s.21.

5 Bkz. Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie; The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", O. Okyar and H. İnalcık (eds.) *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara, 1980, içinde. (Elinizdeki kitapta, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öncüsü: Genç Türkler'in Sosyal ve Ekonomik Politikası 1908-1918" başlığıyla 25-60. sayfalar arasında. Yıldız Sertel'in (*Türkiye'de İlerici Akımlar*, İstanbul, 1969, s.17) 1921'de işçi ordusu için verdiği rakamlar, 1915'e göre bu güçte artış olduğunu göstermektedir.

henüz gerçekleştirilmeyi beklèyen düşüncelerden başka bir şey değildi. Dolayısıyla 1919 yılında, Anadolu'nun, büyük Suriye örneğini izleyeceği ve Batı denetiminde küçük devletlere bölüneceği sanılıyordu. Kendi çıkarlarını korumak için örgütlenen ve bunu, şu ya da bu Büyük Devletle uzlaşıp onun himayesini kabul ederek ve gerekirse Anadolu'nun öbür bölgelerini feda ederek gerçekleştirmeye hazır olan yerel eşraf grupları vardı. Bunlar bir milli mücadele fikrine ancak ikincil bir önem veriyorlardı. Örneğin Trakya ve İzmir'de, daha sonra da Anadolu'nun öteki bölgelerinde kurulan "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" böyleydi.[6] Başkentte milli direnişin odağı olabilecek Sultan ve çevresi ise kendilerini Müttefik Devletler'in özellikle de İngiltere'nin merhametine terk etmişlerdi. İktidar görüntüsünü ellerinde tutmalarını sağlayacak geleceğe ilişkin herhangi bir çözümü kabul etmeye hazırdılar. Onların kafasında değil milli ekonomi, millet ya da milli egemenlik kavramı bile yoktu. Tersine milli egemenlik fikrini yıkıcı buluyorlardı; çünkü bu fikir, artık vaktini doldurmuş bir geleneğe dayanan kendi iktidarlarını tehdit ediyordu. Bu yüzden İstanbul, Anadolu'daki milli harekete fanatik bir şekilde ve kurnazlıkla direndi. Ancak payitahtın 16 Mart 1920'de Müttefik Kuvvetlerince işgal edilmesi, Osmanlı devletinin olduğu gibi, padişahın tıpkı bir "çobanın sürüsünü gütmesi" gibi halkı yönetmesi hakkına sahip olduğu iddiasının da fiilen sonu oldu.[7]

Padişah'ı aktif bir şekilde destekleyen sosyal gruplar ile bu hassas durumun denetimini elde tutup tutamayacağını bekleyip görmeyi yeğ tutanların hangileri olduğunu incelemek aydınlatıcı olacaktır. Beklenebileceği gibi Sultan'ı sonuna kadar destekleyenler Saray çevresi ile Babıâli'nin, Genç Türkler döneminde İngiliz taraftarı Liberallerle aynı safta yer almış yüksek bürokratlarıydı. Egemenlik ve halkçılık gibi milliyetçi fikirlerin üstün gelmesi durumunda, Sultan her şeyini kaybedecekti. Tevfik Paşa ve Ali Kemal gibi Babıâli kodamanları ise, anayasa tarafından sınırlanmış bir monarkın egemenliği altında ken-

6 Bu dernekler hakkında bkz. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.481 vd.

7 Bu dönemde İstanbul hükümetlerinin rolü için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1976. Padişah'ın, "sürüsünün çobanı olmak" iddiası hakkında bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1919-1922)*, c.2, İstanbul, 1966, s.226.

dilerinin, yani yüksek bürokratların iktidarı elde tuttuğu ıslah edilmiş bir geleneksel düzenin sürdürülmesi için İngiliz desteğine dayanmışlardı. Böyle bir formül, ekonomik ve siyasi bakımdan İngiltere'ye bağlı olmak demekti. Tıpkı, ekonomik düzende, ülke dışına çıkarılan Hıristiyan azınlıkların yerini almaktan memnun olan burjuvazi gibi, onlar da bunu kabul etmeye hazırdılar. Bu Türk grupları, aynı dönemde Hint Milli Kongresi'ndeki, İngiliz İmparatorluğu'nun mandası altında olmayı tam bağımsızlığa yeğleyen liberal hizbe benziyorlardı. Bunlar, geçerli bir Osmanlı Türk Devleti garanti edildiği sürece İngiliz mandasını kabule hazırdılar; aralarından bazıları ise, bir Amerikan mandasının Türkiye'nin ihtiyaçlarına daha uygun olduğuna inanıyordu. Ancak İstanbul yanlısı bütün hiziplerin üzerinde birleştikleri nokta, kendi ayakları üstünde durmadan önce Türkiye'nin bir yabancı devletin himayesi döneminden geçmesi gerektiğiydi.

Mustafa Kemal Paşa, Eylül 1919'daki Sivas Kongresi'nde bir milli hareketi şekillendirmeye başladığı zaman bile, kendi destekçileri arasında manda yanlısı sesler duymuştu. Bu, bir ölçüde, Avrupa'nın "hasta adam" olarak nitelediği ve her an ölümü beklenen İmparatorluğun karşılaştığı onca zorluğun yarattığı genel moral bozukluğunun bir göstergesiydi. Aynı zamanda, milli kamp içindeki burjuvazi ile toprak ağalarının, Müttefik Devletler'e ekonomik ayrıcalıklar tanınırsa onların da, karşılığında, milliyetçi bir Türkiye'nin kurulmasına göz yumacaklarına inanmalarından kaynaklanıyordu. Bu yüzden, 1921 Londra Konferansı'na katılan Kemalist Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Avrupa devletlerine önemli ekonomik tavizler vermekten çekinmiyordu:

> "Fransızlara Fransa'nın boşalttığı bölgelerin ve ayrıca Mamuretülaziz (Elazığ) Diyarbakır ve Sivas vilayetlerinin ekonomik kalkınması için yapılacak girişimlerde öncelik tanınacak ve buna ek olarak Ergani vb. yerlerde madencilik imtiyazları verilecekti..."[8]

İtalya, Trakya ve İzmir'in geri verilmesi konusundaki Türk talebini konferansta destekleyecek; buna karşılık milliyetçiler İtalya'ya Antalya,

8 *A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927*, MEB Basımevi, İstanbul, 1963, s.498. Bu, Leipzig'de 1929'da yayımlanan İngilizce çevirinin düzeltilmiş basımıdır; kuşkusuz bu basımı bulmak daha kolaydır.

Burdur, Muğla, Isparta'da ve ayrıca Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya'nın bazı yerlerinde maden çıkarma ve işletme hakkını tanıyacaklardı. Bekir Sami Bey, Türk hükümeti ya da Türk sermayesi tarafından yürütülemeyen işletmeleri İtalyan kapitalistlerine devredecek, ayrıca Ereğli Kömür Madenlerini bir Türk-İtalyan şirketine transfer edecek kadar ileri gidiyordu.[9] Bekir Sami, imzaladığı anlaşmaların milletin yüksek çıkarlarıyla uyum içinde olduğu kanısındaydı. Millet Meclisi'nden kendisinin desteklenmesini istedi; şöyle diyordu:

> "Henüz elimizde fırsat varken, basiretli bir politika, ülkeyi içine düştüğü uçurumdan kurtarabilir... eğer bu yapılmazsa, hiçbirimiz tarih ve millet önünde yüklendiğimiz sorumluluktan kurtulamayız..."

Ona göre milli mücadelenin sürdürülmesi, "ülkeyi, bizzat onun ve milletin varlığını felce uğratacak ölçüde yıkıma uğratacaktı" Kemal Paşa'ya, Müttefiklerin bundan daha elverişli koşullar tanımayacakları inancıyla, kendi temin ettiği koşullar üzerinden barış yapma fırsatını yitirmemeyi tavsiye ediyordu.[10]

Mustafa Kemal ise Bekir Sami'yi, "ne pahasına olursa olsun barış yapma taraflısı" olarak tanımlıyordu. Bekir Sami'nin, Meclisin kabul etmesini istediği koşullar, "Büyük Devletlerin 'üçlü anlaşma' adı altında yaptıkları ve Anadolu'yu nüfuz alanlarına bölen anlaşmanın koşullarının aynısıydı". Kemalistler, milli hareketin ilkelerine aykırı olan bu koşulları, kesinlikle kabul edemezlerdi. Bu görüş ayrılığı sonucunda, dışişleri bakanı istifa etmek zorunda kaldı.[11]

Ne var ki, Bekir Sami'nin görüşlerini burjuvazi ve toprak ağaları içindeki önemli gruplar da paylaşıyordu. Bu gruplar, milli mücadeleyi, esas olarak siyasal egemenlik ve devletin denetimini ele geçirmek uğrunda verilen bir mücadele olarak görüyorlardı. Avrupa'ya ekonomik bağımlılığın sürmesinden kazanacak çok şeyleri olduğuna inandıkları için, her iki grup açısından da ekonomik egemenlik aynı derecede önemli değildi. Avrupa'nın sermaye yatırımının ülkenin altyapısını geliştireceğini, fabrikalarının ise Türk pazarı için gerekli malları üreteceğini düşünüyorlardı.

9 *Aynı yerde.*
10 *Aynı yerde*, s.500-501.
11 *Aynı yerde*, s.498.

Buna karşılık Türkiye, tarım ürünleri ve hammadde ihraç edecekti. Oysa Kemalistler, siyasi ve ekonomik egemenlik arasında bir ayrım yapmıyor ve biri olmadan öbürünün de olamayacağını savunuyorlardı. İktisat Vekili Mahmut Esat, Türkiye İktisat Kongresi'ndeki konuşmasında bu fikri oldukça kategorik bir şekilde dile getiriyordu:

> "Milli egemenliği, iktisadi milli egemenlik olarak anlıyorum. Eğer böyle olmazsa o zaman milli egemenlik bir hayal olur."[12]

Milli hareketin ilk yıllarında Kemalist önderlik değişmeyi, hatta devrimci değişmeyi vurguluyordu. Türklerin yepyeni bir başlangıç yapma ve yoz Osmanlı geçmişlerini terk etme süreci içinde olduklarına ilişkin berrak bir kavrayış egemendi. Bu tutum, Fransız Devrimi geleneğinin Türkiye'deki radikal düşünce üzerindeki etkisiyle de uyum içindeydi. İşte bu yüzden, İstanbul'un Mart 1920'de Müttefikler tarafından işgali, yalnızca fiilen Osmanlı devletinin sonu olarak değil, yeni bir çağın başlangıcı olarak, Mustafa Kemal'in deyişiyle "birinci milli sene" olarak görülüyordu.[13] Bu yeni başlangıcın tümüyle yeni bir devletin ve toplumun yaratılmasına götüreceği umuluyordu. Kemalistler, bu değişimin gerçekleşmesi için "Osmanlı'dan çok farklı bir yeni Türk tipi" yaratmak zorunda olduklarını kavrıyorlardı.[14] Devrimci değişme yönündeki bu istek egemen olunca, eski düzenin bağımlı ekonomik siyasetinin ilk değiştirilecek şey olması doğaldı. O dönemin milliyetçi yazınını okuduğunuzda bu eğilim iyice açıklık kazanır.

Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nde 1922 Mart'ında yaptığı konuşmada, Türk ekonomisinin Tanzimat rejiminin (1839-1876) getirdiği serbest ticaret yüzünden kendisini Avrupa rekabetinden koruyamadığını belirtti. Rekabet eşiğinin, "ekonomik kapitülasyonların zincirleri"nce daha da genişletilmiş olması işleri iyice kötüleştirmişti.[15] Bu dönemden sonra yabancı sermaye İmparatorlukta olağanüstü bir yere sahip olmuş, Osmanlı

12 A. Gündüz Ökçün (derleyen), *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*, Ankara, 1968, s.259.

13 Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin yeni dönemini açış konuşmasında bu terimi en az üç kere kullanmaktadır. Bkz. Kâzım Öztürk, *Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları*, İstanbul, 1969, s.105, 108 ve 113. 1792'de Fransa'da krallığın yıkılışına yapılan benzetme açıktır.

14 Bkz. Vedat Nedim Tör, *Kemalizmin Dramı*, İstanbul, 1980, s.20.

15 Kemal Paşa'nın Mecliste 1 Mart 1922'de yaptığı konuşma. K. Öztürk, *aynı eser*, s.86.

devletini ve hükümetini "yabancı sermayenin jandarması" derekesine düşürmüştü. Kemal Paşa, Türkiye'nin, bütün öteki yeni milletler gibi, böyle bir durumun sürüp gitmesine göz yumamayacağını söylüyordu.[16] Artık farklı bir çağda yaşandığı doğruydu, ama, birçok bakımdan durum değişmeden kalmıştı. Mustafa Kemal, İngiltere'de milyonlarca işsiz bulunduğuna ve bunların İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik siyasetini etkileyeceğine de dikkat çekiyordu. İngiltere, Avrupa'da genel olarak hüküm süren savaş sonrası ekonomik krizin yarattığı işsizlik sorununu çözmek için açık pazarlar kurmaya çalışacaktı.[17] Bu yüzden, Türkiye'nin uyanık bulunması ve gümrük tarifelerini belirleme hakkı üzerinde direnmesi gerekmekteydi; çünkü bu olmaksızın sanayinin kurulması fiilen mümkün değildi. Kemalistleri, kendi burjuva destekçilerinden ayırt eden şey, önemli bir unsurunu sanayinin oluşturduğu uzun vadeli bir yeni Türkiye perspektifine sahip olmalarıydı. Oysa burjuvazi, durumu, kendi dar perspektifi açısından değerlendirerek Avrupa'nın denetimindeki bir ekonomide ticari aracı rolünden elde edeceği kârla yetinmekten memnun görünüyordu.

Dolayısıyla, bağımsızlık savaşı sırasında Kemalistler, yalnızca Anadolu'nun paylaşılmasını önlemek istedikleri için değil, aynı zamanda yeni Türkiye'nin, Batı'nın ekonomik sömürgesi olarak kalmasını reddettikleri için de antiemperyalisttiler. Mücadelenin bu yanı, Kemalistlerin lafta yabancı sermayeye karşı çıkarken ona tavizler verdiğini öne süren bazı eleştirmenlerin Kemalizmin antiemperyalizmi konusunda kuşkular yaratmaları yüzünden, bazen göz ardı edilir. Bu eleştirmenler, Kemalizmin ekonomik siyaseti konusunda önemli bir noktayı, yani onun hem kapitalist, hem de aynı zamanda antiemperyalist olduğunu unutmaktadırlar. Bu siyaset, izlenmesi kuşkusuz çok zor olmakla birlikte, çelişkili değildi ve sömürgelikten kurtulma dönemindeki hemen bütün yeni millet-devletlerin resmi siyasetiydi. Yabancı sermaye, beraberinde siyasi ya da ekonomik bağlar getirmediği sürece, memnunlukla karşılanıyordu. Savaşın yakıp yıktığı ve sermayeden yoksun bulunan Türkiye'nin, modern bir ekonominin altyapısını inşa edebilmek için yabancı yatırımlara muhtaç olduğu düşünülüyordu. Mustafa Kemal bu görüşü 1922 Mart'ında Mecliste şöyle dile getiriyordu:

16 Kemal Paşa'nın Türkiye İktisat Kongresi'ni açış konuşması, 17 Şubat 1923. Ökçün, *aynı eser*, s.248 ve 253.
17 Öztürk, *aynı eser*, s.103.

"Eğer kısa bir sürede milletimizi mutluluğa ve refaha kavuşturmak istiyorsak yabancı sermayeyi mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde çekmek ve ülkemizin refah ve zenginliği, milletimizin mutluluk ve refahı için gerekli olan her türlü yabancı beceriden azami ölçüde yararlanmak zorundayız; bugünkü mali durumumuz kamu işletmeleri inşa etmek, kurmak ve işletmek için yeterli değildir."[18]

Ama bunun ardından mebuslara hemen, "herşeyden önce hayat ve hürriyetimizi teminat altına almak demek olan milli hedefimize ulaşmaktan başka bir şey düşünemeyiz; ...bugünkü mücadelemizin hedefi tam bağımsızlıktır. Tam bağımsızlık ise ancak mali bağımsızlıkla mümkündür"[19] uyarısında bulunuyordu.

Kemalist ekonomik siyasetin hedeflerini, belki de en iyi, 1923 Şubat'ında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin tutanakları ortaya koymaktadır. Artık bağımsızlık savaşı sona ermişti ve Lozan'da barış görüşmeleri yapılmaktaydı. 1919 Milli Misak'ıyla saptanan milli sınırlar, savaş meydanında fiilen gerçekleştirilmişti; ama ekonomik egemenlik uğrundaki mücadele, görüşme masasında hâlâ sürüyordu. İktisat Kongresi'nin amaçlarından biri, siyasal önderlik ile çeşitli ekonomik gruplar, özellikle de İmparatorlukta yabancı sızmasının aracı olmuş ve milli duyguları hâlâ şüpheli olan ticaret kesimi arasında amaç birliği bulunduğunu dünyaya göstermekti. Kongrede, "Milli Türk Ticaret Birliği"nce temsil edilen bu grup, kuvvetli bir milliyetçi tutum aldı. İthal mallarına gümrük resmi konması hakkını savundular, Türkiye'deki yabancı sermayeye tavizler ya da tekel hakları tanınmasına karşı çıktılar, ülkenin karasularında serbest taşımacılık hakkı talep ettiler ve mümkün olduğu kadar kısa zamanda para basma yetkisine sahip bir milli bankanın kurulmasını istediler. Yabancı sermaye, ancak milli ekonomiye yararlı olması koşuluyla kabul edilebilirdi.[20] Kongrede ortaya atılan önlemlerin hemen

18 *Aynı yerde*, s.88.

19 *Aynı yerde*, s.89.

20 Ökçün, *aynı eser*, s.406 vd.; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, 1969, s.229-233. 1926 yılına gelindiğinde Kemal Paşa, Mecliste, kabotajın Türk bayrağı altında yapılacağını gururla açıklıyordu. Bkz. 1 Kasım 1926 tarihli konuşması: Öztürk, *aynı eser*, s.190.

hepsi tek bir temel hedefe yöneliyordu: Bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve doğmakta olan cumhuriyet devletinin sosyoekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek.

1923'te kurulan yeni devlet ile başlıca ekonomik sınıflar, yani cılız burjuvazi ve toprak ağaları arasında amaç birliği vardı. Ancak bu durum, Kemalist devletin esas olarak özerk olduğu ve bu sınıfların hizmetinde bulunmadığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu durum, esas olarak prekapitalist bir dönemi yaşayan ve burjuvazi, kapitalist çiftçiler ve işçiler gibi modern sınıfların en ilkel biçimleriyle var olup henüz gelişme süreci içinde bulundukları bir toplum için hiç de şaşırtıcı değildir. Söz konusu sınıflar devleti yönlendirmek şöyle dursun, gelişmek için ona muhtaç durumdaydılar.

Yani devlet, Kemalist hareketin çekirdeğini oluşturan asker ve sivil aydınların egemenliği altındaydı. Türk aydınının oynadığı role çok yakın olduğu için, Arthur Koestler'in aydınlar ve tarihi rolleri konusundaki tanımlamasını buraya alalım:

> "Modern anlamda aydınlar, böylece ilkönce bir milletin, toplumsal durumu yönünden bağımsız düşünceye, yani (kendisinin dışında tutulduğu) var olan değerler hiyerarşisini alaşağı eden ve aynı zamanda da onun yerine kendi yeni değerlerini koymaya çalışan bir grup davranışına 'meyleden' değil, ona doğru *itilen* bölümü olarak ortaya çıkarlar. Aydınların bu yapıcı eğilimi, onların ikinci temel özelliğidir. Gerçek putkırıcıların her zaman peygamberimsi bir yanları olmuştur, bütün yenilikçilerin de utangaçça gizlenen bir öğretmenlik damarı vardır."[21]

1923 yılına gelindiğinde Kemalist aydınlar fiilen iktidardaydılar. "Var olan değerler hiyerarşisini" değiştirmeye ve ülkeyi, değil yalnızca toprak ağalarının ve aşiret şeflerinin, burjuvazinin ufkunun bile ötesine götürmeye kararlıydılar. Bu eski sınıflar, geleneksel dini ideolojisi ile meşruti bir monarşiyi yeğ tutarlardı; oysa Kemalistler, milli hareketin en önde gelen bazı liderlerinin bile muhalefetine karşın hızla laikleştirilen bir cumhuriyet kurdular. Bu, milliyeti ve milli egemenliği, aynı zamanda da Batı uygarlığına ulaşmayı vurgulayan bir

21 Arthur Koestler, *The Yogi and the Commissar*, Danube (ed.), New York, 1967, s.73.

mücadelenin mantıki sonucuydu. Ne var ki, eski sınıflar bu yeni düzeni kolay hazmedemediler. Gene de reformlar, bildik Kemalist jargonu kullanacak olursak, "burjuvaziye rağmen burjuvazi için" gerçekleştirildi. 1920'lerin ortasındaki ve 1930'lardaki reformlar ise, geleneksel prekapitalist düzenin yeni kurulan modern yapı için oluşturduğu birçok kurumsal ve hukuki engelini ortadan kaldırıp, buna karşılık var olan mülkiyet ilişkilerine dokunmadığı için, bu sınıflar tarafından daha fazla kabul gördü.[22]

Sonraki çeyrek yüzyılda da ekonomik siyaset, devletin gölgesi altında gelişmeye devam etti. Hem özel sektörün zayıflığının, hem de kamu yararının bilincinde olan Kemal Paşa, daha 1922 Mart'ında Meclise "siyaseti iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de, menafii umumiyeyi (genel çıkarları) doğrudan doğruya alakadar edecek iktisadi müessese ve teşebbüsleri mali ve fenni kudretimizin müsaadesi nispetinde devletleştirmektir" diyordu.[23] Bu hedef, Kemalizmin ekonomik felsefesinin temeli olarak kaldı ve 1930'ların devletçi siyasetinin de temel dayanaklarından birini oluşturdu.

Yeni rejim ile temel kentli sınıf olan burjuvazi arasındaki ilişkiyi vurgulamamızın nedeni, Kemalistlerin kalkınma için kent ekonomisini itici güç, kırsal sektörü ise ona gerekli yakıtı sağlayan kesim olarak görmeleriydi. Ancak köylük bölgelere karşı ilgisiz olmadıkları gibi, milletin geleceği açısından taşıdığı önemin de farkındaydılar. Kemal Paşa, Mecliste "Efendiler, milletimiz çiftçidir" diyordu. Köylü, "Türkiye'nin sahibi hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil" idi:

> "...siyaseti iktisadiyemizin ruhu, köylünün emeğinin ürünlerinin ve semeresinin kendi menfaati lehine azami ölçüye çıkarılmasıdır."[24]

Bu açıklamaların yalnızca süslü sözler olarak değerlendirilmemesi gerekir. Türk aydını, köylünün ekonomiye –ve saf doldurmak için orduya– katkısını çok iyi bildiği gibi, onun içinde bulunduğu acıklı duruma karşı da kayıtsız değildi. Aydınlar, Rus Narodnikleri örneğini izleyerek köylüyü idealize etme eğilimindeydiler. Bu tür duygular

22 Reformların bir özeti için bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım, Londra, 1968, s.261-274 ve *passim*.

23 Öztürk, *aynı eser*, s.86-87.

24 Her iki pasaj da, 1 Mart 1927 söylevinden alınmadır. Öztürk, *aynı eser*, s.84-85.

içindeki Genç Türkler, köylük bölgelerdeki statükoyu yıkıp köylüyü, derebeylerin, aşiret ağalarının ve eşrafın pençesinden kurtarmak istemişlerdi. Ne var ki, iyi niyetlerine karşın zavallı köylülerin durumunu düzeltecek herhangi bir şey yapamamışlardı; tersine köylünün durumu, 1918'de sona eren fırtınalı on yılda daha da kötüleşmişti.[25] Cumhuriyet döneminde köylülüğün durumu biraz düzeldi –aşar yükü kaldırıldı– ancak, köylük bölgelerde herhangi bir yapısal değişiklik gerçekleşmedi. Daha açık bir ifadeyle, toprak reformu yapılmadı. Bunun nedeninin araştırılması gerekir.[26]

Birinci olarak, Türkiye Cumhuriyeti, bağımsızlığını yeni kazanmış birçok Üçüncü Dünya ülkesinin kalabalık bir nüfus ve toprağın kıt oluşu yüzünden karşı karşıya bulunduğu türden bir toprak sorunuyla yüz yüze değildi. Türkiye'de toprağın değeri, 20. yüzyılın başından beri artan talep dolayısıyla yükselmekteydi. Bu talep artışı bazı bölgesel gerginliklere neden olsa da, genelde talebi karşılayacak miktarda toprak vardı. Dolayısıyla, Anadolu'nun bazı bölgelerindeki geniş mülkler dışında Türkiye, bir küçük toprak sahipleri ülkesi olarak kaldı.

Tarımsal Türkiye'nin gerçek sorunu toprak kıtlığı değil, sürekli savaşlar ve azalan nüfus nedeniyle daha da şiddetlenen emek kıtlığıydı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu durum öylesine ciddi boyutlara ulaşmıştı ki; hükümet, ucuz emek sağlamak ve hayati tarım üretimini sürdürebilmek için angaryaya başvurmak zorunda kalmıştı. 1923 yılına gelindiğinde yeni devletin sınırları içindeki nüfus –ve onunla birlikte ülkenin üretim kapasitesi– yüzde 20 oranında azalmıştı.[27] Bu noktada, toprağın yeniden dağıtımı, toprak ağalarının hizmetindeki tarımsal emek gücünü büyük ölçüde daraltabilirdi, toprak rantı düşerken, daha yüksek ücretler ödemek zorunda kalabilirlerdi. Her iki nedenle toprak ağaları, köylük bölgelerde toprak reformu ya da başka

25 Bkz. F. Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks 1908-1918", *Proceedins of the Second International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Strasbourg University, 15 July 1980* (eds. Irene Welikoff and Jean-Levis Bacquet-Grammont) içinde (Elinizdeki kitapta, "Genç Türkler'in Tarım Politikası 1908-1918" başlığıyla 61-83. sayfalar arasında).

26 Bkz. Avcıoğlu, *aynı eser*, s.233.

27 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, 1970, s.63.

bir yapısal değişikliğe karşı direndiler. Oysa kıt ve pahalı emek, toprak ağalarını, makine kullanımını içeren modern tarım yöntemlerini benimsemeye itebilir ve böylece Türk tarımı emek-yoğun olmak yerine, sermaye-yoğun bir nitelik kazanabilirdi. Genç Türkler'in ve onlardan sonra da Kemalistlerin, nüfus azlığı sorununu çözmek konusundaki perspektifleri buydu. Kemal Paşa, "memleketimizin genişliğine nispetle nüfusumuz az olduğundan ziraat hususunda makine ve fenni aletler kullanmaya diğer memleketlerden daha ziyade bir mecburiyet vardır" diyordu.[28] Hükümet, bazı örnek çiftliklerde bilimsel tarımın üstünlüğünü göstermek yoluyla çiftçileri bu konuda ikna edebilmeyi umuyordu. Ne var ki, bu yöntem sonuç vermedi ve makineleşmiş tarım ancak, Marshall Planı döneminde çiftlik makinelerinin ithal edilmesinden sonra yaygınlaştı.

Türkiye'deki tarım sorunu, ekonomik olmaktan çok, temel olarak siyasi bir niteliğe sahipti. Çözümü de, milli hareketi destekleyenin köylüler mi, yoksa toprak ağaları mı olduğuna bağlı olabilirdi. Sonuçta ortaya çıkan tabloda, köylüler genellikle kayıtsız kalırken, toprak ağalarının ılımlı bir destek sağladığı görüldü. Bu durum nasıl açıklanabilir?

Köylüler, kırsal kesimdeki eşrafın baskı ve sömürüsü altında olsalar bile, bu baskının sorumlusu olarak devleti görüyorlardı. Ve gene kurtuluşu devletten bekliyorlardı. 1908 Devrimi'nin köylük bölgelerde değişikliğe yol açacağını ummuşlar, ama acı bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Kemalistlere, Anadolu köylüsünün işte bu acı hayal kırıklığı miras kalmıştı. Gazeteci Ahmet Şerif'in 1909 yılındaki Anadolu gezisinin notları, köylülüğün umut ve beklentilerini, aynı zamanda da düş kırıklığı ve öfkesini yansıtmaktadır. Özellikle, yaşlı bir köylünün yakınmalarını içeren bir tanesi, daha 1909'da ciddi olan, ama on yıl sonra, tam da Kemalistlerin ölüm kalım mücadelesine hazırlandıkları sırada, daha da kötüleşecek olan bir durumu gözler önüne sermektedir:

> "Hürriyet şimdiye kadar işittiğimiz bir lâf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir... artık herşeyin düzeleceğini, vergilerin doğruluk ve kolaylıkla (yani zorlama olmaksızın) toplanacağını; köydeki kanlı, katil, hırsızların ter-

28 1 Mart 1923 Meclis Konuşması; Öztürk, *aynı eser*, s.128.

biye edileceğini; askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkerelerinin verileceğini; memurların kefiylerince iş göremeyeceklerini ve herşeyin değişeceğini zannetmiştik. Fakat hâlâ bir şey olmadı. Evvelce bazı işler daha düzgün gitmekte iken bugün bütün bütün karıştı. Devlet dairesine gitsek amir, memur belli değil... Hükümet hâlâ bizim dertlerimize bakmıyor... Bir tarlanın üç-beş kişi elinde tapu senetleri vardır, sürdüğümüz tarlaların bizim olduğundan şüpheliyiz. Bu yüzden her gün kavgalar oluyor, bazen ölüm olayları meydana geliyor. Devlet dairesine, mahkemeye gidiyoruz, dert anlatamıyoruz. Onlar yalnız, zamanı gelince vergi toplamayı düşünüyor... Bütün sene çalışır, her sene vergilerimizi veririz; zaten vermezsek de kazanımızı, yorganımızı bile satarak zorla alırlar. Böyle iken yine borçtan kurtulamayız. Birkaç senedir, köyde ekecek tohumluk bulamayanlar çoktur. Başka hiçbir taraftan yardım olmadığından ister istemez ağalardan bir kile tohumluğu, 100-120 kuruşa, yahut üç kileye karşılık alır ekeriz. Artık o ağalar, başımıza bela kesilir, köylüyü, hep edepsizlerden olan adamlarına dövdürür, hapse attırır, bazen devlet aracılığıyla korkutur da veremeyenlerden alacağını öyle alır. Gerçi bu sene Ziraat Bankası veriyor ama, bize bir faydası olmuyor. Bu para köyümüze girmeden bitiyor."[29]

Bu uzun şikâyetler listesi, köylülüğün, köy eşrafından daha çok devlete yabancılaşmış bulunduğunu düşündürmektedir. Dünya Savaşı sırasında bu yabancılaşma daha da derinleşti. Köylüler, Milli Mücadeleyi savaşın bir devamı gibi gördüler ve birinden kaçtıkları için, öbüründen de kaçtılar. Milliyetçiler, orduya asker kaydetmekte çok güçlük çektiler. Köylüler, en fazla milliyetçi saflarda dövüşmemeleri gerektiğini söyleyen Padişah hükümetinin propagandasına açıktılar. O yılların karışıklığı içinde

29 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, İstanbul, 1977, s.46-47. Orijinal basımı 1910'da yapılmıştır. Daha önce, s.25'te Ahmet Şerif şöyle diyordu:

"Köylünün anlayamadığı en önemli nokta, bir seneden beri çok söz işittiği halde, bunlardan, yapılmaları, yerine getirilmeleri kolay olanların bile henüz uygulandığını görememesidir. O, bu zaman zarfında hiç olmazsa rüşvetçi, ahlaksız memurların değiştirildiğini, köye gelen ve kendilerine bedava yemek, hayvanlarına da yem verdiği jandarmalar karşısında korkudan titremesine artık gerek kalmadığını anlamak ve bu gibi, bize önemsiz geldiği halde onun için pek önemli olan şeylerin değiştiğini görmek istiyor."

toprağı ele geçirmeye yönelik bir köylü hareketi yoktu; bir kısmı zaten devlete isyan halindeki eşkıyaların önderliğinde yerel gerilla güçlerine katılmış olmakla birlikte, köylülerin çoğunluğu pasif durumdaydı. Anadolu köylüsünün hangi dava etrafında seferber edilebileceğini görmek oldukça zordur ve dolayısıyla köylülüğü seferber etmedikleri için Kemalistleri sorumlu tutmak kötü tarihçilik olur.[30] Anadolu'daki durumu Hindistan'la karşılaştıralım. Hindistan'da köylülük, İngiliz egemenliğine karşı öylesine öfke doluydu ki; neredeyse kendiliğinden harekete geçiyor, birileri onu seferber etsin diye haykırıyordu. Hint Milli Kongresi, köylüleri bastırmak ve eylemlerini, Mahatma Gandhi ve Gandhizm aracılığıyla devrimci olmayan bir mecraya yöneltmek zorunda kalmıştı. Kemalistler içinse böyle bir sorun söz konusu değildi.

Eğer milli davaya yöneltilebilecek bir köylü hareketi var olsaydı, Kemalistlerin toprak ağaları yerine ona yönelecekleri düşünülebilir. Türk halkının varlığının söz konusu olduğu can alıcı bir dönemeçte Kemal Paşa, hangi sınıf olursa olsun kendisine destek olacak olanı arıyordu. Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Aralov'la yaptığı kısa konuşma bunu yansıtmaktadır:

> "Sizin Rusya'da mücadeleci, emektar bir işçi sınıfı var. Ona dayanmak mümkündür ve dayanmalıdır. Bizde işçi sınıfı yoktur, köylüye göre ağırlığı çok azdır."[31]

Ayrıca, işçi sınıfına göre ağırlıkta olan o köylülük de, etnik ve dini bağlılıklar yüzünden bölünmüş ve varlığını sürdürmek açısından da tümüyle yerel güçlere bağlı durumdaydı. Bu nedenle Kemalistlerin, köylülere, onların geleneksel önderleri olan yerel eşraf ve din adamları yani ulema aracılığıyla ulaşmaya çalışmaktan başka çareleri yoktu. Bu kişiler, çoğunlukla aynı zamanda toprak sahibi idiler ve mülklerini olabildiğince genişletmek yönünde güçlü bir etkide bu-

30 Toprak ağalarını uzaklaştırmak korkusuyla köylülüğü seferber etmekten çekindikleri eleştirisi, Kemalist rejime yöneltilen en yaygın eleştiridir. Bu doğru olsa bile, eleştiriyi yöneltenler, toprak reformu talebiyle harekete geçirilecek bir köylülük olduğunu hiçbir zaman kanıtlamazlar. Tarihin bir cilvesi olarak köylülük, daha sonra toprak reformundan yana olan partiyi desteklemek yerine, buna karşı çıkan, ama köylüyü devletin despotluğundan kurtarmayı vaat eden Demokrat Parti'ye oy verdi.

31 S.I. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul, 1967, s.92.

lunuyorlardı. Kemalistler, doğal bir süreçmiş gibi, tıpkı köylülerin toprak talebi olsaydı ona da karşılık verecekleri gibi, bu etkiye boyun eğdiler. Kemalistler ile eşraf arasındaki işbirliğinin bedeli, köylük bölgelerdeki statükonun devamı, hatta güçlendirilmesi konusunda varılan örtük anlaşmaydı. Bu, içinde toprak ağalarının etkisinin güçlü olduğu Halk Fırkası'nın kurulması, Mecliste toprak ağalarının ağırlıklarını duyurmalarına olanak sağlayan bir Seçim Kanunu çıkarılması ve yeni Anayasa'ya, toprak reformunu fiilen engelleyen 74. maddenin eklenmesiyle hayata geçirildi. Genel eğitim düzeyinin yükselmesinin zamanla kırsal Anadolu'daki durumu da değiştireceğini uman hükümet, bundan sonra, köylülerin durumunu eğitim yoluyla düzeltmeye yöneldi.[32]

Kemalist ekonomi siyasetinin kökenlerini, yeni rejimin devraldığı toplumsal yapıda ve onun bu toplumsal gerçekliği tanımlama biçiminde bulabiliriz. Yeni devlet, "bir halk devleti, halkın devleti" olarak tanımlanmakta, onun önceli olan Osmanlı devleti (Müessesatı Maziye) ise, "bir şahıs devleti, eşhasın devleti" olarak niteleniyordu.[33] Milli Mücadele sırasında "halk" terimi, Kemalistler için, emperyalist devletlere ve eski düzene karşı milli davayı destekleyen herkesi ifade etmeye başladı. 1789 Devrimi'nden önce Fransa'daki Üçüncü Sınıf gibi, içinde çeşitli sosyoekonomik grupları barındıran ve yalnızca eski düzenin mensuplarını dışlayan bir terim olarak halk, milletin büyük çoğunluğunu içeriyordu. Bu kolektifin başlıca görevi, eski düzeni ve onun müttefiklerini yenilgiye uğratarak kendisine özgü yeni bir düzen kurmaktı. Bu görev ise, her şeyden önce bu varlığın, yani halkın bütün unsurlarının dayanışmasını ve ortak eylemini gerektiriyordu. Böylece sınıf çatışması, örtük olarak dışlanmış oluyordu.[34]

Kemalistlerin yüz yüze kaldığı sorunların ve bunlara önerdikleri devrimci çözümlerin kaynağı, sınıf mücadelesi olmaktan çok, emperyalizme ve Osmanlı-Müslüman yapının kozmopolit kurumlarına karşı yürütülen bir milli mücadeleydi. Milli mücadele ise, halkı bölen çatışmaları ve ayrıcalıkları değil, bir millet olarak halkın birliğini vurgulamayı ge-

32 Bkz. Avcıoğlu, *aynı eser*, s.235.

33 Kemal Paşa'nın 13 Ağustos 1923 tarihli Meclis söylevi: Öztürk, *aynı eser*, s.166.

34 Kemal Paşa'nın İktisat Kongresi'ndeki söylevi: Ökçün, *aynı eser*, s.255-256. Bu konuşma, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.ii, Ankara, 1959, s.112'de de vardır.

rektiriyordu. Bu olgu, Kemalistlerin, ezenlere karşı ezilenlerin adına hareket etmek yerine, eski rejimin bütün sınıfları felce uğratıp donduran evrenselci ideolojisine saldırmalarını da açıklar. Her ikisini birden yapmaya kalkmaları ise, felaket getirebilirdi; Mustafa Kemal, siyasi bakımdan, bu tuzağa düşmeyecek kadar zekiydi.

Kemalistlerin o gelişme aşamasında Türkiye'de sınıf mücadelesi olasılığını reddetmelerinin nedeni, tam da ülkede böyle bir mücadeleyi yürütebilecek gelişmiş sınıfların bulunmayışıydı. Konuyu Kemal Paşa'yla tartışan Büyükelçi Aralov'a şu yanıt veriliyordu:

> "Türkiye'de sınıflar yoktur... Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok."

Hükümet milli ticaretin geliştirilmesine öncelik tanıyacak, "fabrikalar açacak, yeraltı zenginliklerini meydana çıkaracak, Anadolu tacirine yardım edecek ve zenginleşmesini sağlayacaktı. Bunlar, devletin önünde duran işler"di.[35] Dolayısıyla Kemalist ekonomi siyasetinin hedefi, öncelikle, modern bir kapitalist topluma özgü sınıf yapısına sahip bir millet yaratmaktı. Bu hedefe ulaşıldığı ve ardından sınıf çatışması geldiği zaman ise, devlet müdahale edip hakem rolü oynayacaktı.

Kemalistler, Türkiye'de gelişmiş sınıfların varlığını görmüyorlardı; ama, çıkar gruplarının siyasi partiler kurup milletin çıkarlarına aykırı faaliyetlere girişebileceklerinin farkındaydılar. Ülke Genç Türkler'in döneminde siyasi partilerin faaliyetlerinin neden olduğu sürekli istikrarsızlıktan çok çekmişti. Yeni rejim bu tür faaliyetlere izin vermeyi reddediyor ve yeni Türkiye'ye "yalnızca bir kesimi değil, bütün milleti içinde barındıran" bir tek partinin, Halk Fırkası'nın hizmet edeceğini açıklıyordu.[36] Bu, Kemalist rejimin, kendisinin halkın tarafsız önderi olduğu ve halk için en iyi olanı kendisinin bildiği inancına dayalı paternalizminin olduğu kadar, sınıflar karşısındaki özerklik duygusunun da bir başka göstergesiydi.

35 Aralov, *aynı eser*, s.234-235.

36 Kemal Paşa'nın, Paşa Camii minberinden yaptığı Balıkesir Konuşması, 7 Şubat 1923, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.ii, s.97. Bu hava egemen olduğu sürece çokpartili siyaset yolundaki iki kısa denemenin başarısız olması kaçınılmazdı. Bkz. Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey*, Leiden, 1973.

1920'ler boyunca Türkiye, Lozan Anlaşması'nın getirdiği geçici kısıtlamalarla sınırlı olsa da, serbest girişime dayalı ekonomik modeli uygulamayı denedi. Bu yıllarda hükümet, ülkenin ekonomik bakımdan yeniden inşasında önemli bir rol oynadı ve Kemalist seçkinler, bugüne dek kendi türündeki en büyük ticari girişim özelliğini koruyan İş Bankası gibi belli başlı ekonomik kurumların kuruluşuna katıldılar. Hükümetin amacı, o olmazsa iç pazarın gelişmesinin mümkün olmadığı altyapıyı yaratmaktı.

Ekonomik liberalizmle yapılan bu deney, Büyük Buhran, Türkiye üzerinde acil bir etki yapmasaydı belki daha uzun sürebilirdi; ancak kapitalist dünyada 1929 Büyük Buhranı'nın yol açtığı ekonomik kriz, devlet müdahalesine keskin bir ivme kazandırdı. Buhranın ekonomi üzerindeki etkisi, hükümeti karşıönlemler almaya zorlayacak kadar ağırdı. Böylece buhran, Batı kapitalizmiyle özdeşleştirilen serbest teşebbüs sisteminin başarısızlığı olarak değerlendirilmeye başlandı. Devlet denetimi sistemiyle Sovyetler Birliği, buhrandan etkilenmemiş gibi gözüküyordu. Dolayısıyla bu model, Kemalistler tarafından, Türk ekonomisinin bazı alanlarında yararlanılabilecek bir örnek olarak değerlendirildi.

Ekonomik faaliyete devlet müdahalesi, Türkler için hiçbir şekilde yeni bir deneyim değildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında, "Devlet iktisadiyatı" adı altında denenmişti; 1930'larda bu terime çekidüzen verilmiş ve "devletçilik" adını almıştı. Ancak temel özellikler fiilen aynı kaldı: Yol göstererek ve zayıflığı nedeniyle kendisinin alamayacağı ekonomik önlemleri gerçekleştirerek, özel sektörün büyümesine ve olgunlaşmasına yardım etmek.[37] Ne var ki, bu sefer, söz konusu siyaset çabucak kurumlaştırıldı; bu da Türk iş çevrelerini korkuttu. Devletçilik, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılında kabul ettiği "altı temel ve değişmez ilke"den biri oldu ve 1937'de Anayasa'ya da girdi. Bu altı ilke, Kemalizmin ideolojisini ve dolayısıyla onun ekonomik siyasetini tanımladığı için üzerinde biraz durmakta yarar vardır. 1935 Kongresi tutanakları şöyle demektedir:

37 Devletçiliğin önceki tanımı Tekin Alp'indir. "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, c.2, sayı 62 ve 64, 16 Ağustos ve 14 Eylül 1917, s.1-3. Devletçiliğin sonraki bir tartışması için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik (1923-1950)*, Ankara, 1962.

"Temel ilkelerimizden biri, Türkiye Cumhuriyeti halkını çeşitli sınıflardan oluşan bir topluluk olarak değil, Türk halkının bireysel ve toplumsal hayatı için gerekli olan işbölümü uyarınca çeşitli mesleklere ayrılmış bir topluluk olarak kabul etmektir.

"Çiftçiler, zenaatkarlar, emekçiler ve işçiler, serbest meslek sahipleri, sanayiciler, tüccarlar ve memurlar Türk toplumunu oluşturan esas çalışma gruplardır. Bu gruplardan her birinin yaptığı iş, diğerlerinin ve toplumun hayatı ve saadeti için vazgeçilmezdir.

"Bu ilke doğrultusunda Fırkamızın hedefleri, sınıf çatışması yerine toplumsal düzeni ve dayanışmayı gerçekleştirmek, menfaatler arasında uyum sağlamaktır. Kazançlar, yetenek ve yapılan işin miktarıyla orantılı olmalıdır.

"Özel teşebbüs ve faaliyeti temel bir fikir olarak kabul etmekle birlikte, esas ilkelerimizden biri, milleti ve ülkeyi en kısa zamanda refaha kavuşturmak amacıyla Devletin, özellikle ekonomi alanında, milletin genel ve hayati çıkarlarının sözkonusu olduğu konularla ilgilenmesini sağlamaktır.

"Devletin ekonomik işlerdeki rolü, özel teşebbüsleri teşvik etmenin yanısıra bunları bizzat gerçekleştirmek ve aynı zamanda yapılan çalışmaları düzenlemek ve denetlemek şeklinde olacaktır.

"Devletin ekonomik işleri üstlenme kararlılığı, milletin en büyük umumi menfaatine dayanmaktadır. Eğer zorunluluk yüzünden Devletin aktif olarak işletme kararı verdiği bir teşebbüs özel müteşebbislerin elinde bulunursa, bu teşebbüse elkonması, her seferinde, çıkarılacak bir yasa uyarınca yapılacak ve burada özel teşebbüsün uğradığı kaybı devletin ne şekilde tanzim edeceği belirtilecektir. Uğranılan kayıp tespit edilirken, gelecekteki muhtemel kazançlar dikkate alınmayacaktır."[38]

Bu belgede açıkça görülen korporatist (meslekçi) söyleme ve 1930'ların faşist havasından etkilenmelere karşın, Kemalistler, faşizmle herhangi

38 Bu pasaj, CHP programının resmi çevirisinden alınmıştır; aktaran Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia, 1939, s.308-309.

bir ilişkiyi reddediyorlardı. Roma ve Berlin'deki rejimlerin tersine Ankara, liberal ilkeleri ve 19. yüzyılın ilerleme fikrini benimsiyor; hukukun üstünlüğünü ve anayasal devletin önemini kabul ediyordu. Faşizmin tersine, uygarlığın evrenselliği inkâr edilmiyor; rasyonalizm, bireycilik ve insanlar ile etnik grupların temel eşitliği reddedilmiyordu. Kemalist rejim, yakın gelecekte kendi yerini alacak bir liberal siyasi ve ekonomik sistemin zeminini hazırlayan bir geçiş rejimi olma karakterini koruyordu.

1930'ların başında devlet ve partideki bürokratik unsurların egemen olmaları ve liberal kapitalizm yerine devletçiliğe yönelmeleri tehlikesi belirmişti. Tutanaklarını yukarıda aktardığımız 1935 Kongresi bu tehlikeyi yansıtmaktadır. Bu bürokratik tehdit en fazla, İsmet İnönü'nün himayesi altındaki *Kadro* dergisinin etkisi altında kendini gösterdi. Ancak güçlü ve kararlı muhalefet, 1934'te derginin kapanmasını sağladı. Bu arada İş Bankası grubu lideri Celal Bayar, rejimin aşırı devletçiliğe karşı çıkmasının bir göstergesi olarak İktisat Vekilliğine getirilmişti. Bayar Başvekil olarak atandığı 1937 yılına kadar bu görevde kaldı. Kendisi sonuna kadar liberalizme bağlı bir kişi olmakla birlikte, Türk burjuvazisinin zayıflığının ve devletin ekonomik alanda başı çekmesi gereğinin de farkındaydı. Bayar, aşırıların etkisi altında devletçiliğin, yeni doğan özel sektörün yıkılmasına yol açacak boyutlara varmasından çekiniyordu. Bu tehlikeye dikkat çekerek özel teşebbüse milli ekonomiden daha fazla pay ayrılmasını istiyordu. Görüldüğü gibi, herhangi bir anlaşmazlık varsa, o da devletin, müdahalesinin sınırlarını Türk iş çevrelerini hoşnut edecek şekilde çizmemiş olmasından kaynaklanmaktaydı.[39]

Oysa işadamlarının telaşa düşmesi yersizdi; Başvekil İnönü, onlara, devlet müdahalesinin yalnızca, burjuvazinin kendi başına yapmayı beceremeyeceği geçerli bir sanayi temeli yaratmak amacına yöneldiği konusunda güvence veriyordu.[40] Bu dönemde atılan adımların çoğu –örneğin ilk Beş Yıllık Plan (1934-1938), 1933'te Sümerbank'ın ve 1935'te Etibank'ın kurulması– bu amaca hizmet etmekte ve doğrudan özel sektöre yarar sağlamaktaydı.[41] Devlet özerk rolünü hâlâ

39 Korel Göymen'in Celal Bayar'la görüşmesi, 2 Mart 1970, "Stages of Etatist Development in Turkey", (*Gelişme Dergisi/Studies in Development*, No. 10, Winter, 1976) makalesi içinde, s.91.

40 Başvekil İsmet, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, sayı 22, Ekim 1933, s.4-6.

41 Göymen, *aynı eser*, s.97 vd. ve 27. Hershlag, *Turkey, The Challenge of Growth*, Leiden, 1968, s.61 vd.

burjuvazinin korkularına ve eleştirilerine karşın onun yararına oynamayı sürdürüyordu. Bu ihtilaflı yıllarda parti ile devletin kaynaştığı bir tekparti devleti yönündeki eğilime dikkat çekmek gerekir. Faşist devletlerden esinlenen bu eğilimin CHF içindeki taraftarı, başını Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in çektiği bir hizipti. Bu hizip, liberalizme ateş püskürüyor ve onun yakında çöküşe uğrayarak yerini devletçiliğin egemenliğine bırakacağını ilan ediyordu. Sesleri yüksek ve ürkütücü çıkmakla birlikte, bunların parti içindeki taraftarları fazla değildi. Birçok önde gelen Cumhuriyet Halk Partiliyi olduğu kadar, iş çevrelerini de kendilerinden uzaklaştırdılar. Sonuç olarak, Cumhurbaşkanı Atatürk duruma müdahale etti ve Peker 1936'da, partinin denetimini ele geçirmek istediği ve ekonomiyi de kapsamak üzere her konuda aşırı fikirlere sahip olduğu gerekçesiyle istifaya zorlandı.[42] Sonraki yıl ekonomi liberalleştirildi ve bu eğilim savaş zamanı tarafsızlık konumunun getirdiği baskılara kadar varlığını korudu.

Kemalist ekonomik politikanın başarısı ancak, 1945'ten ve liberal demokrasilerin zaferinden sonra görüldü. Türkiye'de bu başarı, çokpartili siyasetin ve devlet sektörünün özel sektöre bağımlı kılındığı bir karma ekonominin kurulmasıyla belirlendi. Kemal Atatürk'e göre, bir burjuva sınıfı düzeyine çıkması için desteklenmesi gereken cılız burjuvazi, artık, yönetici partiye meydan okuyacak ve ilk dürüst genel seçimlerde onu yenilgiye uğratacak kadar güçlenmişti. Bundan sonra bu sınıf, ekonominin hem ticaret hem de sanayi kesimini genişleterek, aynı zamanda da kapitalist toplumun öteki sınıfı olan proletaryayı yaratarak gelişmeye devam etti. Kemalist rejimin siyasi nedenlerle ihmal ettiği köylük bölgeler bile, savaş sonrası dönüşümden etkilendi ve genişlemekte olan pazar ekonomisiyle daha hızlı bir şekilde bütünleşti. Gene de, ülkenin yapısal bir krizle karşılaştığı her durumda –1960, 1971 ve 1980'de olduğu gibi– iktidarı ele alan ara rejim, hep Kemalizm yoluna dönüşten söz etti. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Türkiye'nin ekonomik politikasının sağlam ideolojik temellerden yoksun olduğunu düşündürmektedir. İdeolojik temel arayışının bugün de sürdüğü söylenebilir.

42 Göymen, *aynı eser*, s.105.

THE TİMES (LONDRA) VE KEMALİST DEVRİM 1930-1939

The Times (Londra), üzerinde hiç güneş batmadığı söylenen Britanya İmparatorluğu'nun gücünü yansıtan, dünyanın sayılı gazetelerinden biriydi. Amerikalı gazeteci William Shirer, onu, "İngiliz gazeteciliğinin başlıca onurlarından biri" olarak nitelemektedir. Şair ve yazar Robert Graves, gazetenin, "İngiltere'deki en iyi haber kaynağı ve en bağımsız gazete olarak rakipsiz bir durumda olduğunu ...tanrı buyruğu olarak ...yarıresmi bir gazete olarak kabul edildiğini" öne sürmektedir. *New Statesman and Nation* (5 Ocak 1935) şu yorumu yaparken aynı zamanda büyük bir öngörüde de bulunmaktaydı:

> "*The Times*'ın gücü, İngiltere, Reform Yasası'ndan (1832) beri hükmünü yürüten zeki bir yukarı-orta sınıfın yönetiminde olduğu sürece devam edecektir. Gazete, İngiliz yönetici sınıfının erdemlerini ve zaaflarını olduğu gibi yansıtmaktadır. Bu sınıf kadar güvenli, *The Times*'ın o kadar sık karşılaştırıldığı monarşi kadar güvenli, İngiliz İmparatorluğu kadar güvenli ve İngiltere'nin kapitalist sistemi kadar, ama ancak o kadar, güvenlidir."[1]

The Times, İngiliz hâkim sınıfının gözü, kulağı ve sesiydi, bu sınıfın üyelerince yurtiçinde ve yurtdışında dinsel bir bağlılıkla okunurdu. Sütunlarını, Londra'nın resmi olmayan ya da yarıresmi dünya görüşünü anlamak isteyen yabancılar da aynı dikkatle okurlardı. Türkler de bunun dışında değildi; özellikle basının ülke içindeki ve dışındaki siyasi duruma ilişkin haber vermek ve yorum yapmakta yeniden serbest olduğu 1908 Devrimi'nden sonra bu daha da geçerli hale geldi. Türk gazetecilerinin *The Times* hakkında ne düşündüklerini, bu ga-

1 Margaret George, *The Warpet Vision*, British Foreign Policy, *1933-1939*, University of Pittsburgh Press, 1965, s.139.

zetenin 9 Ağustos 1938'de yayımladığı "Yeni Türkiye" adlı özel eke gösterdikleri coşkulu tepki çok iyi yansıtmaktadır. *Journal D'Orient,* "Dünyanın en büyük gazetesi hakkımızda ne düşünüyor" diye başlık atmaktadır. Ahmet Emin Yalman, *Times*'ı, "dünya gazeteciliğinde dürüstlük ve sorumluluk ideallerinin en iyi yaşayan temsilcisi" olarak nitelemektedir. *Kurun Haber* (11 Ağustos 1938) ise "*The Times* ortalama İngiliz'in ne düşündüğünü yazmakta, ortalama İngiliz de *The Times*'ın yazdığı gibi düşünmektedir" demektedir.[2]

Sonuç olarak, *The Times*'ın Türkiye hakkındaki yorumu, kısa zamanda İngiliz hâkim sınıf çevrelerinde ve Büyük Britanya'nın egemenliğindeki dünyada baskın görüş haline geldi. Gazetenin herhangi bir dönemde Türkiye'yi nasıl gördüğü bu nedenle hem önemli, hem de ilginçtir; ancak, gerçek durumu yansıtmaktan çok, birkaç İngiliz'in Türkiye'yi nasıl gördüğünü aktardığını da unutmamalıyız. 1930-1939 yılları arasında yoğunlaşmayı seçişimin nedeni, 1930'ların belirsizliklerinin bir yansıması olarak artık gazetenin görüşlerinin daha fazla esneklik kazanmış ve akışkan bir durumda oluşudur. 1908'den 1930'a dek, 1908 Genç Türk Devrimi'nden hemen sonraki çok kısa balayı dönemini saymazsak, *The Times,* hem İstanbul, hem de Ankara'daki rejimlere karşı düşmanca bir tavır almıştır. Eleştirisinin hedefi önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir (1908-1918), sonra Milli Mücadele sırasında (1919-1923) Milliyetçilerdir ve en son Ankara'daki Cumhuriyetçi hükümettir. Bütün eleştiriler, bu yıllardaki İngiliz siyasetiyle uyum içindedir; aynı şekilde, 1930'ların başında gözlenmeye başlanan değişme de gene bu olguyu yansıtmaktadır.

Bütün bu yıllar boyunca *The Times*'da Türkiye hakkındaki yazıları yazan, Philip Perceval Graves'tir. Graves, 1876'da doğmuş ve *The Times*'a girmeden önce Oxford Haileyburg ve Oriel College'da öğrenim görmüştür. 1906'da dış haberler editörü Valentine Chirol'un yardımcısı olmuş, iki yıl sonra ise muhabir olarak İstanbul'a yollanmıştır ki; bu, büyük saygınlığı olan bir görevdir. Graves'in Türkiye'ye, devrimin patlak vermesinden hemen önce vardığı ve 1914-1918 Savaşı sırasında geçici bir yokluk dışında II. Dünya Savaşı'na kadar orada kaldığı anlaşılmaktadır. 1912'de Kadıköylü Gavin Gilchrist'in kızı Leila Millicent Knox'la evlenerek İngiliz-

2 *The New Turkey* (Yeni Türkiye) daha sonra, 1938'de kitap olarak yayımlandı.

Levanten topluluğuyla yakın bir ilişki kurmuş olması, ona, çürüyen ve yoz kapitülasyonlar –Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki eşit olmayan anlaşmalar– ve dini cemaatler, yani *milletler* Türkiye'sine bir mensubiyet duygusu kazandırmış olmalıdır.

Bu tür ilişkiler ve bunca uzun bir ikametten sonra, bir kişinin, bulunduğu ülke hakkında derin ve gerçekçi bir kavrayış edinmesi beklenir. Belki de Graves, bu kavrayışı edinmiştir. Ancak, ait olduğu ve onun için yazı yazdığı sınıfın önyargılarından kurtulmuş gibi görünmemektedir. Genç Türkler döneminde sempatisi, eski yönetici sınıf ve Kâmil Paşa ile Ahrar Fırkası'nın temsil ettiği Osmanlı Liberallerinden yanadır. İttihatçılar, yerleşik yönetici çevrelerin yerini kesinlikle alamayacak olan türediler olarak görülüyorlardı. *The Times* ile muhafazakârların, İngiltere'deki İşçi Partisi hakkındaki düşünceleri de bunun aynısıydı. Gene de Graves iyi bir gözlemciydi; İstanbul'a gelişinden birkaç ay sonra, Avrupa'daki anlamıyla sınıf kavramı Osmanlı toplumuna tümüyle uygulanmasa bile, Genç Türk hareketinin özünde bir orta sınıf hareketi olduğunu oldukça doğru bir şekilde saptamıştı:

> "Yüksek görevliler, genel olarak, harekete düşmandılar... Aşağı sınıflar, kural olarak, kayıtsızdılar. Reform hareketinin başını çekenler ordu ve bahriyedeki düşük rütbeli subaylar; hükümet memurlarının, serbest meslek sahibi sınıfların ve ulemanın orta ve aşağı katmanlarıydı."[3]

Graves'le aynı zamanda İstanbul'da bulunan Francis McCullagh, *The Times*'ın İttihatçı aleyhtarı tutumuna dikkat çekiyordu:

> "Kâmil Paşa'nın düşüşünden (Şubat 1909) sonra *The Times*'ın ve İngiliz Elçiliğinin Cemiyet aleyhtarlığı, Cemiyete karşı olan basın tarafından sonuna kadar kullanıldı."

Daha sonra, Nisan 1909 karşıdevrimi sırasında İttihatçılar devrilince, McCullagh, *The Times*'ın, "'ben size dememiş miydim' diyebilmenin sevinciyle neredeyse ellerini oğuşturduğunu"[4] yazmaktadır. Gazetenin düşmanca tutumu, karşıdevrimin bastırılmasından sonra iyice arttı ve Tür-

3 *The Times*, 24 Ağustos 1908; aktaran Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford, 1969, s.18.
4 Francis McCullagh, *The fall of Abd-ul-Hamid*, Londra, 1910, s.58-59.

kiye, 1914'te İngiltere ile Üçlü İtilaf'a karşı savaşa girdiğinde nefrete dönüştü. 1918'de Türkiye'nin yenilgisi üzerine, *The Times*'ın düşmanlığı milliyetçilere yöneldi. Bu düşmanlık 1920'ler boyunca sürdü ve İngiliz-Türk ilişkilerinde gerginliğin arttığı dönemlerde, özellikle Musul meselesinin gündemde olduğu dönemde şiddetlendi. Ancak bu meselenin İngiltere'nin lehine çözelmesinden sonradır ki, Londra, Türkiye'ye karşı yeni bir tavır takınmaya başladı; *The Times* da bu örneği izledi.

Gazetenin 1930'lardaki tutumunu incelemeden önce, Türkiye'ye ve Türklere karşı yukarda sözü edilen tutumun temelini kısaca gözden geçirmemiz gerekir. Bu tutumun emperyalizm çağında oluşturulduğunu ve genellikle sosyal-Darvinizm olarak bilinen kabalaştırılmış Darvinizmin sahte bilimsel kavramlarıyla tanımlanarak saygınlaştırıldığını belirtmeliyiz. Buna göre, yönetenler ile yönetilenler arasında hiyerarşik olarak bölünmüş; beyaz ırkların üstte, kara ırkların altta olduğu, Türklerin de ortalarda bir yerde bulunduğu bir dünya söz konusudur. Bu formül *The Times* tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na uygulandığı zaman, benzer bir tablo ortaya çıktı. Türkler, Müslüman Araplardan ve Kürtlerden daha ileri, ama Balkan Hıristiyanlarından, Rumlardan, Ermenilerden ve Yahudilerden daha geri olarak görülüyorlardı. Graves, "Türklere kızmamın nedeni, imkânsız olanı yapmaya çalışmalarındaki inatçılıktır" diye yazıyordu.

> "Türklerin denetiminde 'Osmanlılaştırma' imkânsızdır. 1 milyon orta derecede ileri Rumelili (yani Avrupa Türkleri) ile 7 ya da 8 milyon geri Anadolulu, Türk olmayanlara kendi iradelerini kabul ettirebilecekler midir?"[5]

Cumhuriyet kurulduktan sonra bile, bu tutumlar varlığını sürdürdü ve 1930'lar boyunca *The Times*'ın Türkiye'yle ilgili haberlerinin geri planını oluşturdu. Şimdi bu yıllara dönelim.

Fethi Bey'in Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın –*The Times,* bunu Liberal Cumhuriyet Partisi olarak niteliyordu– kuruluşu, uygun bir başlangıç noktası olabilir. Bu olay, gazeteye, biraz basitçe "demokratik cumhuriyet" maskesi ardındaki bir "askeri otokrasi" olarak tanımladığı Kemalist rejime yakından ve eleştirel bir biçimde bakma fırsatı verdi. Gazeteye göre, bu

5 Philip P Graves, *Briton and Turk,* Londra, 1941, s.155.

rejim, iki kişi tarafından denetleniyordu: Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa; sonradan üçüncü bir kişi, Fevzi Paşa da buna eklendi ve rejim, Enver, Cemal ve Talât'ın Genç Türk triumvirliğinin kalıntısı bir triumvirlik olarak nitelenmeye başlandı.[6] *The Times*'a göre, mebuslar, bir halk seçimleri maskesi altında hükümet tarafından atanıyordu ve ne basın, ne de tam bir söz özgürlüğü vardı. Ancak "milliyetçiler" ile "liberaller" arasında bir gerginlik vardı; mali ve ekonomik reform ihtiyacı, liberaller için bir çıkış yolu sağlayacak siyasal değişmeye yol açmıştı (9 ve 11 Ağustos 1930).*

The Times için bütün olup bitenler, Genç Türkler dönemindeki siyasetin yeniden sahnelenmesinden başka bir şey değildi: Cumhuriyet Halk Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin; Serbest Fırka ise Liberal Birliğin (Ahrar ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası) rolünü oynuyordu. Fethi Bey'in, ekonomik ve mali reformlar yoluyla ekonomi üzerindeki devlet denetimini azaltması ve düşünce ile basın özgürlüğünü tanıması bekleniyordu. Ama daha da önemlisi, Avrupa'yla daha yakın işbirliği yapılmasına çalışacağı ve yabancı sermayeye karşı daha hoşgörülü davranacağı umuluyordu (11 ve 14 Ağustos 1930). Gazete, başyazısında, bir muhalefete izin verme kararını alkışlıyordu. 1927 seçim sonuçları, "Mustafa Kemal'in, çeşitli tipteki diktatörlüklerin tekparti üyelerinden oluşan meclislere dayandığı Rusya, İtalya ve Çin örneğini kesinlikle izleyecekmiş gibi bir izlenim yaratmıştı... Onun kararı, birçok yerde 'tekparti' hükümetlerinin en etkili yol olduğunu söylemenin moda olduğu bir zamanda son derece ilginçtir" (15 Ağustos 1930).

Gazete, "tecrübeli bir politikacı ve Avrupalı bakış açısına sahip bir diplomat" olarak tanımladığı Fethi Bey hakkında çok ümitli ve övücü olmaya devam etmektedir (16 Ağustos 1930). Gazeteye göre İstanbul ve İzmir gibi ileri bölgelerde Fethi Bey, geri Anadolu'da ise İsmet Paşa desteklenmektedir. Ermeni, Rum ve Yahudi azınlıklar kendileriyle işbirliği taraflısı olan Serbest Fırka'nın arkasındadır, Cumhuriyet Halk Fırkası ise bu işbirliğine karşıdır (11 Ekim 1930). *The Times*'ın görüşüne göre, Türkiye'nin çıkarlarına en iyi hizmet edecek olan, tıpkı geçmişte Genç Türkler dönemindeki liberal partiler gibi, Serbest Fırka'nın liberal

6 "The Triumvirate in Turkey: Soldiers All", *The Times*, 9 Temmuz 1931.

* Parantez içindeki tarihler, metinde aktarılan *The Times* sayılarına aittir.

siyasetleriydi. Ancak bu sefer çokpartili siyaset başarısızlığa uğrayıp Serbest Fırka lağvedildiği zaman gazete, yönetici partiye, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne saldırdığı gibi saldırmadı. Bu kez sorumluluk doğruca başka bir gruba, "komünistlere ve Türk Bolşevikleri"ne yükleniyordu.

The Times, Rusya'da komünist hareketin başarısını ve etkisinin Asya'ya yayılmasını, korkuyla haber vermişti. Hatta Ankara rejiminin Moskova'ya yakın olduğu ve Sovyet-Türk Anlaşması'nın –bu bazen ittifak olarak nitelendiriliyordu– bölgede Sovyet etkisinin yayılması açısından önemli olduğu yolunda bir inanç vardı (29 Temmuz 1930). Ancak, Türk komünistlerinin tutuklanması haberleri yayımlandıkça gazetede bir rahat nefes alma havası seziliyordu: Moskova'yla samimi ilişkiler, ülke içinde komünizm anlamına gelmiyordu (4 Eylül 1930).

Fethi Bey'in 1930 Eylül'ünde İzmir'e yaptığı gezi sırasında patlak veren ve Serbest Fırka'nın kapatılmasına yol açan gösterilerin ve şiddet olaylarının suçu, komünistlere yükleniyordu. Gazeteye göre, "Eylül'deki İzmir isyanları komünistler tarafından kışkırtılmıştı ve ülkenin diğer yerlerinde de Bolşevik propagandası, subaylar, devlet memurları ve işçiler arasında etkin bir şekilde yayılmaktaydı... İsmet Paşa, yasa ve düzenin sürdürülebilmesi için faşist yöntemlere başvurmak zorunda kalınabileceğini ima etmişti" (3 Kasım 1930).

Olayların bu yorumu, özellikle de ordu ve bürokrasi içindeki propaganda girişimlerine ilişkin söylentiler çok ilginçtir ve muhtemelen muhabire yakın İstanbul kaynaklarının görüşünü yansıtmaktadır. Belki de İzmir grevleri –muhabir ilginç bir şekilde bunlardan söz etmemektedir–, ona komünistlerin işi olarak anlatılmıştı; yoksa *The Times*'ın haber veriş tarzı ne çağdaş gazetecilik, ne de çağdaş araştırma anlayışına uymaktadır.[7]

Serbest Fırka'nın kapanması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik gelişmesinde bir dönüm noktasıydı. Fethi Bey'in sağladığı beklenmeyen büyük destek; Menemen ve Manisa bölgesindeki reform aleyhtarı ve gerici faaliyetler ve öğrenciler ile genç serbest meslek sahipleri arasında komünizmin etkisine ilişkin işaretler, Cumhuriyet Halk Fırkası için çok ürkütücü olmuştu. *The Times*'a göre, CHF'nin yayın organları, bu durumla

7 Bkz. örneğin Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, 1982.

baş edebilmek için Türk gençliğini yeniden örgütlemeyi ve disipline sokmayı öneriyorlardı. "Faşist ve komünist rejimler ve yöntemler çözüm örnekleri olarak gösteriliyor ve Kemalizm adı altında benzer bir rejimin Türkiye'de kurulması tartışılıyor. Ancak, komünizmin Türkiye'de kabul edilmeyeceği de açıkça belirtiliyor" (20 Aralık 1930).

Komünizme ve etkisine gösterilen bu ilgi, 1930'lar boyunca *The Times*'ın sürekli temalarından biri oldu. Bu, gazetenin Londra'daki editörünün etkisine bağlı olabilir; çünkü Geoffrey Dawson ile tutucu patronları, aşırı derecede Sovyet aleyhtarı ve İngiliz-Alman yakınlaşması taraftarıydılar.[8] Ama 1930'ların başında Graves, bu fobiyi yatıştırabilmek için elinden geleni yapmaktaydı. Örneğin, 1933'te Kemalistler, devletçi siyasetler uygulamaya başlayıp dış ticareti devletleştirme tehdidinde bulununca, gazete, demagojik bir biçimde, Ankara'nın Moskova ve Tahran'ın yolundan mı gittiğini soruyordu (9 Nisan 1931). Az sonra ise, Milli İktisat Vekaleti'nin dış ticareti devlet tekeline almak gibi bir niyeti reddettiği haberini veriyor ve bu açıklamanın, Türk ticaret ve bankacılık çevrelerinde memnunlukla karşılandığını kaydediyordu (21 Nisan 1931). *The Times*'ın İstanbul muhabiri, daralan bir dünya pazarıyla karşı karşıya bulunan İngiliz iş çevreleri açısından çok önemli olması gereken bu tür bütün gelişmeleri dikkatle izliyordu. Ankara'nın ideolojik yönsemelerinin titizlikle tahlil edilmesinin nedeni de buydu.

Başvekil İsmet Paşa'nın Nisan-Mayıs 1932'de Moskova ve Roma'ya yaptığı ziyaretler Graves'in, yeni Türk milliyetçiliği konusunda bazı ihtiyatlı sonuçlara varmasını mümkün kıldı. Kemalistlerin "açığa vurulmuş niyeti, hâlâ Faşizmin ve Bolşevizmin bazı özelliklerini taşısa bile, her ikisi de olmayan bir tür milliyetçilik geliştirmekti". Ona göre Kemalizm, herhangi bir ideolojik zorunluluğa değil, "her zaman boyun eğici ve çok disiplinli, ama girişim ruhundan yoksun olan" Türk halkının karakterine dayanmaktaydı; tekparti rejimi, söz özgürlüğünün bulunmayışı ve devlet müdahaleciliği hep bunun sonucuydu. Bu savın yanlışlığına dikkat çekmeye gerek yok, yalnızca kendi vardığı sonucu buraya aktarmak yeterli:

8 Bkz. M. George, *aynı eser;* burada, söz konusu dönemin mükemmel bir tahlili yapılmaktadır. Özellikle s.141-146 ve *passim.*

"Mevcut sistem belki ideal olanı değil, ancak bu sistem altında Türk milleti daha yüksek bir uygarlığa ve hayat standardına doğru ilerlemektedir ve yalnızca bu yüzden bile, daha önce denenmiş bütün hükümet biçimlerinden daha iyidir." (3 Haziran 1932)

1934 yılına gelindiğinde *The Times,* Türkiye'ye karşı daha olumlu ve anlayışlı bir tavır takınmaya başlamıştı. Mussolini İtalya'sının, Akdeniz ve bir bütün olarak bölgedeki artan tehdidi, Londra ile Ankara'yı birbirlerine yaklaştırıyordu. İtimatnamesini 15 Şubat 1934'te Mustafa Kemal'e sunan Sir Percy Loraine'in elçiliği kuşkusuz bu sürece katkıda bulundu. *The Times* da İngiliz-Türk yakınlaşmasında kendi payına düşeni yaptı.

Birinci Beş Yıllık Plan ve onu uygulamak için Sovyetlerden kredi alınmasıyla birlikte planlı ekonomiye geçilmesi, İngiltere'deki kapitalist çevreleri korkutmuş ve onlarda Türkiye'nin de Moskova'yı izlediği sanısını uyandırmış olmalıdır. Ama *The Times* Türk devletçiliğinin ardında yatan mantığı açıklamaktadır: Türkiye'nin el sanatı ürünleri, Batı'nın sanayi malları tarafından dünya piyasalarından kovulmuş ve ihracatı da tarım ürünleri ve hammaddelerle sınırlanmıştı. Savaş sonrası koşullar ve ekonomik buhran, bu ihraç mallarının değerini öylesine düşürmüştü ki; artık serbest bir ticaret politikası ile ticaret dengesini korumak olanaksızdı. Yüksek koruyucu gümrük tarifeleri ve bir takas sistemi geçici bir rahatlama sağlasa bile, çare, sanayileşmekteydi (10 Haziran 1934).

Gerekli olan, korkuya kapılmak değil, anlayış göstermekti. "Geçen yıl, Türkiye'nin bir beş yıllık plan hazırlığı haberi bir anda, onun da, dostu ve komşusu Sovyet Rusya'nın kölece bendesi olacağı yorumuna yol açmıştı... Ancak iki rejim arasında bilinmesi gereken büyük bir fark vardı:

"...Rusya'daki plan esas olarak devletin daha da sosyalleştirilmesini temsil ederken, Türkiye'deki sanayi hareketi, ekonomik bağımsızlık ve milli güvenlik ülküsünün ilham verdiği çok daha ılımlı bir girişimdi." (26 Ocak 1935)

İngiltere'nin ve *The Times*'ın Kemalist Türkiye'ye karşı sempatisinin artması, en iyi, Ortadoğu'da etkisini yaymaya çalışan bir ekonomik güç olarak Nazi Almanya'sının yükselmesiyle açıklanabilir. Komünist sız-

ması karşısında duyulan kuşku güçlüydü; ama, Ankara'nın, Berlin'in etki alanına çekilmesi korkusu şimdi ağır basıyordu. Nitekim, Reichbank'ın başkanı ve Ekonomik İşler Bakan Vekili Dr. Hjalmar Schacht'ın Kasım 1936'da Türkiye'yi ziyareti sırasında, Türkiye, *III. Reich*'ın en iyi ticaret ortağı haline gelmişti. *The Times*, Berlin'in, Türk mallarını dünya piyasası fiyatlarının üzerinde fiyatlarla satın aldığını ve böylece öteki pazarlarını yitiren Ankara'yı kendi zorunlu mal satıcısı yaptığını kaydediyordu. Schacht'ın, İngiltere'nin artan etkisiyle baş etmek için çok çaba harcadığına ve aynı zamanda da İkinci Beş Yıllık Plan'da Berlin'in başrolü oynamasını sağlayarak Moskova'yı devre dışı bırakmayı amaçladığına inanılıyordu (16 Kasım ve 21 Kasım 1936).

Sonraki üç yılda *The Times*, Almanya'nın, Türkiye'deki ekonomik ve siyasi durumunu sağlamlaştırmak yolunda attığı adımların haberini vermektedir (örneğin, 1 Nisan 1937; 5, 8, 10 ve 12 Ekim 1938 ve 21 Ocak 1939). Türkiye'yi Ekim 1938'de ziyaret eden Alman Ekonomik İşler Bakanı Dr. Funk'un şöyle dediği aktarılmaktadır:

> "Balkanlar ve Türkiye'deki ticaretimiz, ABD'deki kaybımızı telafi edecektir; çünkü bu, tarım ürünleri ve hammadde üreten ülkeler, Almanya'nın ihtiyacının hemen tamamını karşılamaktadır. Üstelik daha büyük siparişler vererek onların üretimlerini artırmalarına yol açmakla ve onlara daha fazla miktarda sanayi ürünleri satmakla, Almanya, bu ülkelerin satın alma gücünü artırmakta ve hayat standartlarını yükseltmektedir." (21 Ocak 1939)

The Times, aynı zamanda, Türkiye'nin, Almanya'nın uydusu haline gelmemek için ticaretini farklılaştırmaya çalıştığını da haber veriyordu. Türkiye, İtalya'nın bölgedeki, Adriyatik'teki, Akdeniz'deki ve Afrika'da, özellikle Habeşistan'daki yayılmacı niyetlerinden korkuya kapılmıştı. Ama Ankara, en fazla, İngiltere ve Fransa'nın, faşist diktatörler Hitler ile Mussolini'yi teskin etme politikası karşısında şaşkınlığa düşmüştü; bu politika kısa zamanda, baş harfi büyük yazılan bir Yatıştırma Politikası olarak tanımlanacaktı. Davson'un yönetimindeki gazete de bu politikayı yürekten destekliyordu.[9]

9 *Aynı yerde.*

Graves'e göre, Yatıştırma Politikası, Türklere, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki Büyük Devlet politikasını hatırlatıyordu. "Özel konuşmalarda Türkler, genellikle, (Habeşistan krizinin çözümü konusundaki) yeni İngiliz-Fransız önerilerinin, geçmişte Türklerin o kadar iyi bildikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan, tatlı sözler ve şatafatlı formüllerle donatılmış yöntemleri hatırlattığını söylüyorlar. Onlara göre, eğer Milletler Cemiyeti İngiliz-Fransız önerilerini uygulayacak olursa, yalnızca, Avrupa devletlerinin daha önce oynamış olduğu ve Türklerin de kolay kolay unutamadıkları ortak rolü oynamış olacaktır."[10]

1930'larda Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin ve kolektif güvenlik kavramının kararlı ve etkili bir savunucusu oldu. İspanya'daki Cumhuriyetçileri destekledi; İtalya'nın İspanyol İç Savaşı'nda oynadığı rol göz önünde tutulduğunda, bu tutumu anlamak kolaydır. *The Times,* Avusturya'nın ilhakına karşı Türklerin herhangi bir tepkisine yer vermemekle birlikte, Çekoslovakya'nın parçalanması karşısında neler hissettiklerini aktarmaktadır. Çekoslovakya'nın hiç mücadele etmeksizin bağımsızlığından vazgeçmesi, kendi ölüm-kalım savaşlarını hatırlayan Türkleri dehşete düşürmüştü. *Cumhuriyet* gazetesinin, (eğer) Prag, Alman ordusuna karşı savaşsaydı durumun daha kötü olmayacağını yazdığı belirtilmektedir. Ancak Çeklerin pasifliğinden, Başbakanları Neville Chamberlain Münih Anlaşması'nı imzaladığı için, İngiltere sorumlu tutulmaktaydı (20 Mart 1939).

The Times, bütün bu etkenlerin, Ankara'nın dış politikasını farklılaştırmaya yönelttiğini kaydetmektedir. 1930'ların ortasına kadar Ankara, esas olarak, Moskova'ya dayanmış; 1935'ten sonra ise Londra ve Paris'e yakınlaşmaya başlamıştı. 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Sözleşmesi'nin görüşmeleri, İngiliz-Türk ilişkilerinin balayı dönemi olmuş, VIII. Kral Edward'ın Eylül'deki Türkiye ziyareti de "yakınlaşmayı mühürlemişti" (2-7 Eylül 1936). Graves, *The Times*'da 4 Eylül'de yayımlanan haberinde ilk kez olarak Constantinople yerine İstanbul adını kullanı-

10 İngiliz-Fransız önerileri, Aralık 1935'te imzalanan ve Habeşistan'ı Mussolini'ye teslim eden meşum Hoare-Laval Paktına atıf yapmaktadır. Bkz. M. George, *aynı eser,* s.68-69. Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler için, yakın tarihte yayımlanmış bir araştırmaya bkz. Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire,* Londra, 1984.

yordu. Açık olmasa da bunun bir şeyleri simgelediği kesindir; ancak artık iyice eskimiş "Angora" ve "Smyrna" adlarını, Ankara ve İzmir yerine kullanmakta ısrar etmekteydi.

Bu tarihten sonra gazete, bu ilişkinin gelişmesi hakkında haberler vermeyi sürdürdü. Türkiye'de pilotları eğitmek üzere Kraliyet Hava Kuvvetleri'nden subayların atandığına (23 Eylül 1937) ve bir Türk Bankacılar Heyetinin Londra'ya hareketine ilişkin (24 Ocak 1938) küçük haberler göze çarpmaktadır. Graves, Türkiye'ye açılan İngiliz kredisinin ekonomik ilişkilerde önemli bir adım olacağını, çünkü Almanya ve Amerika'yla karşılaştırıldığında İngiltere'nin, Türk malları için kısıtlı bir pazar oluşturduğunu yazıyordu (18, 22 Şubat ve 19, 20 Mayıs 1928).

İngiliz-Türk ilişkilerinin gelişmeye devam etmesi süreci içinde, *The Times* açısından Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın şu demecini yayımlamak onurlandırıcıydı:

> "Ne olursa olsun, İngiltere'nin karşısında bir kampta yer almayacağız... ittifak sözünü sevmiyorum, İngiltere ile dostluğumuz bir güven ve dayanışma ilişkisidir."

Fransa'yla ilişkilere gelince, Hatay sorunu çözüldükten sonra (22 Temmuz 1938) bu ilişkiler de iyileşecektir. *The Times, New York Times*'ın Aras'la yaptığı görüşmeden alıntılar yayımlamıştı (21 Temmuz); ancak inceleme konusu dönemde gazetenin kendisi, Türk devlet adamlarıyla herhangi bir görüşme yapmamıştır.

The Times'ın 9 Ağustos 1938'de Türkiye hakkında *Yeni Türkiye* adlı bir ek yayımlaması, İngiliz-Türk dostluğunun bir başka simgesiydi. Gazete uzun tarihi boyunca –*The Times* 1784'te kurulmuştu– belki de ilk kez, Türk yazarlarının kendi okuyucularına doğrudan seslenmelerine izin veriyordu. Falih Rıfkı Atay'ınki dışında, makalelerin çoğu imzasızdı. Ancak bu makalelerin çoğunluğunun içeriği, bunların Türk Kemalistlerince yazıldığından kuşkulandırmayacak niteliktedir ve dolayısıyla CHF ve onun ideolojisi konusunda gerçekçi bir bilgi vermektedirler. *Yeni Sabah, The Times*'ın jestini haklı olarak, "Büyük Batılı Devletlerin Türklerin dostluğuna ve bağlılığına verdikleri yüksek değerin bir göstergesi" olarak nitelemektedir (12 Ağustos 1938'de aktarılmış). İngiliz-Türk ilişkileri öylesine mutlu bir dönemdeydi ki, *The Times*, Sir Percy Loraine'in Şubat 1939'da Türkiye'den ayrılışı münasebetiyle şunları yazabiliyordu:

"Muhtemelen 1908 Genç Türk Devrimini izleyen kısa dönem dışında, İngiliz-Türk ilişkileri, Disraeli'nin zamanındakinden beri en iyi günlerini yaşamaktadır." (25 Şubat 1939)

The Times'ın Türkiye hakkındaki haberciliğine ışık tutmak için İngiliz-Türk ilişkileri temasını seçişimin nedeni, bana çok anlamlı gelmesidir. Ancak gazetede bunun dışında da Türkiye'yle ilgili pek çok haber vardır. Aslında *The Times* 1930'lardaki habercilik kalitesi bakımından aynı dönemdeki İngiliz-Amerikan gazeteciliğinden üstündür. Günlük politika hakkında, her zaman doğru olmasa bile, pek çok haber yer almaktadır. Örneğin, gazete Kemalizmin altı ilkesinin Anayasa'ya geçirildiği haberini verirken, "bundan sonra Türk devleti demokratik (yani halkçı), devletçi (devlet sosyalizmi ya da kontrolü anlamında), evrimci (yani inkılapçı), milliyetçi, cumhuriyetçi ve laik olacaktır" diyordu (19 Mayıs 1936). Acaba Graves, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık terimlerini çevirirken neden bu kadar dikkatsiz davranmıştı? Belki de ilişkide bulunduğu çevrelerdeki Türkler kendisine böyle çevirmişlerdir. Graves'in dostlarının ve tanıdıklarının, Kemalizme düşman olmasalar bile muhtemelen ona karşı mesafeli davranan Batılılaşmış liberal Türkler ile yerel Levantenler olmaları mümkündür. Graves ile konuşurken, onun alışık olduğu terimleri kullanmış olmalıdırlar. Graves'in Türkiye'de uzun süre yaşamasına karşın pek fazla Türkçe öğrenmiş olması ya da Türkçe basını izlemek zahmetine katlanmış bulunması da pek muhtemel değildir. Ne var ki, aşağıda göreceğimiz gibi, Kapalıçarşı'da pazarlık yapacak kadar Türkçe bilmektedir.

The Times, yeni Türkiye'nin haberlerini İstanbul'dan, başkentin Ankara'ya taşınmış olmasına karşın muhabirinin oturmaya devam ettiği bu eski ve kozmopolit şehirden vermeye devam ediyordu. Bu şehrin eski elit tabakası yeni rejimi hor görüyor, Kemalistler de buna aynı şekilde karşılık veriyorlardı: Mustafa Kemal, Mayıs 1919'da ayrıldığı İstanbul'a dönmeyi 8 yıl reddetmişti. Tıpkı bu eski, zamanı geçmiş elitin mensupları gibi Graves de, muhtemelen kapitülasyonları ve nazik, "eski Türkleri" ile geçmişin özlemini çekmektedir. Çoğunlukla, eski Türkiye'de görevli olarak bulunmuş ve şimdi Londra'daki kulüplerinde oturup *The Times*'ı okurken geçmişin hayaline dalan emekliler için yazıyor gibidir. Gazetedeki ölüm haberlerini ve Ahmet İzzet, Ahmet Tevfik ya da Mahmut

Muhtar gibi eski Paşaların hayat hikâyelerini okuyunca insan bu hisse kapılmaktadır. "Genç Türklerin Bir Paraziti: 'Karasso Efendi'" (8 Haziran 1934) ve "İstanbul'da önde gelen bir Avrupalı hukukçu" diye nitelenen *Levant Herald*'ın sahibi Maltalı Dr. Levis Mizzi hakkında bile ölüm haberleri yer almaktadır (14 Ağustos 1935). Dr. Mizzi'nin *Levant Herald*'ı çıkarırken İngiliz Hükümetinden para aldığından ise, *The Times* hiç söz etmemektedir. Bu tür kişilerin hayatları yalnızca eski Türkiye'de bulunmuş görevliler ya da belki ileride Genç Türkler dönemini araştıracak öğrenciler için ilginç olabilir; bu öğrenciler için *The Times*, gerçekten de değerli bir bilgi kaynağıdır.

Gazetede, Mustafa Kemal Türkiye'sini anlamak yönünde gerçek bir çaba görülmemektedir. Yeni Türkiye'nin kalbi Ankara'dayken, muhabiri İstanbul'da yaşayan bir gazete için başka türlüsü mümkün müdür? Dönemin çağdaş bir toplum yaratma ruhunu anlamaya çalışmak yerine, yalnızca, "geçen on yılda tarihinin değişmeye en açık çağını yaşayan, ama bu arada Şarklı rehavetini de belli ölçülerde sürdüren Türk karakteri"nden söz edilmektedir (6 Aralık 1934). *The Times*'ın, Kemalizmin "her zaman boyun eğici ve çok disiplinli, ama girişim ruhundan yoksun Türk halkının karakteri"ne dayandığını yazdığına (3 Haziran 1932) yukarıda değinmiştim. Sözü edilen bu niteliklerin hepsi tartışmalı olmakla birlikte, Türkiye ve Türkler hakkında bugün bile varlığını koruyan bir klişeye pek güzel uydukları açıktır.

Ancak şunu belirtelim ki, *The Times*, hiçbir zaman okunması sıkıcı bir gazete değildir. Zaman zaman "özel bir muhabir" imzasıyla çıkan ve sürekli muhabirinkilerden çok daha güzel olan yazılar yayımlanmıştır. "Türkiye'de Kurtuluş-Harem ile Karşıtlık" adlı makale bunun iyi bir örneğidir (23 Mayıs 1935). Burada yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının durumuna ilişkin kısa ama nesnel bir değerlendirme yaptıktan sonra, Kemalist reformları sempati ve anlayışla aktarmaktadır. Ama ilginç olan, kadın haklarıyla ilgili yasaların gerekçesine değindiği son paragraftır:

> "Kadınların özgürlüğü, Türkiye'nin son yıllardaki ekonomik gelişmesinin bir ürünüdür. Kadınlara Türkiye'de yalnızca toprakta değil, kentlerde de ihtiyaç vardır. Sanayileşme hızı artmaktadır. Pamuklu dokuma fabrikaları 1937 yılı için 150 000 000 yarda iplik ve parça mal üretmeyi planlamaktadır. Türkiye'deki belli başlı bütün sana-

yiler, yani sigara, ipek, yün ve halı, alkollü içki, şeker ve ayakkabı derisi fabrikaları büyük ölçüde kadın emeği kullanmaktadır. Kadın tezgâhtarlar ve daktiloların yanı sıra bu kadınlar da, şu anda temsil edilme talebinde bulunmayabilirler; ama, şimdi ülkenin sanayi hayatında oynamakta oldukları rol yeni bir siyasi statüyü hak etmelerini sağlamıştır."

Gazete, zaman zaman, hükümetin Noel ağaçlarına yasak koyması gibi eğlenceli, hafif haberler de yayımlamıştır. Bu yasağın nedeni; öncelikle ağaçları korumak, sonra da Türklerin Noel'de eğlenceler düzenlemesini önlemekti (29 Aralık 1931). Hamallığın yasaklanması ise, "Türk hükümetini hamallığı yasayla kaldırmaya yönelten oldukça yüksek bir modern Türklük onuru"na atfedilmektedir (2 Mart 1937). "Geyşa" adlı İngiliz komedisinin yasaklanması da, oyunda Doğulu bir halkın, yani Japonların, Batı milletlerinden daha aşağı gösterilmesine bağlanmaktadır. Ancak *The Times*, aynı zamanda, hükümetin, yenik Yunan ordusuyla ilgili filmler gösterilmesine izin vermediğini de yazmaktadır (12 Mart 1937).

Ama, dükkân sahipleri ile müşteriler arasındaki pazarlığı yasaklayan yasa, *The Times* muhabirini biraz üzmüştür:

> "İstanbul'un çarşılarında alışveriş yapmak, böylece sihrinden epey kaybedecektir; çünkü artık alıcı, çoğu zaman haftalar süren pazarlıktan sonra ilk başta istenen fiyatın yarısına bir mal satın almak zevkinden mahrum olacaktır.." (21 Nisan 1938)

Editör de şöyle yakınmaktadır:

> "İşte Doğu ile Batı arasındaki ayrımlardan biri daha siliniyor; alışveriş de artık Batılı tarzda yapılacak."

Bu son yorum, bir anlamda, *The Times*'ın Kemalist Türkiye'ye karşı tutumunu özetlemektedir.

FEROZ AHMAD
İttihatçılıktan Kemalizme

Feroz Ahmad, 1938'de Hindistan'da doğdu, eğitimini Hindistan ve İngiltere'de yaptı. Londra'da, *The Emergence of Modern Turkey* (Yeni Türkiye'nin Doğuşu) adlı eserin yazarı Prof. Bernard Lewis'le birlikte çalıştı ve doktorasını Londra Üniversitesi'nden aldı.

Feroz Ahmad, bu kitabında Genç Türkler dönemini ve Kemalist Türkiye'yi süreklilik ve kopukluklarıyla inceliyor. Yazar dönemin yayın organlarından konuyla ilgili kitaplara; anılardan İngiliz Resmi Arşivi'ndeki (Public Record Office) gizli-açık belgelere, mektuplara uzanan titiz bir çalışmayla, yerel ve uluslararası güç merkezleri arasındaki ilişki ve mücadeleleri; bunların arka planını gözler önüne seriyor. Ahmad, ulaştığı bilgi ve belgeleri nesnel analizleriyle okura sunuyor:

"Özgün karakterine rağmen Kemalizmin hem düşünce, hem de toplumsal temel bakımından öncelleri vardı. Böyle bir ideolojiyi, Mustafa Kemal'in geliştirdiği bazı fikirlerin ilk kez ortaya atılıp tartışıldığı Genç Türk döneminin katkısını göz ardı ederek ele almak tarihdışı bir tutum olur..."

"Milli hareketin ilk yıllarında Kemalist önderlik değişmeyi, hatta devrimci değişmeyi vurguluyordu. Türklerin, yepyeni bir başlangıç yapma ve yoz Osmanlı geçmişlerini terk etme süreci içinde olduklarına ilişkin berrak bir kavrayış egemendi. Bu tutum, Fransız devrimci geleneğinin Türkiye'deki radikal düşünce üzerindeki etkisiyle de uyum içindeydi. İşte bu yüzden, İstanbul'un Müttefikler tarafından işgali, yalnızca fiilen Osmanlı devletinin sonu olarak değil, yeni bir çağın başlangıcı olarak, Mustafa Kemal'in deyişiyle 'Birinci Milli Sene' olarak görülüyordu."